Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

2

1997

«АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ДӨВЛӘТ ДИЛИ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИДИР. АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ИНКИШАФЫНЫ ТӘ'МИН ЕДИР».

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУСИЈАСЫ, МАДДӘ 21

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ	1954-чү ИЛДӘН ЧЫХЫР
Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин журналы	№ 2 1997

УШАГЛАР, КӘНЧЛӘР ХАЛГЫМЫЗЫН, МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПАРЛАГ КӘЛӘЧӘЈИДИР. ИНДИ АЗӘРБАЈЧАНДА ЈАШАЈАН УШАГЛАР ӨЛКӘМИЗИ XXI ӘСРДӘ ИРӘЛИЈӘ АПАРАЧАГЛАР, АЗӘРБАЈЧАНЫН МҮСТӘГИЛЛИЈИНИ ГОРУЈАЧАГЛАР, ИНКИШАФ ЕТДИРӘЧӘКЛӘР. БУКҮНКҮ КӘНЧ НӘСИЛ БИР НЕЧӘ ВАХТДАН СОНРА РЕСПУБЛИКАМЫЗЫН БИР ЧОХ САҺӘЛӘРИНДӘ ХАЛГЫМЫЗЫН, ӨЛКӘМИЗИН БӨЈҮК-БӨЈҮК ВӘЗИФӘЛӘРИНИ ӨЗ ҮЗӘРИНӘ КӨТҮРӘЧӘК ВӘ МҮСТӘГИЛ РЕСПУБЛИКАМЫЗЫ, ДӨВЛӘТИМИЗИ ЈАШАДАЧАГ, КӘЛӘЧӘЈӘ АПАРАЧАГДЫР. ОНА КӨРӘ ДӘ УШАГЛАРА ГАЈҒЫ, ДИГГӘТ ҺӘР БИР АЗӘРБАЈЧАН ВӘТӘНДАШЫНЫН МҮГӘДДӘС БОРЧУДУР.

Һ. ӘЛИЈЕВ.

13971

АРХИВ

М. Ф. ... адына Азә... Республика Дөвлә... ...АСЫ

АНА ДИЛИМ — ВАРЛЫГ МӨҺҮРҮМ!

Низами ҸӘФӘРОВ,
филолоҝија елмләри доктору, профессор.

Б. Ваһабзадәни милләт хадими кими һәмишә нараһат едән ән ваҹиб мәсәләләрдән бири, бәлкә дә биринҹиси ана дилинә мүнасибәт олмушдур. Онун чохҹәһәтли фәалијјәтинин тәкҹә бу гејд едилән тәрәфи, әслиндә, кифајәт иди ки, ады Азәрбајҹан тарихиндә әбәди олараг галсын—Б. Ваһабзадә ше'рләриндә, онларҹа мәгаләләриндә, јүзләрлә чыхышларында... Азәрбајҹан түркҹәсинин дөвләт һүгугларыны һәр заман мүдафиә етмиш, республикамыза рәһбәрлик едәнләрин дә бир гисми, чох тәәссүф ки, адәтән, руслашмыш азәрбајҹанлылар олдугларындан ана дили дөвләт идарәләриндән говулмушдур...

Азәрбајҹан түрк дилинин тәдгиги вә тәдриси саһәсиндә ҝөркәмли мүтәхәссис, профессор Јусиф Сејидов сөһбәт едир ки, кечмиш Иттифагда руслашдырма сијасәти мүхтәлиф үсулларла һәјата кечирилирди; бу сијасәтин мәркәзиндә милли республикаларда јерли дилләрин сыхышдырылмасы, ана дилинин тәтбиг саһәләринин мәһдудлашдырылмасы, әвәзиндә рус дилиндән истифадәнин ҝенишләндирилмәси иши дајанырды. Партија вә совет органларында каркүзарлыг ишләри, бир гајда олараг, рус дилиндә апарылырды, республикаларын мәркәзи шәһәрләриндә орта үмумтәһсил мәктәбләринин чоху русдилли иди; али мәктәбләрин рус бөлмәләринә гәбула үстүнлүк верилирди. Бу сијасәт түрк-мүсәлман республикаларында даһа интенсив һәјата кечирилирди. Бу аз имиш, али мәктәбләрин милли бөлмәләриндә дә дәрсләрин рус дилиндә апарылмасы тәклифләри ешидилирди. Москва буна рәсми гәрар вә ја әмр верә билмирди, чүнки бу, формал да олса, ССРИ Конститусијасына, дөвләтин сөздә олан милли сијасәтинә зидд иди. Сијасәтчиләр бу саһәдәки сијасәти өртүлү јолларла, тәклиф вә мәсләһәт формасында јеридир; јерли һакимләри сынајыр, өзләринә дајаг вә тәрәфдар ахтарыр вә онларын әли илә иш ҝөрүрдүләр. Чох тәәссүф ки, бир сыра башга республикаларда олдуғу кими, Азәрбајҹанда да вәзифәли шәхсләр арасында милли мәнлијини итирән, јухарынын ишарәсинә кор-коранә гуллуг ҝөстәрәнләр тапылыр вә бу сијасәтә рәваҹ вермәјә ҹан атараг, өз мөвгеләрини сахламаға, мөһкәмләтмәјә чалышырдылар.

Бунунла белә, вәтәнин, милләтин, ана дилинин гејрәтини чәкән оғуллар да вар иди. Онлар һеч бир шејдән чәкинмәдән сәсини габаға вериб, бу сијасәт гаршысында сипәр олур, рус дилинин ролуну инкар етмәдән, онун икинҹи дил кими тәдрисинин вә русдилли мәктәбләрин әһәмијјәтини азалтмадан, бу дилин шовинизм васитәсинә чеврилмәсинә, шовинизм мәгсәдилә истифадәсинә, Азәрбајҹан түрк дилинин мөвгеләрини сыхышдырмасына гаршы чыхырдылар.

Бу саһәдә истәр гәләми, истәрсә дә әмәли фәалијјәти илә хүсуси фәаллыг ҝөстәрәнләрдән бири, әслиндә биринҹиси, Бәхтијар Ваһабзадә иди.

1970-ҹи илләрдә вә 1980-ҹи илләрин әввәлләриндә Азәрбајҹан халг тәсәррүфаты о вахта гәдәр бәрабәр олмајан бир сүр'әтлә инкишаф вә јүксәлиш дөврү кечирирди, республиканын игтисадијјаты, халгын ҝүзәраны јахшылашмышды. О заман республикаја рәһбәрлик едән Һејдәр Әлијев мәдәнијјәтин, әдәбијјатын инкишафына да хүсуси диггәт јетирирди. Азәрбајҹанлылыг руһу һәр саһәдә һисс олунурду; совет ән'әнәсинә ујғун олмајараг, дөвләт сәвијјәсиндә олан бөјүк јығынҹагларда, һәттә партија конфранс вә гурултајларында Азәрбајҹан түрк дили сәсләнирди. Вәтәнини вә халгыны севән милли зијалыларда руһ јүксәклији әмәлә ҝәлмишди. Милли мәнлијә зәрбәләр хејли зәифләмишди вә арадан чыхырды. Лакин Һејдәр Әлијев республикадан ҝедәндән сонра бу хәтт давам етдирилмәди, Москва јенидән «һүҹума башлады» вә нәһајәт, 1980-ҹи илләрин орталарында республикада рус дилинин тәтбиг саһәләринин ҝенишләндирилмәси һаггында мәсләһәт тәрзли ҝөстәриш алынды. Бурада али мәктәбләрдә дә рус дилиндә тәдрисин ҝенишләндирилмәси нәзәрдә тутулурду. Бу, фактик олараг, али мәктәб тәдрисиндә Азәрбајҹан түрк дилинин сыхышдырылмасы планы иди.

Бир чох башгалары кими, университет рәһбәрлији буну ади һал кими гәбул етди; ҝөстәриш вар, һәјата кечирилмәлидир.

Бәхтијар Ваһабзадә сәсини галдырды. О заманкы Азәрбајҹан КП Мәркәзи Комитәсинә мүраҹиәт етди, катибләрлә, хүсусән биринҹи катиблә ҝөрүшдү, шаирин тә'киди илә университет рәһбәрлији дә МК-ја чағырылды. Б. Ваһабзадә дил һаггында ҝөстәришин тәһлүкәли аддым олдуғуну јухарыдакылара баша салды, милли мәнлијимизә зидд сијасәт олдуғуну анлатды. Мәһз онун тә'киди илә МК сәвијјәсиндә Москва илә данышыглар апарылды вә мәсәлә бизим хејримизә һәлл едилди...

1989-ҹу илдә мәтбуатда «1989—1990-ҹы дәрс или үчүн тәдрис планлары» чап олунмушду. Бу планларда практик Азәрбајҹан түрк вә практик рус дилләринә ајрылмыш дәрс саатлары арасында рус дилинин хејринә бөјүк фәрг вар иди. Бу, јухарыда һаггында данышдығымыз сијасәтин тәһсил саһәсиндә һәјата кечирилмәсинин бир нүмунәси иди. Бундан ҹидди нараһатлыг кечирән Б. Ваһабзадәнин тәшәббүсү, онун вә диҝәр дөрд елмләр доктору, профессорун, о ҹүмләдән танынмыш дилчи Јусиф Сејидовун имзасы илә о заманкы МК-нын вә Тәһсил Назирлијинин үнванларына мәктуб ҝөндәрилди.

Мәктубда тәдрис планларында мүхтәлиф алдадыҹы, ујдурма үсулларла Азәрбајҹан дилинә, хүсусилә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә онун икинҹи дил кими тәдрисинә анормал мүнасибәтә, о ҹүмләдән, рус дилинин тәдрисинә Азәрбајҹан дилинин тәдрисиндән хејли чох саат ајрылмасына, тә'лим Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә рус дилинин тәдрисинә биринҹи синифдән башландығы һалда, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин үчүнҹү синифдән кечилмәсинә, гејри-русдилли мәктәбләрдә рус дилинин вә үмумтәһсил мәктәбләринин һамысында хариҹи дилләрин тәдрисиндә синифләр ики група бөлүндүјү һалда, бу гајданын Азәрбајҹан дилинә тәтбиг олунмамасына ҹидди е'тираз едилирди. Мәктубда тәдрис планлары, үмумијјәтлә, һеч бир елми-методик гајда-ганунлара ујғун ҝәлмәјән, халга зидд, милли ниһилизм вә хәјанәткарлыг нүмунәси кими, бүтүн кәскинлији илә тәнгид едилир, онун тәртибчиләрини, мүәллифләрини иҹтимаијјәтин мүһакимәсинә вермәк тәләб олунурду.

...Мәктубун тә'сири вә Б. Ваһабзадәнин шәхси нүфузу сајәсиндә Тәһсил Назирлији дилләрин тәдрисинә ајрылмыш саатлар арасындакы фәрги азалтды, сонра исә бәрабәрләшдирди. Ҝәнҹләрин, бүтүн зијалыларын јолунун орта мәктәбдән кечдијини нәзәрә алсаг, бунун нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејил.

5у фактлар Бәхтијар Ваһабзадәнин һәјатындан епизодлардыр, онун ҹошғун иҹтимаи фәалијјәтинин анларыдыр вә тәсадүфи һадисәләр дејил. Она ҝөрә тәсадүфи дејил ки, шаирин бүтүн јарадыҹылығы милли гајнаглара бағлыдыр. О, ана дилинин милли шүурун јетишмәсиндә мүстәсна әһәмијјәтини дәриндән дујмуш вә бүтүн јарадыҹылығы боју онун мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир.

Б. Ваһабзадә јазыр: «Ата-бабаларымыздан мирас алдығымыз ана дилимизи көз бәбәји кими горумаг, ону чилалаја-чилалаја, өз дады-тамы вә тәмизлији илә кәләчәк нәсилләрә тәһвил вермәк мүгәддәс борчумуздур»; чүнки «һәр халгын дили о халгын дүшүнчәсиндән доғур», һәр бир милли кәлмә «һәм сәсинә, һәм рәнкинә, һәм дә мә'насына көрә һәмин дилдә данышан халгын руһ вә зөвгүнүн ифадәсидир».

Шаирин ана дили уғрунда мүбаризәси онун бу фикирләринә сөјкәнир.

Шаир әлинә гәләм алдығы илк анлардан ана дилинин аһәнкини, дадыны, дузуну, дујмуш вә јарадычы үчүн онун нә демәк олдуғуну да јахшы баша дүшмүшдүр. О јазыр: «Бу дилдә јаранан сәнәт әсәрләри, елми әсәрләр һәр кәс үчүн һәр шејдән әзиздир. Шаир үчүн исә ана дили һәр шејдир. Чүнки шаир бу дилдә бөјүјүр, бу дилдә данышыр, бу дил васитәсилә јазыб-јарадыр, бу дилдә дә өз халгынын арзу вә әмәлләрини ифадә едир».

Б. Ваһабзадә бир ше'риндә ана дилини белә тә'рифләндирир:

Бу дил—бизим руһумуз, ешгимиз,
чанымыздыр,
Бу дил—бир-биримизлә әһди-
пејманымыздыр.
Бу дил—танытмыш бизә бу
дүнјада һәр шеји.
Бу дил—әчдадымызын бизә гојуб
кетдији
Ән гијмәтли мирасдыр, ону
көзләримизтәк
Горујуб, нәсилләрә биз дә
һәдијјә верәк.

Сонра да шаир бирбаша өз ана дилинә мүрачиәтлә јазыр:

Бизим уча дағларын сонсуз
әзәмәтиндән,
Јатағына сығмајан чајларын
һиддәтиндән,
Бу торпагдан, бу јердән,
Елин бағрындан гопан јаныглы
нәғмәләрдән,
Күлләрин рәнкләриндән,
чичәкләрин ијиндән,
Мил дүзүнүн, Муғанын сонсуз
кенишлијиндән,
Ағсачлы бабаларын әглиндән,
камалындан,
Дүшмән үстүнә чуман о Гыратын
налындан
Гопан сәсдән јарандын.
Сән халгымын алдығы илк
нәфәсдән јарандын.
Ана дилим, сәндәдир халгын
әгли, һикмәти,
Әрәб оғлу Мәчнунун дәрди сәндә
дил ачмыш,
Үрәкләрә јол ачан Фүзулинин
сәнәти
Еј дилим, гүдрәтинлә дүнјаја
јоллар ачмыш.
Сәндә мәним халгымын
гәһрәманлыгла долу
Тарихи варагланыр.
Сәндә нечә мин иллик мәним
мәдәнијјәтим,
Шан-шөһрәтим сахланыр.
Мәним адым, санымсан,
Намусум, вичданымсан!

Бәхтијар Ваһабзадәнин ана дили уғрунда әмәли фәдакарлығы онун бу әдәби-фәлсәфи дүшүнчәләри илә билаваситә бағлыдыр. О охумушду, өјрәнмишди ки, тарихләрин бир сыра мәрһәләләриндә заман-заман

Сарајлар данышды өзкә дилиндә,
Ујушду өзкәјә,
Ујушду јада.
Халг өз комасында, өз әмәлиндә,
Јашатды дилини, варлығыны да.

Шаир бу тәзадын даһа ејбәчәр формасыны көрүрдү. Көрүрдү ки, бир гулағы Москвада олан «сарај» әһлини вә онларын јухарыдан-ашағыја нәрдиван боју дүзүлмүш һәмфикирләрини ана дилинин талеји марагландырмыр, рус дили кадр сечкисиндә әсас ме'јарлардан биринә чеврилир, бу мүнасибәт әһали арасында рус дилиндә тәһсилә мејли күчләндирир, нәтичәдә тәһсили рус дилиндә олан мәктәб вә онларын континкенти артыр, мә'нәвисијаси аб-һава корланыр. Бах, бүтүн бунлар шаирин вәтәндашлыг амалына ағыр кәлир, милли гүруруна тохунурду; О јазыб-позмагла кифајәтләнмирди, фәал әмәли мүбаризәјә гошулур вә һадисәләрин халгымызын хејринә, милли мәнафејимизин хејринә јөн алмасына тә'сир көстәрә билирди.

Б. Ваһабзадә о заманлар да белә олмушдур, инди дә беләдир. Онун јарадычылығы, фәалијјәти, әмәли бөјүк фитри исте'дадла мүбаризлијин вәһдәтиндән јоғрулуб инкишаф едир...

Ана дили—Азәрбајчан түрк дили мәсәләсинә анчаг садәчә үнсијјәт васитәси кими дејил, милләтин варлығынын әсасы, мә'нәви-ичтимаи дирилијинин шәрти кими бахан Б. Ваһабзадә һәмин мөвгејинә көрә Азәрбајчанда(!) дәфәләрлә мүхтәлиф сәвијјәли тәнгидләрә мә'руз галмышдыр...

Халг шаири Б. Ваһабзадәнин олдугча мүһүм проблемләр галдыран «Имтаһан» мәгаләсинин («Азәрбајчан» гәзети, 1 сентјабр 1993-чү ил) «тәнгидинә» һәср олунмуш јазы («Бакински рабочи» гәзети, 21 сентјабр 1993-чү ил) һансыса бир мүәллифин мөвгејинин тәзаһүрү олсајды, бәлкә дә ,ону дигәтдән кәнарда гојмаг мүмкүн иди. Анчаг һәмин јазы бүтөв бир зүмрәнин «идеолокијасы», мүәллиф исә бу саһәдә фүрсәти фөвтә вермәјән көһнә «идеолог» олараг чыхыш едир.

Халг шаиринин мәгаләсиндә көстәрилир ки, бизим бу күн дүшдүјүмүз мүрәккәб тарихи шәраитдән баш чыхара билмәмәјимиз, бөјүк публисист Ө. Ф. Не'манзадәнин вахтилә дедији кими, «һәјати-малијјә мүбаризәсинә әсла һазыр олмадығымыз»дан ирәли кәлир вә бундан сонра һәмин «һазырсызлығын» бир сыра сәбәбләри үзәриндә дајанылыр ки, онлардан бири дә ана дилинә мүнасибәт мәсәләсидир... Б. Ваһабзадә, әслиндә һәмишә бу фикирдә олуб ки, өз ана дилини билмәјән (вә тәбии ки өз милләтинин руһундан, тарихиндән хәбәрсиз олан) адам, сөзүн бөјүк мә'насында, Вәтәндаш ола билмәз. «Бакински рабочи» гәзетиндә кетмиш (һәмин гәзетин мөвгејини әкс етдирән) јазынын мүәллифи, «шаир», насир, әдәбијјатшүнас вә тәрчүмәчи... Сејидов Имран Султанович» (бах, «Азәрбајчан совет јазычылары», мә'лумат китабы, Б., 1987, сәһ. 266) исә һәмин фикрә е'тираз едир.

И. Сејидовун аргументләри нәдән ибарәтдир?

Һәр шејдән әввәл, белә бир фактдан суи-истифадә едир ки, XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә көркәмли Азәрбајчан зијалылары үзләрини Русијаја чевирмиш, рус—Авропа мәдәнијјәтинин тә'сири алтында Азәрбајчанда мүхтәлиф саһәләр үзрә мүтәхәссисләр, ичтимаи хадимләр јетишмишдир... Мәсәлә бурасындадыр ки, һаггында сөһбәт кедән дөврдә Азәрбајчанда али тәһсил мүәссисәси јох иди, она көрә дә Санкт-Петербургда, Москвада, Кијевдә, Парисдә, Лондонда охумаг еһтијачы мејдана чыхырды вә тәбии ки, охујанларын һеч дә һамысы өз халгынын, милләтинин ирадәсини ифадә едиб Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов олмурду, дүнја мәдәнијјәтинә јијәләнмәји—«күфтәјә» «гофта» демәк кими баша дүшән Александр Ејничләр (Т. Ш. Симургун ејни адлы һекајәсинин гәһрәманы), «лүғәт јазанлар» (Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы»нда олдуғу кими) да варды. Вә бунларын сајы адлары чәкиләнләрин сајындан, һеч шүбһәсиз, мүгајисә олунмајачаг гәдәр чох иди. Икинчиси, Азәрбајчандан харичә (әсасән, Русијаја) орта тәһсилә јох, ихтисас алмаға кедирдиләр, күчлү милли руһла, Вәтәнә хидмәт еһтирасы илә кедирдиләр вә тамамилә тәбиидир ки, азәрбајчанлы кими кедирдиләр. Үчүнчүсү, о заманкы Русија (сөһбәт XIX әсрин Русијасындан кедир) Гәрбин күчлү демократик тә'сири алтында олан һәгиги ингилаби Русија иди вә мәшһур тә'бирлә десәк, учгарла мүнасибәтдә мүсбәт рол ојнајырды. XX әсрин илк онилликләриндә дә Русијанын учгарлара (о сырадан Азәрбајчана) мәдәниләшдиричи тә'сири бу вә ја дикәр дәрәчәдә давам едирди. (Азәрбајчанда илк али мәктәб олан 1919-чу илдә тә'сис едилмиш Бакы Университетинин

јарадылмасында рус алимләринин ишитракыны хатырлајаг) 20-ҹи илләрдән сонра исә рус тәһсили артыг Б. Ваһабзадәнин дедији мәзмунда «милли кадрлар» һазырламаға хидмәт көстәрирди ки, «Бакински рабочи» гәзетиндәки јазынын мүәллифи мәсәләнин мәһз бу ҹәһәтини баша дүшмәк истәмир... Азәрбајҹан дилинин «көнүллү» кечилдији русҹа орта мәктәбләр тәдриҹән Азәрбајҹанда, хүсусилә Бакыда елә бир мүһит јаратды ки, һәмин онилликләр Азәрбајҹанда елмдә, мәдәнијјәтдә, иҹтимаи-сијаси саһәдә јүзләрлә, минләрлә «гофта, гофта» дејәнләр верди.

И. Сејидовун икинҹи аргументи ондан ибарәтдир ки, Азәрбајҹанын чыхылмаз иҹтимаи-сијаси шәраитә дүшмәсиндә Азәрбајҹан тәһсиллиләринин «хидмәт»и рус тәһсиллиләриндәкиндән аз дејил вә онун фикринҹә, рус дилиндә тәһсил алан азәрбајҹанлылар елмин, мәдәнијјәтин инкишафы үчүн даһа бөјүк ишләр көрмүш, дүнјаја чыхмағымыза даһа чох фајда вермишләр... «Тәнгидчи» јенә сахтакарлыг едир—рус тәһсилли азәрбајҹанлыларын дүнја мигјасына чыхмасы һәлә о демәк дејил ки, һәмин рус тәһсиллиләр һәмин «дүнја мигјасы»на мәһз Азәрбајҹан руһуну, мәдәнијјәтини (кениш мә'нада азәрбајҹанлылығы, милли менталитети) чыхармышлар вә биз јүзләрлә нүмунә кәтирә биләрик ки, рус тәһсилли азәрбајҹанлыларын дүнја мигјасына чыхардығы Азәрбајҹанын халгымыза гәтијјән дәхли јохдур.

Шүбһәсиз, Азәрбајҹанын бугүнкү вәзијјәтә дүшмәсиндә, үмумијјәтлә, Азәрбајҹан зијалылары да мәс'улијјәт дашыјыр—Азәрбајҹан тәһсиллиси дә, рус тәһсиллиси дә... Анҹаг е'тираз етмәк лазымдыр ки, Москваја «ход» даһа чох рус тәһсиллиләринин ихтијарында олдуғу үчүн мәс'улијјәти биринҹи нөвбәдә онлар дашыјыр.

...Вә тәбии ки,.. «нечә ја'ни өзүн бу милләтә мәнсуб оласан, бу милләтин чөрәјини јејиб, бу Вәтәнин сујуну ичәсән, амма онун дилини билмәјәсән? Ахы, сән халгын дилини билмирсәнсә демәк, милләтин руһуна мә'нәвијјатына, тарихинә јадсан. Демәк, бу милләтә өвлад дејилсән...».

...Өз ана дилиндә данышмағы бу күн дә «ар биләнләр» мөвҹуддур, онлара ана дилимизин—Азәрбајҹан түркҹәсинин бөјүк шаиринин һәлә 80-ҹи илләрин әввәлләриндә јаздығы ашағыдакы мисралары хатырлатмаған өзүмүзү сахлаја билмирик:

...Дәјишәндә јад дилинә
өз сөзүнү, өз ләһҹәни
Сифәтини дәјиширсән,
Танымырам онда сәни.
Анламырам фитрәтин нә,
сифәтин нә!
Көјшәјәндә сән өзкәнин
сөзләрини,
Сифәт тахдын сифәтинә...
Сән түпүрдүн өз бабанын
оҹағына.

Анан сәни бу оҹаға өвлад доғуб,
Сәнсә кирдин өзкәсинин гуҹағына.
Һәр улусун
Ән гијмәтли сәрвәтидир ана дили.
Өвладлары јер үзүнә сәпәләнсә,
Пәрән-пәрән дүшәнләрин
Вәһдәтидир ана дили.
Бу дүнјанын
Һансы узаг буҹағында сәсләнәсә,
О буҹағы мәним үчүн
әзизләдән ана дилим,
Гүрбәти дә Вәтән едән ана дилим!
Сөзләринин нәғмәсиндә
Руһумузу чинкилдәдән ана дилим!
Мәни ана Вәтәнимин
Бүтүн оғул-гызларыјла
Гоһум едән ана дилим!
Сән көзләрә көрүнмәјән
Бир телсән ки,
Јол ачмысан кечмишимдән
кәләҹәјә.

Ана јурдун өз руһуну
Кечирирсән—
Бу нәсилдән о нәсилә.
Бу үрәкдән о үрәјә.
Өз дәрдими, севинҹими
Додағымда чағладаным.
Мәни ана вәтәнимә
Бу күнүмү
Сабаһыма, дүнәнимә
бағладаным!
Јадын фитвасыјла, өз күлләмизлә
Өзкәнин дилинә ов олан дилим.
Мөһүрлү, һүгүглу идарәләрдән,
Дахмалар күнҹүнә говулан дилим.

Али тәбәгәләр сәни дандылар,
Сән бир үмман икән дајаз
сандылар.
Өзкәнин дилиндә хорузландылар,
Сән еј өз саҹында говрулан
дилим.
Хәтаи тахтында сән фәрман олдун,
Дилләрә һөкм едән гәһрәман
олдун.
Бәс нијә сән бу күн пәришан
олдун,
Бабәк гылынҹындан од алан
дилим!!
Тарихин јолуну кечдин уғурлу,
Сәнә батаммады бир голу зорлу,
Дүнәни мөһтәшәм, сабаһы нурлу,
Индиси тапданыб овулан дилим.
Аналы-аталы, а јетим дилим!
Шәрәфим, шөһрәтим, гејрәтим—
дилим!

Һәмин мисралары һәр дәфә охујанда јадымыза алман алим-түркологу Ө. Шмидемин ашағыдакы сөзләри дүшүр:

«Бир инсанын өз халгыны вә өз доғма дилини дәлиҹәсинә севә билмәк габилијјәтини мән Бәхтијар Ваһабзадәдән өјрәндим...».

Һәр милләтин ана дили о милләтин варлыг мөһүрүдүр. Дилсиз милләт јохдур. Милләти јох етмәк үчүн илк нөвбәдә онун дилини мәһв едирләр. Шаир 1980-ҹи илдә Ҹәнуби Азәрбајҹандан фарс дилиндә бир мәктуб алыр. Мәктубда дејилир: «Сизләнәм, ја'ни азәри түркүјәм. Амма ана дилими билмирәм. Дилими өјрәнмәк үчүн мәнә дәрслик көндәрин».

Мәктубдан һәјәҹанланан шаир она «Нә ондансан, нә бундан» адлы ше'р нәср едир. Ҹәнублу гардашын бу мәктубу Совет Азәрбајҹанында рус дилиндә тәһсил алыб, ана дилини билмәјән, үстәлик она хор бахан адамлара сөзүнү демәк үчүн шаирин әлинә кирәвә верир:

Бу јарадыр,
Бу јердә јарыланыр бу јара.
Нә дејәк, нә ад верәк,
Дилини билмәмәклә өјүнән
наданлара!

Шаир бунунла да үрәјини сојуда билмир. Ана дилини дәрслик васитәси илә өјрәнмәк истәјән ҹәнублу гардашына изаһ едир ки, ана дилини дәрсликдән дејил анадан өјрәнәрләр:

Анан буну етмәди
О сәнә өјрәтмәди
Анасынын дилини.
Анан сәнә өјрәтди ағасынын
дилини.
Өз доғма өвладына доғма ана
дилини.
Өјрәтмәјән аналар,
Бәс ана адланмаға сизин
һаггынызмы вар!
Дилинизи даныркән,
Өзүнүзү дандыныз.
Анҹаг бу алчаглығы сиз уҹалыг
сандыныз.
Еј көкүндән ајрылыб өз өзүндән
гачанлар,
Әмин олун сизи дә бир заман
данаҹаглар.

Шаир Ҹулфа рајонунда јашајан бир һәкимдән мәктуб алыр. О, мәктубунда јазыр ки, мән ушагларымы рус мәктәбинә вермишәм. Лакин һәмкарларым мәни гынајыр. Сиз бу мәсәләјә нечә бахырсыныз? Шаир она белә ҹаваб верир: «Сиз һәлә ән ади бир һәгигәти билмирсиниз ки, ана дили вахта көрә сечилмәмәли, ана дили олдуғуна көрә сечилмәли вә севилмәлидир. Вәтәни дә көзәл вә сәфалы олдуғуна көрә севмирләр».

Бүтүн өмрү боју ардыҹыллыгла ана дили вә онун сафлығы уғрунда фәдакарҹасына мүбаризә апаран, дилимиздәки һәр кәлмәнин үстүндә јарпаг кими әсән шаир «һөрмәт-рүшвәт» ше'риндә сөзүн ән кичик мә'насынын, рәнк вә чаларларынын дәјишилмәсинә дөзмүр, дәрһал, фәрјад гопарыр:

Сөзләр дә инсан тәк енир,
јүксәлир,
Јахшынын дилиндә, писин
дилиндә.
Сөзләр, мәним сизә јазығым
кәлир,
Рәнкиниз, мәғзиниз дәјишиләндә.

Сән демә, шаир «һөрмәт» сөзүнүн «рүшвәт» мә'насында ишләндијинин шаһиди олубмуш, бири о бирина дејибмиш ки, сән мәним филан мүшкүлүмү ач, мән сәнә һөрмәт едәрәм ја'ни, јолуну көрәрәм, (даһа ачыг десәк, сәнә рүшвәт верәрәм).

Сөзүн әсл мә'насынын итирилмәсинә, она башга, ејбәчәр дон кејдирилмәсинә дөзмәјән шаир јазыр:

Һөрмәт, һөрмәтини итирди бу күн,
Әјрилик дүзлүјүн олду көлкәси.
Һөрмәт! Һөрмәтә бах!
Бу көзәл сөзүн.
Кизләнди ардында «рүшвәт» кәлмәси.
Һөрмәт! Алчаглығын өз сәсидир бу,
Оғрунун мә'бәдә кирмәсидир бу.
Чиркинин үзүнә чәкилир галај.
Көзәллик тахтында әјләшир бу күн.
Аман! Һарај чәкин! Һарај, һај,
һарај!
Сөзләрин мә'насы дәјишир бу
күн.
...Сөзләр ахан заман өз
чешмәсиндән,
Билинир сиглəти, билинир јолу.
Чајын өз сәмтини дәјишмәсиндән
Сөзүн дәјишмәси даһа горхулу,
Сөз ки вар сәрвәтдир, гуру сөз
дејил,
Сөзләр кәрпич кими овулур инди.
Улу дәдәләрин јаратдығы дил
Намәрдләр ағзында хар олур инди.
Бирчә сөз еләндә бошалыр јери,
Кәлин гол чәкмәјәк бу јаманлыға.
Артыб чохалдыгча сөз гәбирләри
Бу күн дил чеврилир
гәбиристанлыға.
Халгын варлығыдыр һәр кәлмә,
һәр сөз,
Халга тәчавүздүр, сөзә тәчавүз.

Кәтирдијимиз бу мисаллар вәтәнпәрвәр шаиримизи «Ана дилимизин әли вә дили силаһлы мүчаһиди» адландырмаға бизә һагг верир.

...Б. Ваһабзадәнин дили ана дили барәдәки елми-нәзәри мүлаһизәләринә, ичтимаи-публисист тәләбләринә тамамилә чаваб верир—«бу дилдән (сөһбәт Б. Ваһабзадәнин дилиндән кедир—Н. Ч.) үслубијјат китаблары үчүн, бәдии үслуби тәһлил үчүн бол-бол мисал көтүрмәк нечә мүмкүндүрсә, ...грамматика китабларына истәнилән гәдәр нүмунәләр алмаг да о гәдәр асандыр» (профессор Тофиг Һачыјев).

Әлбәттә, ана дилинә—Азәрбајчан түркчәсинә јүксәк мәһәббәт бәсләјән шаирин бир вәзифәси һәмин дилин ичтимаи намусуну көзләмәкдирсә, икинчи (вә көрүнүр даһа бөјүк) вәзифәси ана дилиндә бөјүк әсәрләр јарадараг, онун ифадә имканларыны кенишләндирмәкдир. Јүзләрлә көзәл ше'рләрин, онларча поемаларын, драм әсәрләринин мүәллифи бу вәзифәнин дә өһдәсиндән лајагәтлә кәлмиш, С. Вурғундан сонра мүасир Азәрбајчан түркчәсини јени мәрһәләјә галдырмыш, дилә публисист-драматик дүшүнчәнин ритмини, һармонијасыны, синтаксисини кәтирмишдир.

ПЕДАГОГ АЛИМИН ЈУБИЛЕЈИ

Азәрбајчан педагожи елминин нүфузлу сималарын бири республикамызда ибтидаи тәһсилин елми системини јаратмыш педагожи елмләр доктору профессор Јәһја Шафи оғлу Кәримовун 70 јашы тамам олмушдур. Бу мүнасибәтлә көркәмли алимин гырх илдән артыг бир мүддәтдә фәалијјәт көстәрдији вә һазырда елми ишләр үзрә директор мүавини олдуғу Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунда јубилеј тәдбири кечирилди. Тәдбирдә республиканын көркәмли елм хадимләри, тәһсил вә мәдәнијјәт ишчиләри иштирак едирдиләр.

Тәдбири кириш сөзү илә институтун директору, педагожи елмләр доктору профессор Шәмистан Микајылов ачды. Јубилјарын һәјат вә фәалијјәти һаггында чыхыш үчүн онун јетирмәси педагожи елмләр доктору, профессор Ағарәһим Рәһимова сөз верилди. Сонра тәһсил назири Лидија Рәсулова өз үрәк сөзләрини сөјләди вә назирлијин фәхри фәрманыны Јәһја мүәллимә тәгдим етди. БДУ-нун профессорлары Тофиг Һачыјев, Нүбар Мухтарова, Республика ААК-нын шө'бә мүдири Сә'ди Нуријев, ПКИА вә ЈН Баш Институтунун ректору профессор Рамиз Мәммәдзадә, бәстәкар Сүлејман Әләскәров, јазычы Әли Сәмәдов, профессорлар Әлиһејдәр Һашымов, Әждәр Ағајев, јубилјарын ушаглыг досту, филолокија елмләри намизәди Садыг Муртузајев вә башгалары Јәһја мүәллимин елми-педагожи фәалијјәтиндән данышдылар.

Ајнур НАДИРОВА.

ӘДӘБИ МЕТОД, ЈАХУД ЈАЗЫЧЫНЫН КӨРМӘ БУЧАҒЫ...

Хејрулла МӘММӘДОВ,
филолокија елмләри доктору, професор.

(ҮЧҮНЧҮ МӘГАЛӘ)

Һәр бир бәдии әсәр мәзмун вә мүндәричәсинин мүтәрәгги вә мүртәчә маһијјәтиндән, тәрбијәви вә әхлаги истигамәтиндән асылы олмајараг, мүәјјән мәфкурәнин дашыјычысы вә ифадәчиси олур. Әлинә гәләм көтүрүб, лирик, сатирик, дидактик әсәр, ше'р, роман, комедија, фачиә, һекајә, повест вә с. јазан јазычы мүәјјән естетик принсипләрин мөвгејиндә дурур, онлара сөјкәнәрәк һәјат вә керчәклији әкс етдирир. Бу, бәдии јарадычылыг ганунаујғунлуғудур. Башга сөзлә, елми-нәзәри терминолокијада буна «мәфкурә» вә «әдәби метод» дејилир. Бу ики мәфһумдан кәнарда бәдии сәнәт јохдур вә ола да билмәз. Бу күн олдуғу кими, бәдии сәнәт мин ил бундан әввәл дә мәфкурә вә әдәби методун принсипләри әсасында јарадылмышдыр. Бу мә'нада һәр бир јазычы мүәјјән дүнјакөрүшә малик олдуғу кими, мүтләг мүәјјән јарадычылыг методуна да мәнсуб олур. Мәшһур Ибн Сина һәлә XI әсрин әввәлиндә «кизби» (јалан—Х. М.) вә «сидги» (доғру—Х. М.) сөзләрини бизим бу күн кениш мигјасда ишләтдијимиз «романтизм» вә «реализм» терминләринин јериндә, «варлығы тәсвир етмәк үсулу» мә'насында ишләтмишдир. (Бах: Мусулманкулов Р. Персидско-таджикскаја классическаја поетика X—XV вв)—Москва, «Наука», 1989, сәһ. 7.). XIV әсрдә јашамыш Ариф Әрдәбилинин «Фәрһаднамә» поемасында бөјүк сәләфи Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәринә тәнгиди мүнасибәти бәдии тәсвирин реалист вә романтик сәчијјәси илә әлагәдар иди. Шаирин доғруну јазмаг тәләбинә садәчә инандырычы көрүнмәјән әһвалатлары тәсвирә кәтирмәјә е'тираз кими јох, әдәби просесдә реализм вә романтизмин мөвгеји һаггында мүбаһисәләрин әкс сәдасы кими бахмаг лазымдыр. **Бәдии метод јазычынын дүнјаны көрмә, ону әкс етмә бучағы, реал керчәклији бәдии образларда тәчәссүм етмәк үсулудур.** Бәдии методун әсас функсијасы керчәклијин образлы әкси вә онун бәдии дәркиндән, һәм дә тәсвирин үсулларыны вә хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Бәдии метод јазычынын дүнјакөрүшүнә табедир. Она көрә дә бәдии әсәрдә објект вә субјект һәмишә сых әлагәдә олур. Һәр бир бәдии нүмунәдә ону јарадан сәнәткарын шәхсијјәти, дүнјакөрүшүнүн изләри, дилинин вә үслубунун әламәтләри ифадә олунур. Бу зәминдә јарадычылыг фәрдилији дејилән кејфијјәт әмәлә кәлир. Јазычыларын бир-бириндән сечилән вә бир-бирини тәкрар етмәјән дүнјасы јараныр. Бәдии әсәр јазычынын дүнјакөрүшүнүн вә онун јарадычылыгда тәчәссүмү олан бәдии методунун ишығында, онун компонентләри диггәт мәркәзинә алыныб тәһлил олундугда дәгиг дәјәрләндирилә вә гијмәтләндирилә биләр. Чүнки әдәби метод сеһирли јарадычылыг аләминә кедән јолда чырагдыр, бәдии әсәрин тәһлили үчүн ачардыр. Дүнјакөрүш вә метод мәсәләләриндән кәнарда апарылмыш һәр бир әдәби тәһлил нәинки јанлыш, һәтта мә'насыз нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

НАШИЈӘ: Әдәбијјат тарихиндә сәнәтин нәзәријјәсинә вә спесификасына, о чүмләдән, әдәби метод мәсәләләринә набәләдликдән кобуд сәһвләрин мејдана чыхмасына вә бурадан ирәли кәләрәк јазычы илә тәнгидчи арасында һәтта му-

насибәтләрин корланмасына вә конфликтин јаранмасына даир фактлар чохдур. Сејид Һүсејнин тәнгиди мәгаләләриндә мараглы бир факт вар. Әдибин јаздығындан belә мә'лум олур ки, Өмәр Лүтфи бәј адлы бир тәнгидчи мәшһур түрк драматургу Әбдүлһагг Һамидин «Духтәри-һинду» адлы романтик пјесиндән реалист әсәр кими бәһс етмишдир. Тәнгидчи јазычынын әдәби методуну мүәјјәнләшдирә билмәдијинә көрә әсәр һаггында јанлыш мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр, Сејид Һүсејн бу факта истинад едиб, әдәби тәһлил заманы јарадычылыг методу мәсәләләринин диггәт мәркәзинә алынмасынын әһәмијјәтиндән сөһбәт ачараг јазырды: «Зира, бир мүәллиф танынмаса, һанкы мәктәби-әдәбијјәји гәбул етдији анлашылмазса, әсәри һаггындакы мүталиә вә аргач (тәнгид, тәһлил—Х. М.) доғру чыхмаз. Бир әсәри-әдәби һансы үсул илә јазыларса, өјлә дә гәбул едилиб тәһлил едилмәлидир.

Түрк мәшаһири-үдәбасындан Әбдүлһагг Һамид бәјин «Дүхтәри-һинду» үнванлы әсәри, јанылмајырамса, Өмәр Лүтфи бәј тәрәфиндән «Тәчрүбеји-интигад» ады илә тәнгид едилмиш, мүәллифин мәсләки—әдәбиси нәзәрә алынмадан әсәри тәһлил олунмуш. Мүһәрририн мәсләки башга олдуғундан, орталыға бир нөв анлашылмазлыг ваге олмушдур. Мәсәлән, Һамид бәј романтик бир мүһәррир олдуғундан «Духтәри-һинду»да романтик бир әсәрдир... Мүнәггид исә ону бир реалист әсәр кими гәбул етдијиндән, һәр шеји реалист нөгтеји-нәзәрлә тәһлил етдијиндән ортада бир анлашылмазлыг әмәлә кәлмиш, «чобан гызы насыл олур ки, Авропа тәһсили көрмүш бир адам кими» ифадеји-мәрам едир» дејилир.

Будур ки, һәр шејдән әввәл, мүһәррири танымалы, онун мәсләки-әдәбисини билмәли, о сурәтдә дә бәјани-әфкар етмәлидир. («Ситат Камал Талыбзадәнин «XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди» (1905—1917-чи илләр)» монографијасындан көтүрүлмүшдүр. Бах: Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1964. сәһ. 89—90.

Демәли, јазычынын әдәби методунун дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси вә әдәби тәһлилә тәтбиг едилмәси онун јарадычылығынын дәгиг гијмәтләндирилмәси үчүн әсасдыр. Бу мәгамда ријазијјатла әдәбијјатшүнаслыг арасында бир охшар чәһәт, бир бирләшдиричи һәлгә вар. Ријазијјат фәнләриндә һәр һансы бир мисал вә мәсәләни һәлл етмәк үчүн ујғун вә мүнасиб дүстурларын тәтбиги тәләб олундуғу кими, әдәбијјатшүнаслыгда да һәр бир сәнәткарын јарадычылығыны вә һәр һансы әсәрин тәһлил едиб дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн онун мәфкурә вә јарадычылыг методуну мүәјјәнләшдириб, компонентләрини, әдәби тәһлилә тәтбиг етмәклә онун идеја-мәзмуну, бәдии ләјагәти вә естетик дәјәри һаггында елми-гәнаәт һасил етмәк олар. Бу чохдан сүбута јетирилмиш ади һәгигәтдир.

Лакин әдәбијјатшүнаслыг елминин кушә дашыны тәшкил едән, бәдии тәсәррүфатын инкишафында кејфијјәт дәјишикликләрини изләмәк, о чүмләдән јазычынын фикир дүнјасына, сәнәт лабораторијасына бәләдлик јаратмаг вә фәрди үслуб хүсусијјәтләрини ашкарламаг үчүн зәрури сајылан әдәби метод мәсәләләри һазырда тәләбәләримизин истифадәсиндә олан «Әдәбијјат тарихи» дәрсликләринин һүдудларындан кәнарда сахланмышдыр. Башга сөзлә, әдәби метод мәсәләләри ајры-ајры дөврләрин әдәби һәрәкатынын тәһлилинә тәтбиг едилмәмишдир. Бу фикрин сәһиһлијинә инанмаг үчүн сон 40—45 илдә мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән мүхтәлиф адлар алтында јазылыб нәшр едилән «XVII—XVIII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (Һ. Араслы), «Гәдим вә Орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты» (Ә. Сәфәрли, Х. Јусифов), «XIX әср Азәрбајчан әдебијјаты тарихи» (Ф. Гасымзадә), «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (Ч. Х. Һачыјев), «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты» (Мир Чәлал, Фирудин Һүсејнов) дәрсликләринә өтәри нәзәр салмаг кифајәтдир. Һаггында сөз кедән дәрсликләрдә һәср олундуглары әсрин вә тарихи мәрһәләнин бәдии тәсәррүфаты һаггында елми тәсәввүр јарадан вә онун инкишаф мәнзәрәсини долғун шәкилдә әкс вә нәгш едән кифајәт гәдәр тарихи-филоложи факт әһатә олунмушдур. Дәрсликләрдән мүхтәлиф әсрләрин мәфкурә чәрәјанлары, бә'зи сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында да гәнаәтләндиричи мә'лумат алмаг мүмкүндүр. Шүбһә јохдур ки, бүтүн бунлар әдәбијјат тарихи јарадычылығында хүсуси әһәмијјәт кәсб едән биринчи дәрәчәли мәсәләләрдир. Чүнки әдәбијјат тарихинин скелети вә тохумалары мүхтәлиф типли тарихи вә филоложи фактлардан тәртиб олунур. Әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, бунлардан әдәбијјат тарихинин чәсәди јараныр. Бунунла јанашы, әдәбијјат тарихинә фактдан аз әһәмијјәт кәсб етмәјән «әдәби метод» дејилән башга зәрури бир компонент дә лазымдыр. Бу исә фактлардан тәртиб олунмуш әдәбијјат тарихинин склетиндә руһ, тохумаларында нәфәс ролуну ојнајыр. Бу ики кејфијјәтин, чәсәд вә руһун гоша фәалијјәти һесабына халгын бәдии тәфәккүрүнүн гүдрәти, ичтимаи-әдәби фикринин инкишаф сәвијјәси, ән башлычасы, халгын әгли наилијјәтинин инкишаф мәрһәләси вә естетик ләјагәти һаггында гәнаәт һасил олур. Бу күн «әдәбијјат тарихи» ады алтында филолог тәләбәләрин истифадәсиндә олан китаблар нишан вердијимиз бу ики мүһүм кејфијјәтин бириндән мәһрумдур. Дәрсликләр бу мә'нада јарымчыгдыр. Шүбһәсиз, јарымчыг дәрслик ону охујуб өјрәнәнләрин филоложи савадынын да биртәрәфли формалашмасына кәтириб чыхарыр. Нәтичәдә јарымчыг филологлар, дил-әдәбијјат фәнләринин мүәллим дәстәси јараныр.

30-чу илләрдә әлјазмасы һүгугунда вәсаит, методик көстәричи, 40-чы илләрдә, мүһарибә күнләриндә Низами адына Әдәбијјат вә Дил институту тәрәфиндән һазырланмыш ики чилдлик «Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» үчүн мүстәгил бөлмә—әдәби ичмал вә портрет очеркләр шәклиндә јазылыб, 50—60-чы илләрдә тәкмилләшдирилиб, јахуд онларын структурунда сонрадан јазылыб, дәрслик кими али мәктәбләрин филолокија факүлтәләриндә тәдриси төвсијә едилән дәрсликләрдә әдәби метод мәсәләләринин индијә гәдәр тәһлилә чәлб олунмамасы бу күн нәинки чидди тәәссүф, һәтта чидди тәшвиш доғурур. Тәкчә она көрә јох ки, Азәрбајчанын филолог тәләбә кәнчлијинә иллә рдән бәри нәзәри әсасдан мәһрум, онун естетик савадсызлығына зәмин јарадан емприк дәрсликләр дәсти верилмишдир. Бир дә она көрә ки, әлли, алтмыш ил бундан әввәл јарадылан алтернативсиз дәрсликләрин варлығы вә онларын һәр дәфә косметик дәјишикликләрлә али тәһсил назирлији тәрәфиндән тәрәддүдсүз тәсдиг едилиб, «Филолокија» вә «Дил вә әдәбијјат» факүлтәләринин тәләбәләринә дәрслик кими төвсијә едилмәси вә тәдрис просесиндә рәһбәр тутулмасы алтмышынчы илләрдән Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы саһәсиндә елми-нәзәри истигамәтдә ахтарышларын нәтичәләринин, хүсусилә реализмин типолокијасы, романтизмин милли спесифик сәчијјәси, башлыча олараг, романтизмин һүдудларынын реалистчәсинә мүәјјәнләшмәси, әдәби чәрәјан, јарадычылыг методу вә с. **мәсәләләрә кәтирдији ајдынлыг али мәктәб аудиторијаларына јол тапыб дахил ола билмәмишдир.** Мөвчуд дәрсликләрин бәрәкәтиндән мәктәбләримиздә әдәбијјатын тәдрисинин нәзәри сәвијјәси әллинчи илләрин һүдудларыны кечә билмәмишдир. Доғрудур, бә'зи дәрсликләрдә (мәсәлән, Ф. С. Гасымзадә «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», Ч. Х. Һачыјев «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи») әдәби просесин реалист вә романтик сәчијјәсиндән, бу вә ја дикәр јазычынын реализм вә ја романтизм әдәби чәрәјанына мәнсуб олмасындан бәһс едилмишдир. Мир Чәлал вә Фирудин Һүсејнов дәрслик јазан сәләфләриндән вә мүасирләриндән фәргли олараг, «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты» дәрслијиндә бир аддым ирәли кедәрәк гүсурлу да олса, јазычылары мәнсуб олдуглары әдәби чәрәјан вә јарадычылыг методуна көрә тәснифедиб груплашдырмаға тәшәббүс көстәрмишләр. Бүтүн бунлары мүсбәт аддым кими гијмәтләндирмәк, һәтта дәрсликләрин јазылдығы илләри нәзәрә алсаг, мүәллиф-

ләрин әдәби јениликләри тәләбәләрә чатдырмаг ҹәһди кими алгышламаг да олар.

Лакин «реализм» вә «романтизм» терминләри дәрсликләрдә сөз олараг галыр. Чүнки онларын јарандығы тарихи шәраит, даһа доғрусу, онлары доғуран социал-игтисади зәмин, дөврүн мәфкурә ҹәрәјанлары илә әлагәси, милли сәҹијјәси вә өзүнәмәхсус спесифик компонентләри, дүнјакөрүш вә әдәби методун вәһдәти, үмумијјәтлә, әдәби һәрәкатда, конкрет олараг јазычынын јарадычылыг тәҹрүбәсиндә метода мәхсус компонентләрин тәзаһүр вә ифадә формалары вә с. мәсәләләр тәсвир вә тәһлил олунмамышдыр. Бу күн истифадәдә олан дәрсликләри охујан тәләбә орадан реализмин «тәнгиди» вә «социалист» типләринин варлығы һаггында мә'лумат ала билир. Дәрслик онда Азәрбајҹан реализминин XIX вә XX әсрләр мәрһәләсинин тәнгиди реализм типиндән ибарәт олмасы һаггында сабитләшмиш гәнаәт јарадыр. О, М. Ф. Ахундову да, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Н. Вәзирову да тәнгиди реалист јазычы кими таныјыр. О, дәрсликдән реализмин маарифчи типи һаггында мә'лумат тапмыр. Дәрслик тәләбәјә өјрәдир ки, «XX әср Азәрбајҹан романтикләри» «мүртәҹе» вә «мүтәрәгги» групларa бөлүнүрләр. Биринҹиләр ниҹаты өтән күнләрдә, кечмишдә ахтарырлар, Икинҹиләр дә «гүввәтли, кет-кедә даһа да ганадланан бир сағлам хәјал»ы оланлар иди. С. С. Ахундов, С. М. Гәнизадә, А. Шаиг, Р. Әфәндијев вә башгалары она көрә маарифпәрвәр реалист адланырлар ки, онлар «нә кечмишин тәнгидинә о гәдәр алудә, нә дә кәләҹәјин хәјалларына о гәдәр мәфтун идиләр. Онлар ән чох ади, һәјати мәишәт гајғыларыны гәләмә алыр, кәләҹәји јаратмаг үчүн һәр кәсдән, һәр шејдән әввәл мәктәбә мүраҹиәт едирдиләр». Чох сејрәк һалда нәзәрә чарпан «реалист» вә «романтик» ифадәләри нәзәрә алынмазса, «XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» вә «Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајҹан әдәбијјаты» дәрсликләрини охујуб өјрәнәнләрдә белә бир фикир јараныр ки, Хәтиб Тәбризидән Вагифә гәдәр Азәрбајҹан әдәбијјатынын јарадычылыг методу олмамышдыр. Әсл һагигәтдә исә гәдим вә орта әсрләр әдәбијјатынын бәдии метод мәсәләләрини ајдынлашдырмаг үчүн Хәтиб Тәбризи, Хагани Ширвани, Низами Кәнҹәви, Ариф Әрдәбили, Мәһәммәд Фүзулинин нәзәри мүлаһизәләри кифајәт гәдәр факт верир.

«Әдәбијјат тарихи» дәрсликләриндә реализм вә романтизм һаггында верилән мә'лумат ола билсин дәрсликләрин јарандығы илкин 40—50-ҹи илләр мәрһәләси үчүн гәнаәтбәхш һесаб олунубдур. Лакин о мүлаһизәләр нәинки бу күн үчүн, һәтта 60-ҹы илләрин орталарындан сонракы әдәби вә тәдрис мәрһәләси үчүн көһнәдир. Онлар нәинки бу күн, һәтта отуз-отуз беш ил бундан әввәл јениләшмәли, тәләбәләрә Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслыг елминин наилијјәтләрини өзүндә әкс етдирән вә ҹәмләшдирән мүасир мүндәриҹәли дәрсликләрин јени дәсти верилмәли иди. Онда әдәбијјат дәрси кедән аудиторијаларда бәдии әсәрдән тарихә вә иҹтимаијјәтә даир мәсәләләри иллүстративләшдирән фәнн кими јох, сәнәт әсәри һаггында сәнәтә даир терминолокија илә сәнәт дилиндә данышыларды. Ола билсин, мәни әдәби просесдә јарадычылыг методунун ролуну шиширтмәкдә иттиһам едәнләр тапылсын. Бу тәбии һал олар. Әсримизин 20—30-ҹу илләриндә рус әдәбијјатшүнаслығында аналожи мүбаһисәләр олуб. Лакин мән бүтүн бунлары охудуғум нәзәри әдәбијјатын тә'сири алтында јазмырам. Орта вә али мәктәбләрдә 40 иллик педагожи тәҹрүбәнин нәтиҹәләриндән чыхыш едиб јазырам. Мән педагожи тәҹрүбәмдә көрмүшәм ки, бизим тәләбәләримиз јахшы һалда бу вә ја дикәр сәнәткарын «Реализм» јахуд «Романтизм» ҹәрәјанына мәнсуб олдуғуну өјрәнирләр. Әдәби тәһлилдә исә бу терминләрин архасында дуран мәсәләләр, бәдии методларын типолокијасы, принсипләр исә әсас компонентләри нәзәрә алынмыр. Бу исә о демәкдир ки, сәнәткарын фәрди јарадычылыг дәсти-хәтти,

онун сәләфләриндән, хәләфләриндән вә һәмәсрләриндән сечилән ҹәһәтләри намә'лум галыр. Бунунла да сәнәткарын бирини дикәриндән фәргләндирән фәрди үслуб хүсусијјәтләри, исте'дадынын дәрәҹәсини, сәнәткарлыг ампуласыны, «сәсин орижиналлығыны» мүәјјәнләшдирән әламәтләр көлкәдә галыр. Дәрсликләрдә јашадыглары дөвр, мүраҹиәт етдикләри мөвзулар вә жанрлар һаггында верилән информасија истисна едиләрсә, демәк олар, орта әсрләрдә јашамыш Низами Кәнҹәви, Нәсими вә Фүзули, XIX әсрдә јашамыш А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширвани, XX әсрин әввәлләриндә јазыб јаратмыш Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов вә Һ. Ҹавид, совет дөврүндә јетишән С. Вурғун, Р. Рза вә б. ејни әдәби өлчүләрлә, совет әдәбијјатшүнаслыг елминин әлејһинә ардычыл мүбаризә апардығы ваһид ахын нәзәријјәси мөвгејиндән тәһлил олунмушлар. Дәрсликләрдәки бүтүн портрет-очеркләрин мәзмунуну үмуми шәкилдә белә хүласә етмәк олар:

«Филан јазычы филан әсәри филан илдә, филан мөвзуда јазыб, әсәрдә филан, филан образлар вар. Бунлардан филан сурәтләр мүсбәтдир, филан сурәтләр дә мәнфидир». Надир һалларда хәсис шәкилдә хала хәтрин галмасын, бә'зи сәнәткарлыг мәсәләләриндән бәһс едилир. Лакин унудулур ки, бәдии әдәбијјат характерләр, типләр јаратмаг сәнәтидир. Онун јеканә тәсвир објекти инсандыр. Әдәбијјатшүнаслығын вәзифәси инсанын бәдии тәсвиринин јени принсипләринин формалашма хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Әдәбијјат дәрсликләриндә метод мәсәләләри олмадығына көрә, һәмишә јени сәнәтин тәсвириндән башландығы инсан образлары арасында фәрг дә нишан верилмир.

Әдәбијјатшүнаслығын бүтүн нәзәри проблемләр үчүн тәмәл вә гапаг ролу ојнајан әдәби метод мәсәләләринин әдәби тәһлил заманы, филоложи фактлар гијмәтләндириләркән нәзәрә алынмамасынын әдәбијјат тарихиндә јаратдығы чашғынлыг, тәһриф вә јанлышлыглар һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн бә'зи фактлара мүраҹиәт едәк. Мә'лум олдуғу кими, М. Ф. Ахундовун комедијалары никбин финала маликдир. Бу маарифчи реалист естетиканын хүсусијјәтиндән ирәли кәлән бир кејфијјәтдир.

Капитализмин инкишафы илә һәјат сәһнәсинә кәлән кәнҹ буржуазијанын нүмајәндәси олан маарифчиләр ҹәмијјәтдә ингилаби рол ојнадылар. Капитализмин инсанларын аһәнкдар инкишафыны тә'мин едәҹәјинә дәрин инам бәсләјән маарифчиләр ардычыл сурәтдә феодализмә гаршы мүбаризә апардылар. **Бурадан ирәли кәләрәк онларын фәалијјәтинин мәркәзиндә инкар вә тәсдиг тезиси дурурду.** Онлар феодализмдән галма тәсисатларла гаршы мүбаризә апарыр, капитализмин өзү илә кәтирдији һәјат-мәишәт нормаларыны мүдафиә вә тәблиғ едирдиләр. Она көрә дә онларын әсәрләри гоша сүжетли олурду. Хәтләрин бириндә феодал дүнјасынын нүмајәндәләри ифша олунур, дикәриндә јени ҹәмијјәти гуран адамларын нүмунәси тәгдим олунурду. Јазычы бунунла јени ҹәмијјәт вә онун ганунларына инам јарадырды.

Лакин М. Ф. Ахундов мәфкурәҹә маарифчи, әдәби методуна көрә маарифчи реалист олдуғу вә бүтүн әсәрләрини маарифчи реализм естетикасынын принсипләри әсасында јаратдығы һалда онун әсәрләри узун илләр тәнгиди реализм әдәби методунун призмасындан тәһлил едилмишдир. Бу ҹүр тәһлилләрдән исә дүзкүн нәтиҹә һасил олмамышдыр. «Тәнгиди-реалист Ахундов финалларынын гејри-тәнгиди реалист характер дашыдығыны, типик «тәнгиди реализм» финалларындан фәргләндијини ,истиснасыз олараг, бүтүн мүтәхәссисләр гејд етмишләр (Ј. Гарајев. «Реализм сәнәт вә һәгигәт»—Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1980, сәһ. 90). «Чүнки методун маһијјәти вә типи ән чох конфликтин характериндә вә онун һәллинин принсипиндә—финалда өзүнү көстәрир». Ј. Гарајев). Бу исә тәнгиди реализмин естетик принсипләринә ҹаваб вермирди. Буну нәзәрә алан тәнгидчи Ахундов «Тәмсилатында финал проблемини (үмумијјәтлә, әдәби метод проблемини—Х. М.)

нәзәри ҹәһәтдән һәлл етмәк үчүн онун бәдии јарадычылыг методунун типини мүәјјәнләшдирмәји зәрури һесаб едир. Јашар Гарајев елми арашдырмаларын даирәсинә «Маарифчи реализм» терминини дахил етмәклә нәинки тәкҹә реализмин типләри, үмумијјәтлә, әдәби метод мәсәләләри һаггында мөвҹуд тәсәввүрләри дәјишди вә әдәбијјат тарихи мәсәләләринә тамамилә јени бахыш јаратды. Бунунла да М. Ф. Ахундовун тәнгиди реализм јарадычылыг методуна мәнсуб олмасы һаггында илләрлә әдәбијјатшүнаслыгда көк салан јанлыш елми консепсија әһәмијјәтини итирди.

«Тәмсилат»ын маарифчи реализм әдәби методунун естетик принсипләри мөвгејиндән јеринә јетирилдијини инкаредилмәз фактлар вә нәзәри мүлаһизәләр әсасында сүбута јетирмәклә алим тәкҹә Ахундовшүнаслыға јох, үмумијјәтлә, әдәбијјатымызын XIX вә XX әсрләр мәрһәләсинә јени бахышын әсасыны гојду. Бу ҹүр јанлыш мүлаһизәләр бу күн Н. Нәриманов вә Ә. Һагвердијев јарадычылығы, хүсусилә «Баһадыр вә Сона», «Дағылан тифаг», «Пәри ҹаду» һаггында мөвҹуддур. Мән бунлары шәрһ етмәклә мәтләби узатмаг истәмирәм. Бу фактлары мисал кәтирмәклә бәдии метод мәсәләләрини әдәби тәһлилдә әһәмијјәтинә диггәт ҹәлб етдим.

Мән фикирләрими ән'әнәви епилогу әвәз едән бир һашијә илә битирмәк истәјирәм.

ҺАШИЈӘ: Азәрбајҹан Халг Ҹәбһәси һакимијјәтә коммунист режиминә гаршы мүбаризә шүарлары алтында кәлди. Лакин онун үзвләри игтидар креслоларында отурдугдан сонра болшевиксајағы иш үсулларына үстүнлүк вердиләр. Кадрларын вәзифә тә'јинаты ихтисасларына, професионаллыг дәрәҹәсинә вә сәриштәсинә көрә јох, Халг Ҹәбһәсинә мәнсубијјәтинә, ҹәбһә лидерләринә бәсләдикләри шәхси сәдагәтә, клублардакы ичласларда, күчә митинг вә нүмајишләриндә популист чыхышларына көрә (коммунист олдуғуна көрә Балтик матросу дөвләт банкына рәис тә'јин едилән кими) јеринә јетирилди. Өлкәдә јетмиш ил һаким мөвге тутуб ағыллары вә үрәкләри ишғал едән коммунист тәблиғатынын формалашдырдығы сијаси физиономијаны дәјишмәк үчүн тәләм-тәләсик тәдбирләр планы һазырланды вә мәктәб васитәсилә һәјата кечирилмәјә башланды.

Тәһсил назирлијинин нәздиндә көзәл мусиги мәҹлисләринин тәшкилатчысы вә апарычысы, филоложија елмләри доктору Рәфаел Һүсејновун рәһбәрлији алтында сәриштәли вә сәриштәсиз ҹәбһәчиләр вә онларын өзләринә јахын һесаб етдикләри адамлардан ибарәт мүстәгиллик әлдә етмиш азад Азәрбајҹан Республикасынын орта мәктәбләри үчүн әдәбијјатдан тәзә тәфәккүр ишығында програм вә дәрслик һазырлајан хүсуси һеј'әт јарадылды. Сифаришләр верилди. Тапшырыглар алынды. Совет дөврүнүн памбыг планлары кими сүр'әтлә вә гыса мүддәтдә јеринә јетирмәк үчүн өһдәликләр гәбул олунду. Илләрлә баша кәтирилә билән ишләри алты-једди ајда јеринә јетирилди. Һаггында рапорт верилди.

Програм вә дәрсликләрин нәшриндән өтрү тәдбирләрин көрүлдүјү мәгамда гәза јели әсди. Халг ҹәбһәси сүгут етди, рәһбәрләри тахтдан ендирилди. Рәфаел Һүсејнову Әлијар Сәфәрли әвәз етди. О, ҹәбһәчиләрин һазырладыглары дәрсликләрин елми-методики ләјагәти һаггында гәнаәт һасил етмәк үчүн онлары һәмкар вә һәмсәнәтләринә рә'ј верди. Рә'јчиләрин ҹәркәсиндә мән дә вар идим. 10-ҹу синиф үчүн һазырланмыш «Әдәбијјат» «дәрслији» мәнә һәвалә олунду. Дәрслији охудум. Онунла танышлыг мәни белә гәти бир гәнаәтә кәтирди ки, ону дәрслик адландырмаг олмаз. Чүнки о мүхтәлиф савад дәрәҹәсинә, исте'дад вә габилијјәтә малик елмләр доктору вә намизәдләри тәрәфиндән атүстү гәләмә алынмыш мәгаләләр мәҹмуәси иди. Онун нәшр олунмаға вә шакирдләрин истифадәсинә верилмәјә һеч бир елми-педагожи ләјагәти јох иди. Хошбәхтликдән мән дәрслик үчүн әдәби ичмал вә портрет очерк јазан мүәллифләри таныјырдым. Араларында гоҹаман әдәбијјатшүнас алимләрлә јанашы, кәнҹ исте'дадлар да вар иди. Әкс тәгдирдә, мән онлары танымаса идим, «дәрслијин» сон дәрәҹә исте'дадсыз вә елми сәриштәси олмајан адамлар тәрәфиндән јазылдығыны күман едәрдим. Мән дәрслик һаггында фикирләрими Әлијар Сәфәрлијә билдирдим. О, тәһсил назиринин мүавини ишләјән Әдаләт Таһирзадәнин иштиракы илә онун кабинетиндә мүзакирә тәшкил етди. Мән дәрслик һаггында кениш мә'рузә етдим. Мүзакирә иштиракчыларыны 10-ҹу синиф үчүн дәрслик кими нәзәрдә тутулан әлјазмасынын јарарсызлығына инандырдым. Онлар мәнимлә разылашдылар. Вә дәрслик әлјазмасы һалында ләғв едилди. Буна бахмајараг, мүзакирәдән сонра назирлијинин рәһбәр елитасынын мөвҹуд әлјазмасынын дәрслик кими нәшринә мараг көстәрдији ашкарланды. Онлар мәнә мәни дә мүәллифләр һеј'әтинә дахил етмәк шәрти илә әлјазмасынын үзәриндә ишләјиб, гүсурларыны ислаһ едиб, кәм-кәсирини дүзәлдиб дәрслик шәклинә салмағы тәклиф етдиләр. Мән онлара бу тәклифин киминсә дүлкәрә чүрүк тахта вериб, ондан ев үчүн гапы-пәнҹәрә дүзәлтмәк барәдә хаһишинә бәнзәдијини билдирдим. Вә дедим:—Нәзәрә алын ки, чүрүк тахта мишарын ағзында овулуб төкүлән кими бу примитив мәгаләләр мәҹмуәсиндән дә дәрслик јаранмаз. Онун кәсирләри о гәдәр чохдур ки, онлар редактә олунмагла, позулуб јени мәтләбләр әлавә етмәклә дүзәлән дејил. Бу көһнә палтара бәнзәјир, о чүрүјүб, артыг јамаг көтүрмүр. Ону јалныз тәндирә атмаг вә јандырмаг лазымдыр. Мәсәлә бу шәкилдә гәти гојулдугда Әлијар Сәфәрли мәнә 10-ҹу синиф үчүн јени «Әдәбијјат» дәрслији јазмағы тәклиф етди. Тәвазөкарлыгдан узаг олса да, демәлијәм ки, о мәни тә'рифләди, мәним јазы дилимин ширин вә ширәли олдуғуну гејд етди вә һаггында сөз кедән дәрслијин мәним јазмағымы үрәкдән истәдијини билдирди. Мән разы олдум вә сорушдум:

— Мән дәрслији кимлә, нечә аја јазмалыјам?

О деди: Тәк, алты аја!

Мән онунла разылашмадым. Она дедим:

— Орта мәктәб үчүн дәрслик јазмаг мәс'улијјәтли ишдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу күн јазылан дәрслик бир нечә илдән сонра XXI әсрдә охунмалыдыр. О гаршыдан кәлән әсрин мәктәбли кәнҹләрини халгын мин иллик әдәбијјатына даир биликлә силаһландырмалы вә естетик зөвгүнү ҹилаламалыдыр. Бу күн јазылан «Әдәбијјат» дәрслији васитәсилә кәләҹәјин алимләри, јазычылары, публисистләри һазырланмалыдыр. О телеграф мәтни кими јығҹам вә мә'налы јазылдығы кими, дәрин емосионал тә'сир күчүнә дә малик олмалыдыр. О, шакирдин идеја-естетик тәрбијәсинин тәмәлиндә дајанмалыдыр.

Әлијар Сәфәрли нә үчүнсә мәнимлә разылашмады: «Өзүн јаз! Јахшы да јазырсан»—дејиб мәтләби јекунлашдырмаг истәди. Мән она билдирдим ки, ола билсин, мән әдәбијјат тарихчиси вә әдәбијјат нәзәријјәчисинин функсијасы бирләшдириб ишин бир тәрәфини јеринә јетирдим. Лакин методистсиз дәрслик јазылмаз. Дәрсликләрин тәртибиндә вә јазылмасында методистин јерини анҹаг театрда режиссорун функсијасы илә мүгајисә етмәк олар. Режиссор драм әсәринә гурулуш вериб, ону сәһнә мизанларына ујғунлашдырыб тамашаја гојдуғу кими методист дә дәрслији педагожи, дидактик принсипләрә, орта мәктәбин тәләбләринә, шакирдләрин јаш вә анлам сәвијјәсинә табе едир. Методист әли дәјмәмиш дәрслик режиссорсуз сәһнәјә гојулан драм әсәринә охшар. Белә бир вәзијјәт исә јалныз әјаләтдә һәвәскар труппаларда баш верә биләр. Вахт мәсәләсинә кәлдикдә мән бу мүддәти дә гәнаәтбәхш һесаб етмәдим. Она көрә јох ки, дәрслији алты аја јазмаг олмазды. Лазыми мәгамда ону үч аја да јазмаг оларды. Лакин дедијим кими, нәзәрә алмаг лазым иди ки, дәрслик бир ил үчүн јазылмырды. Бизә индики мәрһәләдә стабил дәрсликләр јаратмаг лазымдыр. Бу исә нәфәс кенлији, хүсуси сә'ј вә зәһмәт тәләб едир. Мән узун өмүрлү, кејфијјәтли дәрслик јазмаг арзусундајам. Атилланын гошуну кими бу күн доғулуб сабаһ

күн ишығы дәјән кими өлән дәрслик јазмаг истәмирәм. Беләликлә, мән 10-чу синиф үчүн «Әдәбијјат» дәрслији јазмагдан имтина етдим.

Бу күн чәбһәчиләрин вә гејри-чәбһәчиләрин һикмәтиндән орта мәктәбләрин бүтүн синифләринә мәхсус тәзә мүәллифләр тәрәфиндән јазылмыш вә үстүнә «Әдәбијјат» сөзү һәкк едилиб нәшр олунмуш тәзә дәрсликләр вар.

Бунлар доғрудан да тәзәдирми? Мән бу суала чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирәм. Чүнки дәрсликләрлә танышлыг мәндә белә бир гәнаәт јаратды ки, јенилик дәрсликләрин маһијјәтиндә дејил, заһириндә, көһнә дәрслик мүәллифләринин јениликләри илә әвәз олунмасында, Совет һакимијјәти илләриндә мүхтәлиф сијаси дамғалар алтында тәдриси гадаған олунмуш јазычыларын вә мөвзуларын дәрсликләрә дахил едилмәсиндәдир. Бу мә'нада бунлар јени дәрслик дејил, әлли илдән артыг мәктәбли көнчләрин истифадәсиндә олан дәрсликләрин дубликатыдыр. Әдәбијјат дәрсликләриндә нәинки Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыг елминин нәзәри проблемләрин һәллиндә әлдә етдији наилијјәтләр, ајры-ајры дөврләрин әдәби просесинин тәһлилиндә рәһбәр тутулмамышдыр, һәтта чохдан дүзәлиш верилмиш јанлыш фактлар белә ислаһ едилмәмишдир.

Нә гәдәр ки, дәрсликдә әдәбијјат тарихи фактларын әдәбијјатын нәзәри мәсәләләринин ишығында, јарадычылыг методунун типолокијасы контекстиндә тәһлил олунмајыб, сәнәт әсәри һаггында сәнәтә мәхсус спесифик терминолокија илә данышылмајыб, онларын јенилијинә зәманәт вермәк олмаз.

Дәрлик јазан шәхс мүәллим олмалыдыр. О, синиф отагларында јетишиб пүхтәләшмәлидир. Һәким хәстәјә бу вә ја дикәр дәрманын һансы дозада вердијини билән кими мүәллим дә тәдрис материалларынын шакирдләрә вә тәләбәләрә һансы әндазәдә вә һәчмдә, нә шәкилдә чатдырылмасыны билмәлидир.

РЕДАКСИЈАДАН: Филолокија елмләри доктору, профессор Хејрулла Мәммәдовун «Ана сөзү» журналынын 1996-чы ил 5—6, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты» журналынын 1997-чи ил 1-чи вә 2-чи сајларында «Али мәктәбләрдә әдәбијјатын тәдриси: дүнән вә бу күн» рубрикасында вердијимиз силсилә мәгаләләр доғма әдәбијјатымызын тәдгиги вә тәдриси саһәсиндә апардығы мүшаһидәләрин, көлдији гәнаәтләрин нәтичәси кими јаранмышдыр. Мүәллифин мәгсәди әдәбијјатын тәдриси саһәсиндә нәзәрдә тутулмуш ислаһатларын һәјата кечирилмәсинә, дәрсликләрин јени истигамәтдә, мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә јазылмасына көмәк етмәкдир. Бурада шүбһәсиз, субјектив вә мүбаһисә доғуран мәгамлар јох дејил. Лакин бүтүн бунлар дүшүнмәк, мүбаһисә етмәк, мүһакимә јүрүтмәк үчүн зәмин јарадыр. Буну нәзәрә алараг, әдәбијјат мүәллимләрини, методист алимләри вә әдәбијјат тарихи мүтәхәссисләрини мүзакирәјә дә'вәт едирик.

ФЕ'Л ДҮЗӘЛДӘН ШӘКИЛЧИЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Нуријјә АҒАЈЕВА,
Гарадағ рајонундакы 273 сајлы мәктәбин мүәллими.

Азәрбајчан дилинин фе'лләри өз гурулушу, нөвләри вә зәнкинлији е'тибарилә башга нитг һиссәләри ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Мүхтәлиф дилләрин тә'сиринә мә'руз галмыш Азәрбајчан дили даһа чох фе'лләр васитәси илә өз милли орижиналлығыны мүһафизә едә билмишдир.

Фе'лләрин һамысы ејни гурулуша малик дејилдир. Мүәјјән гисим фе'лләр хүсуси шәкилдә гәбул етмәдән, башга нитг һиссәсинин көмәји олмадан, иш, һал һәрәкәт билдирир. Белә фе'лләр **садә фе'лләр** адланыр.

Фе'лләрин бир гисми исә ики сөзүн бирликдә ишләнмәсиндән әмәлә көлән фелләрдир. Бу чүр фе'лләрә **мүрәккәб фе'лләр** дејилир.

Фе'лләрин гурулушча башга бир нөвү **дүзәлтмә фе'лләрдир.**

Мә'лум олдуғу кими, мүстәгил сөзләрин шәкилчи һалына дүшүб бир нитг һиссәсиндән башга бир нитг һиссәсини әмәлә кәтирмәси, дилин әсас нитг һиссәләринин әмәлә көлдији дөврдән даһа сонралара аиддир. Дил өз инкишафында о мәрһәләјә көлиб чатыр ки, әввәлләр данышмаг үчүн лазым олан садә сөзләрлә артыг кифајәтләнмәк мүмкүн олмур. Дилин өз инкишаф ганунуна әсасән, мүхтәлиф шәкилчиләр васитәси илә ајры-ајры нитг һиссәләриндән јени сөзләр јаратмаға еһтијач артыр. Дүзәлтмә фе'лләр дә бу еһтијачдан јаранмышдыр. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә морфоложи јолла јени сөзләрин, о чүмләдән фе'лләрин јаранмасы просеси чох зәнкиндир.

Сөзләрин јаранмасында морфоложи просесин әсас маһијјәти ондан ибарәтдир ки, көкләрә лексик шәкилчиләр артырмагла јени сөзләр —дүзәлтмә сөзләр әмәлә көлир.

Өз тарихи е'тибарилә морфоложи јолла јени сөзләрин јаранмасы, синтактик јолла сөз јарадычылығынын мүәјјән мәрһәләсини тәшкил едир. Даһа дәгиг десәк, бу просес синтактик јолла сөз јарадычылығы просесиндән јаранмышдыр.

Дилимизин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә сөзләрин лексик, морфоложи вә синтактик јолларла јаранмасы бир-бирини тамамлајан, тәкмилләшдирән просесләрә чеврилмишдир.

Морфоложи јолла сөз јарадычылығы просесиндә иштирак едән шәкилчиләр јени сөз јаратма габилијјәтләри бахымындан ики јерә бөлүнүр:

а) мәһсулдар шәкилчиләр. б) гејри-мәһсулдар шәкилчиләр.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр дедикдә мигдар е'тибарилә аз сөз јарада билән, әсасән, тәкмә'налы сөзләр әмәлә кәтирән шәкилчиләр нәзәрдә тутулур.

Даһа чох сөз әмәлә кәтирә билән, мүхтәлиф мә'налы јени сөзләр јарадан шәкилчиләр исә мәһсулдар шәкилчиләрдир.

Јени програм вә дәрслијин «Сөз јарадычылығы вә сөзүн тәркиби» бөлмәләриндә јухарыда дејиләнләр барәдә кениш билик вә бачарыг верилмәси нәзәрдә тутулур. Мән өз тәчрүбәмдән билирәм ки, бүтүн бунлар јахшы мәнимсәнилдикдә нитг һиссәләринин тәдрисиндә, онларын гурулушча нөвләринин өјрәдилмәсиндә иш хејли асанлашыр. Бу шәртлә әввәлки биликләрә истинад едилсин. Фе'лин тәдрисиндә дә беләдир. Мәсәлән, ашағыдакы шәкилчиләр мәһсулдар фе'лдүзәлдән ваһидләрдир:

-ла(-лә) ишләмәк, башламаг;
-лан(-лән) дилләнмәк, ишыгланмаг;

13971

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
Дөвләт Китабханасы

-ал(-әл)-л) бошалмаг, дүзәлмәк;
-ар(-әр) отармаг, көјәрмәк;
-ы, -и, -у, -ү бәркимәк, ачымаг, туршумаг;
-ыш, -иш, -уш, -үш алышмаг, веришмәк вә с.

Мә'лумдур ки, бу шәкилчиләр мүхтәлиф нитг һиссәләринә артыраг дүзәлтмә фе'лләр әмәлә кәтирир. Үмумијјәтлә, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнән әксәр сөздүзәлдичи шәкилчиләрин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг, белә груплашдырмаг олар:

а) Ад дүзәлдән шәкилчиләр: адлардан ад дүзәлдәнләр, фе'лләрдән ад дүзәлдәнләр.

б) Фе'л дүзәлдән шәкилчиләр: адлардан фе'л дүзәлдәнләр, фе'лләрдән фе'л дүзәлдәнләр.

Јахшы оларды ки, «ад» ифадәси алтында һансы нитг һиссәләринин (исим, сифәт, сај, әвәзлик, зәрф) нәзәрдә тутулдуғу орта мәктәбдә дә өз әксини тапсын. Бунун һәм нәзәри, һәм дә практик әһәмијјәти оларды. Мән дәрсләрдә бу терминдән истифадә едирәм.

Әсас мәгсәдимиз мәнсулдар шәкилчиләр групуна мәнсуб олуб, фел дүзәлдән шәкилчи кими таныдығымыз **-лан2** вә онун хүсусијјәтләрини нәзәри вә методик бахымдан бир гәдәр кениш шәрһ етмәкдир. Чүнки мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, мүәллимләримиз бу барәдә нисбәтән аз нәзәри мә'лумата малик олдуғундан методикада, әмәли ишдә мүәјјән гүсурлара јол верирләр.

Дилимиздәки дүзәлтмә фе'лләрин бөјүк бир гисми -лан2 шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлмишдир. Бу шәкилчи әксәр түрк дилләриндә мәһсулдар һесаб едилир. -лан2 шәкилчиси васитәсилә дүзәлән фе'лләр ишин бир вәзијјәтиндән башга бир вәзијјәтә дүшдүјүнү, үмуми гајыдыш мәзмунуну билдирир.

Тарихән бу гајда илә дүзәлән фе'лләр истәр шәкилчә, истәрсә дә мәзмунча мүасир дилимиздә јени һадисә дејил. Мүхтәлиф дөврләрдә јазылмыш әдәби-бәдии әсәрләрин дилиндә -лан2 шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш фе'лләр истәнилән гәдәрдир. Мәсәлән:

Баш чәкиб **хәрмәнләнир** арајиши-бустан олур. (М. Фүзули).

Көрдүјүмүз кими, XVI әсрдә јашајыб-јаратмыш даһи Фүзулинин дилиндә ишләнән -лан2 шәкилчиси мүасир дилимиздәки лан2 шәкилчисиндән гәтијјән фәргләнмир. Вә јахуд:

Ала көзләр нәркиси-мәстанә тәк **шәһләләнир,**
Елә ки, **сүзкүнләнир,** јүз мәртәбә **зибаләнир.**
Көрсә бу шух хәттини биллаһ мәләк **шејдаләнир.**
Шол сијаһ киприкләрин ган төкмәјә **севдаләнир.**
Зәрнишан пејкандан артыг, тәшнә ханчәрдән көзәл.
(М. П. Вагиф).

Бу мисалда да -лан2 шәкилчиси, мүасир дилимиздәки кими, садәчә нитг һиссәләринә артыраг дүзәлтмә фе'л әмәлә кәтирмишдир.

-лан2 шәкилчиси тарихән ики ајры-ајры шәкилчидән -ла, -лә вә -н шәкилчисиндән јаранмышдыр. Мәһз бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрәдир ки, бу шәкилчи һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр.

Бә'зи түркологлар -лан2 шәкилчисинин мәһсулдарлығыны гәбул етмәклә ону -ла, -лә вә -н- гајыдыш нөв шәкилчисиндән дүзәлмиш гајыдыш әламәти адландырмыш, бә'зиләри исә бу шәкилчинин мүстәгиллијини тәсдиг етмишләр.

Һ. Мирзәзадә -лан2 шәкилчисини гејри-мүстәгил бир шәкилчи адландырдығы һалда, С. Чәфәров доғру олараг мүстәгил формаја вә семантик хүсусијјәтә малик бир шәкилчи кими гијмәтләндирир.

Фе'лләрә диггәт едәк: **«авараланмаг», «баһаланмаг», «арзуланмаг», «дишләнмәк».** Илк бахышда бизә елә кәлир ки, бу фе'лләрин һамысы ејни шәкилчидән дүзәлмишдир. Лакин диггәтлә арашдыраркән белә мә'лум олур ки, әввәлки 2 фе'л (авараланмаг, баһаланмаг) мүстәгил -лан2 шәкилчиси илә дүзәлмишдир. Галан 2 фе'л исә (арзуланмаг, дишләнмәк) -ла, лә вә -н үнсүрүндән әмәлә кәлмишдир.

Буну шакирдләрә шүурлу сурәтдә дәрк етдирмәк үчүн изаһ едирәм ки, әкәр фе'лләрдәки (арзуланмаг, дишләнмәк) -н үнсүрүнү атсаг, онда һәр ики фе'лин тәркибиндәки шәкилчинин -лан2 дејил, -ла2 олдуғунун шаһиди оларыг. Бундан фәргли олараг «авараланмаг», «баһаланмаг» фе'лләриндәки -н- үнсүрүнү атмаг гејри-мүмкүндүр. Јә'ни «арзуламаг», «дишләмәк» дејә билдијимиз һалда, «аварламаг», «баһаламаг» демәк олмаз.

Сонра исә мүвафиг дидактик материаллар үзәриндә иш давам етдирилир: а) Бајагдан бәри сусуб һәр бир шејлә **марагланмаг** шофери лап тәнкә кәтирмишди (Ф. Дәркаһов), б) Машын чалаја дүшәрәк атылыб **силкәләнди** (Ф. Дәркаһов).

Шакирдләр мүәјјән едирләр ки, I чүмләдәки **«марагланмаг»** фе'ли мүстәгил -лан2 шәкилчиси васитәсилә дүзәлмишдир. Лакин II чүмләдәки «силкәләнмәк» фе'ли -ла2 (-н-) шәкилчиләри илә јаранмышдыр.

Нәтичәјә кәлмәк олар ки, бу шәкилчиләр мәһз белә хүсусијјәтләринә көрә омонимлик тәшкил едир.

Бунунла бәрабәр, -лан2 шәкилчиси бир нечә шәкилчи илә синонимдир.

-лан (-ла) (-лаш) (ы-) (а)
-лан (-ла) (-ар) (-ыр)
-лан (-ла) (-лаш) (-л)
-лан (-ла) (-са) (-с) (-сын)
-лан (-ла) (-лаш) (-ыг)

Јухарыда көстәрдик ки, -лан2 шәкилчиси адлардан тә'сирсиз фе'лләр дүзәлдән лексик шәкилчидир.

С. Чәфәров вә З. Тағызадә -лан2 шәкилчисини адлардан, фе'л дүзәлдән мүстәгил сөздүзәлдичи шәкилчи кими гәбул едир вә ону фе'лин гајыдыш (вә ја мәчһул) нөвүнү билдирмәк үчүн -ла2 шәкилчили дүзәлтмә фе'лләрә гошулан -н- нөв әламәтиндән (ла2 -н) фәргләндирмәк үчүн, әсасән, доғру ме'јар ирәли сүрүрләр.

Һ. Мирзәзадә фе'л дүзәлдән -лан2 шәкилчисини -ла2 шәкилчисинин башга бир варианты адландырыр. (Һ. Мирзәзадә, «Мүасир Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы». Бакы, 1960) ки, әлбәттә, бунунла разылашмаг мүмкүн дејил. Чүнки -лан шәкилчиси мүстәгил бир шәкилчидир. Биз буну мисалларла јадынлашдырдыг.

С. Чәфәровун сөзләрилә десәк, «Мүасир Азәрбајчан дилиндә истәр адлардан фе'л дүзәлдән -ла2 шәкилчиси вә истәрсә дә -лан -лән, -лат, -ләт, -лаш, -ләш шәкилчиләри мүстәгил формаја, семантик хүсусијјәтә мәхсус шәкилчиләр кими сабитләшмишдир. (С. Чәфәров «Мүасир Азәрбајчан дили» Бакы, 1970, сәһ. 195—196).

Лакин бу доғру, дүрүст фикирләрлә јанашы, хүсусән С. Чәфәровун әслиндә дәгиг дејилмәмиш мүлаһизәләринә дә тәсадүф едилир. С. Чәфәров јазыр: «...дилимиздә бир сыра исимләр вардыр ки, онлар -ла2 шәкилчиләрини анчаг нөв шәкилчиләрилә бирликдә гәбул едир вә тәкликдә -ла2 шәкилчисилә ишләнмир. Мәсәлән: диллән(мәк), јахшылаш(маг), ајдынлат(маг) вә с. Бу сөзләрдә дилләә(мәк), јахшыла(маг), ајдынла(маг) фе'л әсаслы олараг ишләнә билмәдијиндән, бурада -лән -лаш вә -лат исимдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләр кими чыхыш едир вә формалашыр». (С. Чәфәров, «Мүасир Азәрбајчан дили» Бакы, 1970. сәһ. 195, 196).

Әввәлән, «дил», «јахшы», «ајдын» сөзләри Мүасир Азәрбајчан дилиндә, јухарыдакы ситатда дејилдији кими, -ла2 шәкилчисини вә -н- (-ш -т) нөв шәкилчиләрини дејил, мүстәгил -лән(-лаш, -лат) шәкилчиләрини гәбул етмишдир.

-лан2 шәкилчисинин әлавәси илә даһа чох үмуми мәфһум ифадә едән исимләрдән, хүсусән сифәтләрдән дүзәлтмә фе'лләр әмәлә кәлир. Бу шәкилчинин көмәји илә дүзәлән фе'лләр, әсасән, әшјанын, әламәтин, кејфијјәтин вәзијјәтчә дәјишдијини, башга шәклә дүшдүјүнү билдирир. Мәсәлән: балачаланмаг, кенишләнмәк, истиләнмәк, јекәләнмәк вә с.

Диалект вә шивәләримиздә адлардан -лан2 шәкилчисинин (вә онун фонетик вариантларынын) әлавәсилә дүзәлән чохлу фе'л вардыр ки, бунларын көк әсасларынын дүзәлтмә фе'лләрдәки мә'наја ујғун ишләниб-ишләнмәдијини мүәјјәнләшдирмәк һәләлик мүмкүн олмамышдыр.

Бә'зән -лан2 шәкилчисинин көкләрә гарышараг итмәси һалына да тәсадүф едилир. Бу һадисә јалныз көкләрин архаикләшмәси нәтичәсиндә баш верир. -лан2 шәкилчиси илә бәрабәр, -лат2 шәкилчисиндә дә белә бир хүсусијјәт вардыр. Мәсәлән: **алдат(маг), алдан(маг)** сөзләриндә тарихән «ал» көк олуб,

-дан вә -дән үнсүрләри -лат2 вә -лан2 шәкилчиләринин вариантларыдыр. Сөзләрин көкү олан «ал» өз илкин мә'насыны («јалан») мүасир дилимиздә итирәрәк архаиклəшмишдир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, -лан2 шәкилчиси ән чох исим вә сифәтләрә артырылыр.

Мәсәлән: 1) Зәмиләрдән о тәрәфдә елә бил мави дәниз **далғаланырды.** 2) Гулам вә Кәрбәлаји Вәли дөшәкләрин үстә отуруб, чит үзлү мүтәккәләрә **дирсәкләнмишдиләр.** 3) Гызын күлүмсәмәсиндән гардашым **үрәкләнди.**

Бурада **далғаланырды, дирсәкләнмишдиләр, үрәкләнди** фе'лләри исимләрдән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрдир.

1. Ҹаван гыз кими **шәнләнир, көзәлләнир.**

2. Бөјүдү, гәлбиләнди, учалды күндән-күнә.

Бу 2 мисалда **шәнләнир, көзәлләнир, гәлбиләнди** фе'лләри исә сифәтләрдән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндә ишләнән бүтүн фе'лләр тә'сирли вә тә'сирсиз оларағ 2 гисмә ајрылыр. Фе'лләрин бир гисми субјектин објектә тә'сирини билдирдији һалда, бир гисми дә субјектин објект үзәриндә тә'сирини көстәрә билмир. Субјектлә објект арасында олан бу мүнасибәтин фе'лләрдәки ифадәсини тә'сирлилик вә тә'сирсизлик дејилир.

-лан2 шәкилчиси илә дүзәлән фе'лләр анҹаг тә'сирсиз фе'лләрдир.

Мисаллара мүраҹиәт едәк:

— бојланмаг (нә етмәк?)

— кәдәрләнмәк (нә етмәк?)

Бу фе'лләрин һәр икиси нә етмәк? суалына ҹаваб верир вә субјектин ичра етдији иш һеч бир објект тәләб етмир.

1. Бу вахт јахында сәс ешидән Хасај о тәрәфә **бојланды** (нә етди?).

2. Токај әлләрини чәнәсинә дајаг вериб онларын архасынҹа бахды, доғрудан да, јаман **кәдәрләнмишди** (нә етмишди?).

Көрүндүјү кими, бу фе'лләрдә дә субјектин ичра етдији иш һеч бир објект тәләб етмир.

М. Ә. МӨ'ҸУЗ ВӘ ВӘТӘН

Сакибә ӘЛӘСКӘРОВА,
23 сајлы Кәлбәҹәр орта мәктәбинин мүәллими.

XX әср Азәрбајҹан сатирасы мәндә мараг ојадан бир саһәдир. Хүсусилә, «Молла Нәсрәддин»и вә молланәсрәддинчиләр. Она көрә дә X синифдә «XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәбијјаты» ичмалына верилмиш 6 саат вахтдан бир саатыны Ҹәнуби Азәрбајҹанын гүдрәтли сатирики Мирзә Әли Мө'ҹуз Шәбүстәринин тәдрисинә ајырырам. Кениш јарадыҹылыг диапазонуна малик олан бу инсан һаггында мә'лумат вермәк үчүн 1 саат чох аздыр. Чүнки јарадыҹылығынын идеја әсаслары кенишдир; вәтән һәсрәти, гүрбәт мотивләри, дахили вә харичи иртиҹаја гаршы мүбаризә, әдәби көрүшләри, милли мәсәлә, ана дилинә мүнасибәт, елмә мүнасибәт, гадын азадлығы вә с. онун әсәрләринин әсас апарыҹы хәттидир. Јери кәлмишкән гејд едим ки, ичмал мөвзуларын ејрәдилмәсиндә мүһазирә методундан истифадә фајдалыдыр. Она көрә дә дәрсдә мән һәмин метода истинад едирәм. Бу шәртлә ки, мүһазирә јекнәсәгликдән, усандырыҹылыгдан узаг олсун. Шакирдләри јормасын, әксинә, онларын диггәтини ҹәлб етсин. Белә ки, әввәлҹә шаирин һәјаты һаггында мә'лумат вермәји мәгсәдәмүвафиг сајыр вә гејд едирәм ки, М. Ә. Мө'ҹуз 1873-ҹү илдә Ҹәнуби Азәрбајҹанда, таҹир аиләсиндә дүнјаја кәлиб. Өлүмүндән әввәл јазмыш

олдуғу тәрҹүмеји-һалында өзү һаггында мә'лумат вериб. Мө'ҹуз 16 јашында икән атасы вәфат едиб. Һәмин ил Истанбула кедир, орада 16 ил галыр, вәтәнинә гајытдыгда дәһшәтләрлә үзләшир. 26 ил ахундларла, моллаларла, маһалын саһибләри илә мүбаризә апарыр. Ахырадәк инадындан дөнмүр. Ана дилиндә көзәл сатиралар јарадыр. Һамынын анлаја биләҹәји мәзһәки тәрздә јазыр. Буна көрә дә һамы тәрәфиндән севилир. Өз маһалында илк дәфә олараг гыз мәктәби ачыр. 1933-ҹү илдә мадди чәтинлик ону Шаһруда көчмәјә мәҹбур едир. 1934-ҹү илдә орада вәфат едир. Онун јарадыҹылығы чохшахәлидир. Бүтүн һәјат һадисәләринә өз мүнасибәтини билдириб. Сијаси һәјата атылыб. Мирзә Әли Мө'ҹуз горхмадан бүтүн ичтимаи-сијаси ејбләрә гаршы чыхыб. Вәтәнпәрвәр шаир кими тарихин јаддашында јашајыр. Бу күн биз ону Вәтән ашиги, халгыны севән бир шаир кими ишыгландыраҹағыг. О, шәхси тәһсили вә бачарығы сајәсиндә вәтәндаш шаир сәвијјәсинә гәдәр јүксәлиб.

М. Ә. Мө'ҹуз Шәбүстәринин дахили вә бејнәлхалг иртиҹаја гаршы мүбаризәси, империализмин астар үзүнү гәзәблә гамчыламасы онун вәтәнпәрвәрлијинин үзви бир һиссәсидир. О, милләти вәтәнин истиглалијјәтини горумаға чағырыр:

...Нә јатыбсан, ајыл, еј милләти-
бичарә, ајыл!
Сатыр ахыр вәтәни дүшмәнә
әјани—вәтән.

Дүшмән халгын маарифсизлијиндән истифадә едир. Дахили иртиҹа шәхси мәнфәәт күдүр, империалистләр јерли сәнајенин инкишафына мане олур, базарлары малла долдурур, ағыр ишләр үчүн уҹуз ишчи гүввәси топлајыр.

Бүтүн бунлары көрән М. Ә. Мө'ҹуз Шәбүстәри һәјаты боју нә јазмышса, онун вәтәнпәрвәрлик һиссләри илә әлагәли олмушдур. «Вәтән» вә «Халг» сөзләри Мө'ҹуз јарадыҹылығынын символуна чеврилиб. Күнүн ән актуал мөвзуларына тохунан Мө'ҹуз јарадыҹылығыны сатирик, реалистик, хәлгилик кими хүсусијјәтләр бәзәмиш, дөврүн ән габагчыл идејалары ону охуҹу күтләси арасында танытмыш, халга даһа да јахынлашдырмыш, вәтәнпәрвәр шаири јени-јени әсәрләр јазмаға руһландырмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, «Молла Нәсрәддин» вә Сабир кими Вәтән Мәҹнунлары Мө'ҹузун формалашмасында, шөһрәт тапмасында аз рол ојнамамышдыр. «Үмүдин кәсмә, мә'јус олма истиглали-милләтдән» сөјләјән шаир Вәтәнин кәләҹәјинә бөјүк үмид бәсләмишдир. Вәтәнини көзү гәдәр, ҹаны гәдәр севән шаир үчүн бу мәфһум чох әзиздир.

Ҹүн севәр гәлб сәни, дидә сәни,
ҹан сәни,
Севмәјим мән нечә, еј сәрви-
хураман сәни!

Онун фикринҹә, әкәр дүшмән онун торпағыны ган баһасына тапдаг едирсә, мүсәлман да өз ганы баһасына Вәтәнини јаделлиләрдән азад етмәлидир:

Вермәрәм мүфт сәни, еј вәтән,
әғјар әлинә.
Јохду һәгг мәндә, мәкәр мән
сатам әрзан сәни.
Кафәр ислатды сәни ганилә,
еј хаки-вәтән.
Бојасын ган илә бир дә
мүсәлман сәни!

Мө'ҹуз вәтәнин ачынаҹаглы вәзијјәтини нәинки унуда билмир, јерли сатгынлара, ингилаби һәрәката хәјанәт едәнләрә нифрәтини билдирир. Вәтәни, милләти виран едәнләр, халгы ҹәһаләтдә гојанлар, өзләри дин ағушунда богуланлар халг, Вәтән дүшмәнләридир. Ҹәһл милләтин көјнәјини јыртыр. Ровзәхан гејзә кәләндә мәсҹид титрәјир, гырхылмыш башлар пудларла тәр төкүр, Иран әһли мәсҹидә дашыныр. Вахт, заман мәсҹид гапыларында «өлүр», милләт саил олур. Буна дөзә билмир Мө'ҹуз.

Көјнәјин саәтбәсаәт ҹәһл јыртар
милләтин,
Гојмајын кетсин, әзизан, әһли-
Иран мәсҹидә!
Бәски биһуш ејләјиб сеһрилә
молла милләти,
Һуша кәлмәзләр ата кәр јүз топ
Алман мәсҹидә.

Мө'ҹузун топдан күҹлү партлајыш гүввәсинә малик олан сатиралары халгын шүурунун маарифләнмәсин-

дә хејли рол ојнајыб. Вәтән саһиби һәр бир вәтәндаш гәфләт јухусундан ајылмалы, һәм Ҹәнуби Азәрбајҹанда, һәм Иранда шаһлыг үсулидарәсинин јүрүтдүјү дахили вә харичи сијасәти анламалыдыр.

Дүшмән елм илә бизи ејләди
һәммал өзүнә,
Ким зәлил етди бизи!—Ҹәһл!
А—мүсәлмани-вәтән!
Вәтәнсиз ҹисмиди, сиз дә вәтәнә
ҹан кимисиз,
Разы олмун гала ҹансыз вәтән,
еј ҹани-вәтән!

Мәсҹид әвәзинә ҹаванлар мәктәбә ахышсалар Вәтән чох шеј итирәрми? Јијәсиз торпағы тикан, чәр-чөп басмазмы? Иран әһли чохму гәфләтдә галаҹаг? вә с.

Мө'ҹүз јарадыҹылығына нәзәр јетирәндә бу мәзмунда суаллара бу вә ја дикәр шәкилдә чох раст кәлирсән.

Балиши-тазә гојуб башыны наз
ејләмә, дур,
Сүрүнү гурд дағыдар, јухласа
чобани-вәтән!

Мө'ҹүзүн Вәтәни дардадырса, о шад ола биләрми? Үзү бир кәрә күлмәјән сатирик өзүнү дүшүнмүр. Буна онун һәвәси вә вахты да јохдур. Ә'јанлар дүшмәнә вәтәни сатыр. Торпаг гандан әлван рәнкә бојаныб.

Нечин аһ ејләдин, еј бүлбүлү-
налани-вәтән,
Ҹадува дүшдү мәкәр һали-
пәришани-вәтән!!

Аҹлыг, сәфаләт мәнкәнәси халгы сыхыр. Чоху Вәтәндән дәрбәдәр дүшүр. Гүрбәт һәјаты кечирир, «гүрбәт гурбаны» олур.

Шаһы, вәзири, молласы һијләкәр олан Иран һөкумәти фәһләни, кәндлини доландырмыр. Онун гәбаһәти чохдур. Ҹәһл, мәдәнијјәтсизлик, керилик, рәијјәтин гула чеврилмәси, өлкәнин әҹнәби тапдағына чеврилмәси кими, ән аҹы вә дәһшәтли дәлилләр Иран һөкумәтинин јахасындан тутуб.

Сагија, Иранда чох мүшкүлдү
һали рәшбәрин,
Алты ај ишләр, јенә долмаз
чувалы рәшбәрин.

О әкәр буғданы, һаҹы долдурар
анбаринә,
Гышда јармасыз галар, әһли-
әјали рәшбәрин.

Еһтијаҹ үзүндән бир мүддәт гүрбәт һәјаты кечирмәјә мәҹбур олан Шаир доғма Вәтәнинә гајыданда дәһшәтлә растлашыр.

Чүн јетишдим Вәтәнә, «ачма
дәһанын» дедиләр.
«Динмә, данышма вә тәрпәнмә
зәбанын» дедиләр.

Молланын, ваизин фитвасы илә кәрәк саггал узадыб, башы гырхдырасан. Әбаны да чијнинә салыб мәсҹидә кедәсән. Јох, Мө'ҹүз буну баҹармајаҹаг. Она көрә ки, белә фитва верәнләрин мүфтәхор олмасыны чохдан баша дүшүб.

«Малувун бешдә бирин вер
сејидә, мүфтәхора,
Уҹларын кәсмә бығын, чәкмә
дабанын» дедиләр.

Мө'ҹүзүн јашадығы Шәбүстәрдә өмүр тәләф олур, көнүл һеч вахт шад олмур. Вәтәнинин ағлар һалынә көрән шаир бүтүн гүввәси илә бу кериликләрә гаршы мүбаризә апарыр. О инаныр ки, һәгг һеч вахт тапданмаз. Онун Вәтәни үчүн дә ишыглы бир сабаһ ачылаҹаг. Анҹаг мүфтәхорлар онун барәсиндә фитва верирләр. Тәһгир олунур. Мәҹлисләрә чағрылмыр. Шаир буна көрә руһдан дүшмүр. Һәтта Шәбүстәрли «дадашларына» мүраҹиәт едир. Ахы о нә едирсә, Вәтәни үчүн едир. Буну һамы баша дүшмәлидир. Мал-мүлк саһиби дејил, хәлгдән рүшвәт алмыр, талаг ишиндә күнаһа батмајыб. Бир күнаһы Вәтән, торпаг ашиги олмасыдыр.

Мән—мәкәр илдә беш-он јол
сизи күлдүрмәмишәм?
Еј шәбүстәрли дадашлар, сизә
мән нејнәмишәм!

Бәли, күлдүрүб. Идеја досту Сабир кими ағлаја-ағлаја күлдүрүб. Мө'ҹүздә Шәбүстәрин «ағлар-күләјәни» иди.

Гејд едим ки, дәрсин кедиши әрзиндә вә сонра синифә проблем суалларла мүраҹиәт едир, вердијим мә'луматлары јаддашларда мөһкәмләндирирәм.

ТӘҺСИЛ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРДӘ ИМЛА ВӘ ИФАДӘ ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ВӘ ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

Севил АББАСОВА,
Нәсими рајонундакы 111 сајлы орта мәктәбин методист мүәллими.

Азәрбајҹан дили мүәллимләринин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири дә русдилли шакирдләрә тәдрис етдикләри дили илк нөвбәдә практик шәкилдә мәнимсәтмәкдән ибарәтдир.

Буна көрә о, шакирдләрин сөз еһтијатыны артырмаг, грамматик гајдалары ардыҹыл олараг мәнимсәтмәк, дүзкүн тәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн даими ахтарышларда олмалыдыр.

Шакирдләрин өјрәндикләри билијин нә дәрәҹәдә дүзкүн тәтбиг етдикләрини исә биз илк нөвбәдә шифаһи данышыг вә јазы просесиндә ајдынлашдыра билирик.

Мән јазы илә бағлы бә'зи баҹарыг вә вәрдишләрин мәнимсәдилмә тәҹрүбәсиндән данышмаг истәјирәм. Јазы ишләринин мәгсәдјөнлү апарылмасы дилин өјрәдилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

37 иллик педагожи тәҹрүбәмдән чыхыш едәрәк рус мәктәбләриндә имла вә ифадә јазы ишләринин апарылмасына даир бә'зи методик мәсәләләри гејд етмәк истәјирәм.

Рус мәктәбләринин III—XI синифләриндә апарылан имла јазыларда әсас мәгсәд шакирдләрин алдыглары билији нечә мәнимсәмәләрини вә онларын јазы савадыны јохламагдыр. Буна көрә дә тәртиб етдијимиз методик төвсијәдә («Рус мәктәбләринин III—XI синифләри үчүн имла вә ифадә јазы мәтнләри», Бакы, 1996. Тәртиб едәни Севил Аббасова) лүғәт үзрә имла, рабитәли вә рабитәсиз мәтнләрдән ибарәт ади имла, әлавә тапшырыгла верилән имла мәтнләриндән вә с. истифадә едилмишдир.

III синифдә Азәрбајҹан дилиндәки специфик сәсләрә аид, IV синифдә лүғәт, рабитәли вә рабитәсиз мәтнләр үзрә шакирдләрин јазы савадыны јохламаг мәгсәдилә јохлама имла мәтнләри верилмишдир. Һәмчинин III—IV синифләрдә кечиләнләрин, о ҹүмләдән специфик сәсләрин ишләндији сөз вә ифадәләрин нечә мәнимсәнилдијини јохламаг мәгсәдилә V синфин I рүбү үчүн лүғәт үзрә имла мәтнләри дә тәгдим олунур.

VI—IX синифләрдә исә лексик материалларла бәрабәр, грамматик гајдаларын нечә мәнимсәнилдијини, алынмыш билијин кејфијјәтини јохламаг үчүн әлавә тапшырыглы имла мәтнләриндән истифадә зәруридир. Мәсәлән, VII синифдә әвәзликләрин мә'наҹа нөвләри кечиләндән сонра шакирдләрин грамматик билијини вә јазы ишләриндә онун тәтбигини, шакирдин јазылы нитгини јохламаг үчүн әлавә тапшырыглы иш нөвләриндән фајдаланмаг лазымдыр. Бурада шакирдләрдән тәләб олунур ки, мәтндән әвәзликләри сечиб, суаллары гаршысында көстәрмәклә јазсынлар. Мәсәлән, **«Биз бу мәктәбдә охујуруг»** ҹүмләсиндә шакирд әвәзликләри сечиб белә јазмалыдыр:

Биз—ким? **Бу**—һансы? вә с.

Белә әлавә тапшырыглы имла јазылара ики гијмәт верилир. Әкәр шакирд имланы сәһвсиз јазыб, 2—3 әвәзлији дүз тапмајыбса, јахуд суалыны дүзкүн вермәјибсә, белә јазы ишинә «4/5» верилир. Јә'ни хәтдән сол тәрәфдәки гијмәт (4) шакирдин грамматик билијинә, хәтдән сағдакы гијмәт исә (5) онун јазы савадына јазылыр.

Һәр синфин имла мәтнләриндән әввәл мүәллимә көмәк мәгсәдилә һәмин синфин дәрс или әрзиндә һансы грамматик материаллары кечәҹәкләри хатырладылыр. Мәсәлән, VIII синифдә дәрс или әрзиндә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, **да, дә, ки** бағлајыҹылары, сөз бирләшмәләри, ҹүмлә, ҹүмләнин мә'наҹа нөвләри вә с. кечилмәлидир. Чох вахт мүәллимләр бу гајдалары кечәндән сон

ра апардыглары јазы ишләриндә шакирдләрин мәһз бу саһәдәки сәһвләринә фикир вермирләр. Мәсәлән, садаланан сөзләрдә **да, дә** бағлајычыларындан сонра веркүл ишарәсини јазмајан, јахуд јерлик һал шәкилчиси кими сөзә битишик јазан шакирдләрин белә сәһвләринә ади һал кими бахан мүәллимләрә хатырладылыр ки, кечилмиш гајдалара аид едилән һәр бир сәһв кобуд сәһвдир.

Рус мәктәбләриндә имла јаздыраркән әввәлчә мүәллим мәтни бир дәфә ифадәли охујур. Һәр җүмләни тәрҹүмә едир. Шакирдләр јазачаглары мәтнин мәзмуну илә рус дилиндә таныш олурлар. Мәтндәки чәтин сөз вә ифадәләр јазы тахтасында јазылыр. Сонра мүәллим һәр җүмләни биринҹи дәфә там, сонра мүвафиг һиссләрә бөлмәклә диггә едир.

Бу гајда илә мәтн јазылыр. Ахырда мүәллим имла мәтнини бир дәфә дә ифадәли охујур, шакирдләр исә јазыларыны јохлајырлар.

Мүәллим имла јазыны јохлајанда һәм шакирдин јазы савадына, һәм дә кечилмиш грамматик гајдалардан јазыда нечә истифадә етмәсинә диггәт јетирмәлидир. Бу, сәһвләр үзәриндә иш апарыларкән шакирдә дүзкүн истигамәт вермәкдә мүәллимә чох лазымдыр.

Ифадә јазылар һәм өјрәдиҹи, һәм дә јохлама характерли олур. Вәсаитдә ифадә мәтнләринин һамысына тәхмини план тәртиб едилмишдир. Мәтнләрдәки чәтин сөз вә ифадәләр һәр мәтндән сонра тәрҹүмәси илә бирликдә верилмишдир. Бу мәтнләрдән һәм өјрәдиҹи, һәм дә јохлама јазыларда истифадә едилә биләр.

Өјрәдиҹи ифадә јазыда мүәллим әввәлҹә сечдији мәтни бир дәфә ифадәли охујур, һәр ҹүмлә рус дилинә тәрҹүмә едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр тәрҹүмәси илә јазы тахтасында јазылыр. Мүәллим иkинҹи дәфә мәтнин һәр абзасыны охујур. Һәр һиссәјә ја фәрди, ја да бүтүн синфин иштиракы илә план тәртиб едилир. Планын бәндләринин суал ҹүмләси шәклиндә олмасы даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки белә олдугда шакирдләр һәр суала ҹаваб вермәклә, өз фикирләрини јазылы шәкилдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкмирләр. Өјрәдиҹи ифадә јазылар үчүн нисбәтән асан мәтнләрдән истифадә едилмәлидир. Өјрәдиҹи ифадә јазыларда план дәфтәрә јазылыр. Ики-үч өјрәдиҹи ифадә јазылардан сонра јохлама ифадә апармаг даһа јахшы нәтиҹә верир. Јохлама ифадәдә план дәфтәрә јазылмаја да биләр.

Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәкдә ифадә вә инша јазыларын чох бөјүк әһәмијјәти вар. Бу јазы ишләринә ики гијмәт верилир. Хәтдән јухарыда јазылан гијмәт јазы ишинин мәзмунуна, хәтдән ашағыдакы гијмәт исә јазы савадына аиддир.

«Рус мәктәбләринин III—XI синифләри үчүн имла вә ифадә јазы мәтнләри» адлы вәсаитдәки мәтнләр ја мүәллифин өзү тәрәфиндән јазылмыш, ја да мүхтәлиф гәзет вә журналларда дәрҹ едилмиш материаллардан, шаир вә јазычыларын әсәрләриндән көтүрүлмүшдүр.

———

БУНЛАРЫ БИЛМӘК МАРАГЛЫДЫР

★ **Л. Н. Толстојун оғлу Илја Лвович** тәсдиг етмушдир ки, атасынын ән чох севдији рәгәм 28 олуб. Л. Толстој 1828-ҹи ил августун 28-дә анадан олмуш, ајын 28-дә илк китабы чыхмыш, ајын 28-дә илк оғлу дүнјаја кәлмиш, ајын 28-дә оғланларындан бири евләнмиш, нәһајәт Лев Николајевич ајын 28-дә евдән чыхыб вә бир даһа кери гајытмамышдыр.

★ **Көркәмли шәргшүнас** алим Мирзә Казым бәј Казан университетиндә Л. Н. Толстоја әрәб вә түрк-татар дилләриндән дәрс демишдир.

★ **Леонардо да Винчинин** әсәрләринин әлјазмасыны анҹаг ајна илә охумаг олар. Чүнки о, солахај олдуғундан сағдан сола јазырды.

★ **Мәшһур рус сәркәрдәси** А. Суворов ишиндә бир өјинтијә јол вердикдә өзүнү һәбс етмәк үчүн әмр верәрди.

★ **Ары балы** дөрд әср галыр, лакин хараб олмур.

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРДӘ МИЛЛИ ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИ ВӘЗИЈЈӘТИ

Мә'лумдур ки, Советләр бирлији заманында мүттәфиг республикаларын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләринин һуманитар фәнләр үзрә програмы да, дәрслији дә, о ҹүмләдән әдәбијјат ҹүз'и фәргләРусијадакынын ејни иди. Дәгиг елмләр үзрә инкишаф јөнүмүнүн ваһидлији үмумбәшәри зәрурәт олса да, һуманитар саһәдә өзүнүн дејил, башгасынын мә'нәви дәјәрләрини өјрәнмәк вә ондан фајдаланмаг истәр-истәмәз шәхсијјәтин формалашмасы просесинә зәрәр вурмагла онун мәнсуб олдуғу көкдән узаглашмасына зәмин јарадырды.

Азәрбајҹанын мүстәгиллик газанмасы илә әлагәдар өлкәмиздә тә'лимин мәзмунунда едилән бир сыра дәјишикликләр һәмин кәсири демәк олар ки, азалтды. 1992-ҹи илдә республика тәһсил назиринин әмри илә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин V—XI синифләриндә милли әдәбијјатын тәдрисинә 144 саат вахт ајрылды. Һәмин вахт синифләр арасында ашағыдакы кими бөлүшдүрүлдү:

V синиф—20 саат
VI синиф—20 саат
VII синиф—16 саат
VIII синиф—16 саат
IX синиф—24 саат
X синиф—24 саат
XI синиф—24 саат

Вә мүвафиг програм һазырланды. Гејд едәк ки, програм гәнаәтбәхшдир. «Китаби-Дәдә Горгуд»дан үзү бәри тарихи-әдәби абидәләримиз вә көркәмли әдәби сималар, онларын әсәрләри мүвафиг ганунаујғунлуг әсасында изләнмиш, гејри дилдә тәһсил алан Азәрбајҹан мәктәбләриндә милли-мә'нәви сәрвәтләримиз барәдә тәсәввүр јаратмаг онларын тәрбијәсинә мәгсәдјөнлү тә'сир етмәјә имкан верир. Бәс програмын тәләбләри мәктәбләрдә нечә һәјата кечирилир? Ишин кејфијјәт сәвијјәси нә јердәдир? Хејли мүддәтдир редаксиамыза бу барәдә објектив, гејри-објектив фикир вә мүлаһизәләр, суаллар дахил олмагда иди. Одур ки, реал вәзијјәти өјрәнмәк үчүн Бакынын бир сыра тәһсил ше'бәләри илә әлагә сахладыг, дәрсләрдә иштирак етдик, шакирдләрлә суал-ҹаваб апардыг, јазы ишләрини јохладыг, нәһајәт, мүәллимләр арасында сорғу кечирдик.

Һәр шејдән әввәл ону дејәк ки, фактлар бу проблемә кәнардан мүнасибәт бәсләјән адамлар арасында јаранмыш бир тәсәввүрү—рус әдәбијјатыны тәдрис едән мүәллимләрин Азәрбајҹан әдәбијјатына биканәлији вә һәмин саатларда да рус әдәбијјаты өјрәтмәләри фикрини алт-үст етди. Ола билсин ки, тәҹрүбәсини өјрәнмәдијимиз мәктәбләрдән һансындаса һәмин факт вар, лакин бу, һамыја шамил едилә билмәз. Бу күн мәктәбләрдә өз ишинин сәррафы олмајан, рүшвәтлә охујуб, рүшвәтлә ишләјән, шәхсијјәтинин сәвијјәсини ушагларын дәгиг гијмәтләндирдији адамлар јох дејил, лакин бу, тә'лимин һансы дилдә апарылмасындан ирәли кәлмир, ҹәмијјәтдәки илтиһаби просесләрин тәзаһүрүдүр ки, мүалиҹәсинин көкләри дәриндәдир.

Кетдијимиз бүтүн мәктәбләрдә мә'лум олду ки, мүәллимләр Азәрбајҹан әдәбијјатынын өјрәдилмәси идејасындан наразы дејилләр. Һәр ики әдәбијјаты ајры-сечкилик гојмадан өјрәтмәјә чалышырлар. Лакин тә'лим саатлары вә програмын варлығы һәр шеј демәк дејил. Шакирдләрин һазырлашмасы үчүн мүвафиг дәрслик вә мүнтәхәбатлар лазымдыр. Бәс бу саһәдә вәзијјәт нә јердәдир? 5—6 вә 7—9-ҹу синифләр үчүн мүнтәхәбат китаблары чап олунмушдур. Амма һәмин китабларда сәнәткарларын һәјаты, јарадычылыг јолу һаггында олдугҹа јығҹам мә'лумат верилир. Азәрбајҹан әдәбијјатынын инкишафында нә кими хидмәти олдуғу, әдәби, иҹтимаи, сијаси һәјатдакы ролу гејд едилмир. Һалбуки, бунлар әдәби шәхсијјәти танымаг вә онун вәтәндашлыг мөвгејини ачыгламаг үчүн зәруридир. Әкәр белә олмаса, шаирин (јазычынын) нә вахт анадан олуб, дүнја-

дан кетмәсини, һансы әсәрләри јазмасыны билмәјин елә бир әһәмијјәти јохдур.

X—XI синифләр үчүн исә дәрслик чап олунмамышдыр. Мүәллим тәдрис етдији мөвзулары бә'зән вахт тапанда, дигтә едәрәк јаздырмалы олур. Вахт тапмајанда, китабханалардан фајдаланмағы төвсијә едир. Бу исә һәмишә фајда вермир. Чүнки нә мәктәбин, нә дә мәктәб микрорајонундакы китабхананын фонду һаггында данышылан курсун програмына ујғун јарадылмајыб ки, истәнилән мөвзу илә бағлы истәнилән әсәри көтүрүб охујасан. Бундан әлавә, дејәк ки, шакирд тәдрис олунан һәр һансы сәнәткара даир филоложи мәнбәни, монографијаны әлдә етмишдир. Индики дармәҹал заманда ону нә вахт, нечә охујуб өзүнә лазым олан сәвијјәдә мә'лумат алсын? Бәс сәнәткарын әсәрини тапарса, ону нә вахт охусун? Вә әкәр шакирд һеч бир китабханадан истифадә едә билмәсә, мүәллимин јеканә чарәси—јаздырмаг, чыхыш јолудурму? Артыг һәјатын астанасында дајанмыш кәнҹләрә 15—20 дәгигә әрзиндә нә дејиб, нә јаздырмаг олар ки, о лазыми билик вә мә'нәви гида әлдә едә? Бүтүн бу дејиләнләрин һамысы ади бир һәгигәтин кәндириндән асылы галмышдыр: китабханаларда рус дилиндә мүвафиг әдәби-тәнгиди материал јохдур!

Бәдии әсәрләрә кәлдикдә исә тәрҹүмәләрин чохунун сәвијјәси ашағыдыр. Хүсусән классик поезија нүмунәләриндә ше'рин өлчүсү, гафијәләр о дәрәҹәдә итир ки, мәтн сәтри тәрҹүмә олунмуш нәср тә'сири бағышлајыр. Бу сәбәбдән дә шакирдләр IX синифдә Г. Закирин «М. Ф. Ахундова мәктуб», XI синифдә М. Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә» вә с. әсәрләри әзбәрләмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Бәс беш илдән бәри јетирмәләринә јени курс тәдрис едән мүәллимин өзүнә нә кими көмәк көстәрилмишдир? Онун үчүн һансыса елми-методик рәһбәрлик ишләнмишдирми? Һансыса гәзет, журнал мәгаләси, китаб, китабча нәшр олунмушдурму? Хејр. Она көрә дә бу күн тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан әдәбијјатыны тәдрис едән мүәллимләрин ашағыдакылара еһтијаҹы вар:

— 5—6 вә 7—9-ҹу синифләр үчүн дәрсликләр нәшр едилмәсинә. Әкәр бу, мүмкүн дејилсә, онда һазырда истифадәдә олан мүнтәхабат китабларынын сәнәткарлара даир әдәби-тәнгиди материаллар бахымындан тәкмилләшдирилмәсинә.

— X—XI синифләр үчүн дәрслик вә мүнтәхәбатларын һазырланыб нәшр едилмәсинә.

— Мүнтәхәбатларда сәнәткарларын јахшы тәрҹүмә олунмуш әсәрләринә јер верилмәсинә вә кәләҹәкдә програмда да бу јөнүмдә дүзәлиш едилмәсинә.

— Педагожи мәтбуатда проблемлә бағлы габагҹыл тәҹрүбәнин ишыгландырылмасына.

— Мүвафиг методик вәсаитләр, төвсијәләр нәшр едилмәсинә.

Бунлардан әлавә, фәнн методбирләшмәси ишләринин тә'лим Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә милли әдәбијјатдан методбирләшмә ишләри илә вәһдәтдә апарылмасы фајдалы ола биләр. Еләҹә дә мүәллимләрин проблемлә бағлы тәкмилләшмәси вә ихтисасынын артырылмасы үчүн курслар тәшкил едилмәси мәгсәдәмүвафигдир.

Ә. БӘДӘЛОВА.

ЕЛ ДЕЈИМЛӘРИ

★ Падшаһ гумар ојнаса, халг диләнчи олар.
★ Халгын ирадәси падшаһ үчүн ганундур.
★ Бәд иш сонсуз гујудур, ора дүшән чыха билмәз.
★ Күлмәјин сону ағламагдыр, ағламағын сону күлмәк.
★ Тәнәззүлдә горхма, тәрәггидә горх.
★ Халгын нәзәриндә танры сәвијјәсиндә дура билән шаһ јер үзүнүн Аллаһыдыр.
★ Өз көзүндә уҹаланлар ел көзүндә алчаларлар.

ПРОГРАМДА ЈЕНИ МӨВЗУ

«ҺЕЈДӘРБАБАЈА САЛАМ» ХАЛГ ҺӘЈАТЫНЫН ИН'ИКАСЫДЫР

Есмира ШҮКҮРОВА,
Низами адына Әдәбијјат Институтунун диссертанты.

Республикамызда совет мәктәбинин бәргәрар олдуғу өтән илләр әрзиндә тәдрис оҹагларымызда әдәбијјатымызын ән көркәмли нүмајәндәләринин һәјат вә јарадыҹылығыны өјрәтмәјимизә бахмајараг, програм вә дәрсликләрдә һәмишә бир јарымчыглыг олмушдур. Бу, вәтән әдәбијјатынын бүтөвлүкдә дејил, бәднам сијаси парчаланмаја ујғун олараг Шимала, Ҹәнуба ајрылмасындан ирәли кәлмишдир.

ССРИ-нин дағылмасы илә әлагәдар һәјатымызын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, тәһсилдә дә јениләшмә кедир. Програм вә дәрсликләр тәзәләнир, даһа чох миллилик, даһа чох бәшәрилик тәлгин едән әсәрләр өјрәдилир. О ҹүмләдән, бөјүмәкдә олан нәслә Аразын о тајында јаранан әдәбијјатымыз барәдә мә'лумат верилир.

Ҹәнуб әдәбијјатымызын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири шаир Мәһәммәдһүсејн Шәһријардыр. Ону шакирдләрә XX әсрин классики, дөврүнүн һафизи-сакиси, нәинки Азәрбајҹан, еләҹә дә Иран вә Шәрг әдәбијјатынын ән гүдрәтли нүмајәндәси кими танытмаг борҹумуздур.

Шаирин һәјат вә јарадыҹылығынын тәдрисинә һәср олунмуш биринҹи дәрс саатында шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, Пәһләви режими Иранда Азәрбајҹан түркҹәсиндә јазыб-охумаға, иҹтимаи јерләрдә, һәтта күчәдә белә, түркҹә данышмағы јасаг етмишди. Бу дөврдә Азәрбајҹан түркҹәсиндә јазан шаир вә јазычылар һәбс олунур, күлләләнир вә ја сүркүнә көндәрилирди. Түркҹә јазылмыш китаблар тонгалларда јандырылырды.

Тәбии ки, ағыр иҹтимаи-сијаси шәраитдә Шәһријар да әсәрләрини фарс дилиндә јазмаға мәҹбур олмушдур. Онун әсәрләринин чох һиссәси фарсҹа, гисмән дә әрәбҹә јазылмышдыр. Шәһријар өмрүнүн 30 илини әҹнәби дилиндә ше'р јазмаға һәср етмишдир. Буна көрә дә Шәһријарын Иран әдәбијјатына «фарс шаири» кими дүшмәси тәсадүфи дејил. Шаирин «Һејдәрбабаја салам» поемасыны гәләмә алмасы вә бу поезија инҹисинин доғурдуғу әкс-сәда гүдрәтли сәнәткарын милли зәминлә нә гәдәр бағлы олдуғуну сүбут етди. «Һејдәрбабаја салам» әсәри Шәһријары Азәрбајҹан халгына мәхсус бөјүк мүтәфәккир шаир кими сәҹијјәләндирмәјә һагг верир.

Анасы Көвкәб ханымын «Ај оғул, дејирләр, сән бөјүк шаирсән. Ахы, мән сәнин јаздыгларыны баша дүшә билмирәм. Олмазмы, өз дилиндә јазасан, мән дә анлајым вә зөвг алым»,—килеји Шәһријары ана дилиндә јазыб-јаратмаға сәфәрбәр етмишдир. Дил ајдынлығы, садәлији, ахыҹылығы илә охујан һәр кәси һејрәтдә гојан «Һејдәрбабаја салам» мәнзумәсини Шәһријар анасынын хатирәсинә, доғма ел-обаја, гоһумгардаша итһаф едәрәк санки, онларын гаршысында мә'нәви борҹуну јеринә јетирмишдир.

Поеманын мәзмуну үзәриндә иш заманы әсәрин үмуми мәзмунунда еһтива олунан миллилик вә халгилик шакирдләрә габарыг шәкилдә чатдырылмалыдыр. Бу күн авропалашмыш һәјат јашајан нәслә бүтүн милли хүсусијјәтләримизи өзүндә ҹәм етмиш вә әсрин әввәлләриндә галмыш Азәрбајҹан кәндини олдуғу кими танытмаг, севдирмәк, о кәндин Араздан о тајда, јахуд бу тајда јерләшмәсинин һеч бир фәрги олмадығыны баша салмаг үчүн поема зәнкин материал верир.

Дәрсдә гејд едилмәлидир ки, 30 ил јад дилдә јазыб-јарадан шаирин бу гәдәр узун фасиләдән сонра өз дилинә, ел-обасына, халгынын дахили аләминә гајыдышы, доғма мә'нәви јаддаша дөнүмү бөјүк экс-сәда доғурмушдур. Чүнки «Һејдәрбабаја салам» типик Азәрбајҹан кәндинин вә бу кәнддә јашајан Азәрбајҹан халгынын һәјаты, мәишәти, күн-күзәраны вә гајғыларынын, халг мә'нәвијјатынын ән вачиб вә көзәл кејфијјәтләринин салнамәси, бәдии ин'икасыдыр.

Бу јалныз узун илләр Ҹәнуби Азәрбајҹанда дилимизин јасаг едилмәси вә ја халгын доғма ана дилиндә јазылмыш әдәбијјата, сөзә, ше'рә һәсрәти, тәшнәлији илә бағлы дејилди. Бу, һәр шејдән өнҹә, Шәһријарын доғма вәтәнинә түкәнмәз мәһәббәти, халг һәјатына бағлылығы, бөјүк вәтәндашлыг борҹу илә әлагәдар иди. Шүбһәсиз ки, халгынын вә онун ләтафәтли дилинин тәһрифләрә мә'руз галмасы, түркҹәнин бир ләһҹә дејил, гүдрәтли, ҹазибәли, ширин вә аһәнкдар бир дил олдуғуну сүбута јетирмәк ҹәһди дә бу уғурлу аддымын атылмасында һәлледиҹи рол ојнамышдыр.

Мәзмун үзәриндә ишә башламаздан әввәл, мүәллимин кириш сәчијјәли мә'лумат вермәси фајдалыдыр. Бу заман поеманын хатирәләрлә долу овгатындан инсан һәјатынын унудулмаз, јаддагалан вә ширин чағларынын мәһз ушаглыг илләри олдуғу фикри ашыланыр. Өмрүнүн ихтијар дөврүнү јашајан бир гоҹа артыг әлчатмаз, үнјетмәз узаглыгда галан кечмиш анларыны, күҹ, гүввәт, түкәнмәз енержи долу вахтларыны, о шән, мә'суд күнләри һычгырыгларла аныр. Бүтүн бу ушаглыгла бағлы хатирәләр фәрди характер дашымыр. Мәнзумәдә шаир јашантылары әсасында елинин, обасынын, халгынын, кечмишини, дүнјанини вә бу күнүнү үмумиләшдирәрәк бәдии-фәлсәфи нәтиҹәләр чыхарыр.

Нәинки «Һејдәрбаба»да, үмумән, шаирин дикәр түркҹә ше'рләриндә тәкҹә ајры-ајры фәрдләрин дејил, бүтөвлүкдә Азәрбајҹан халгынын јашадығы һәјат тәрзинин, мәишәтинин, адәт-ән'әнәләринин, милли мәтбәхинин вә милли кејиминин өзүнәмәхсуслуғунун поетик әкси, бәдии тәсвири вардыр.

Шәһријар әсәрләриндә Азәрбајҹаны бүтүн сәчијјәси, бүтүн анламы илә танытмаға чалышмышдыр. Бәс бу халг һансы евләрдә өмүр сүрүр, күн кечирир? Мәшғулијјәти нәдир? Бөјүјә-кичијә һөрмәти, еһтирамы, гајғысы нә ҹүрдүр? Илин һәр фәслинә ујғун јашајышы, адәт-ән'әнәси, бајрамы, һансы өзүнәмәхсуслуғу илә сечилир?

Мүәллим бу вә буна бәнзәр суалларла шакирдләрин диггәтини әсәрин мәзмунуна ҹәлб едир. Һәм шакирдләр, һәм дә онун өзү тәрәфиндән парчалар охунур вә изаһ олунур. Јахуд да мүәллим мәгсәдинә мүвафиг олараг әввәлҹә гыса комментаријалар верир, сонра парчалар охунур. Бу заман шакирдләрин нәзәр-диггәтинә чатдырылыр ки, «Һејдәрбабаја салам»ы охујан һәр кәс Азәрбајҹан кәндиндә јашајан, рузи газаныб аиләсини доландыран зәһмәт адамынын көрдүјү ишләрин шаһиди олур, онларын садәлијинә, ишкүзарлығына, мә'нәви көзәллијинә һејран галыр: һавалар гызыб, күнәш өз гызылы шүаларыны тәмәннасыз доғма торпаға бәхш едир. Әсас мәшғулијјәти әкинчилик вә һејвандарлыг олан кәнд әһли јаз-јај гајғылары илә јашајыр.

Новрузәлиләр хырманда вәл (тахылдәјән) сүрүр, дәјүлән күләши јелә верир, һазыр мәһсулу, тахылы чәлләкләрә долдуруб улагларла евләринә дашыјырлар. Учсуз-буҹагсыз тахыл тарлаларында кәндлиләр орагла сүнбүл бичир, һәрдән дә сәрин ајран ичәрәк јорғунлуғуну алыр, әсән меһин далғаландырдығы зәмиләрин дәринликләриндә овчулар ов гушлары, кәклик, гырговул, билдирчин вә с. овламаг һәвәсиндәдирләр.

Хәлвәрчиләр бурда хәлвәр
дашырды,
Бу күллүкдән улаглар
дырмашырды,
Селләр кими не'мәт ашыб-
дашырды,
Һәр иш дедин, һәр кимсәјә
көрәрди,
Ҹан дәрманы истәсәјдин верәрди.

Новрузәли хырманда вәл сүрәрди,
Каһдан јениб күләшләри күрәрди,
Дағдан да бир чобан ити
һүрәрди.
Онда көрдүн улаг ајаг сахлады,
Дағә бахыб гулагларын шахлады.

Шәһријар көзәллик, зәрифлик, үлвилик, доғма јурда, инсанын доғулдуғу оҹаға мәһәббәт, севки дујғулары ашылајан вәтәнпәрвәр шаиридир. Онун вәтәнпәрвәр руһлу поезијасында һәјат чағлајыр. Чүнки Шәһријар халг һәјатына, мәишәтинә чох јахындыр. Азәрбајҹан халгынын милли хүсусијјәтләринин кендашыјыҹысыдыр. Онун поезијасы, сөзүн һәгиги мә'насында милли тәрбијә мәктәбидир. «Һејдәрбабаја салам» мәнзумәси исә бу мәктәбин ән али, мүкәммәл тәдрис васитидир. Азәрбајҹан халгыны танымајан охуҹуја поемадан ајдын олур ки, елимиздә, обамызда бүтүн фәсилләрин—пајыз, гыш, јаз вә јајын өзүнәмәхсус адәтләри, гајғылары вардыр.

Јај фәслиндә алча, әрик, кавалы, алма, армуд вә с. мејвәләрин чох дәјмишләрини дамын үстүнә сәриб гурудар, гыш тәдарүкү көрәрдиләр. Бу мејвәләри һүндүр талварларын вә јахуд дамын үстүндә әсасән она көрә сәрирдиләр ки, ушагларын әли чатмасын, көлкәлик олмасын, тез вә кејфијјәтли гурусун:

Бу бағчадан алчалары
дәрәрдик,
Гыш адына чыхыб дамда
сәрәрдик,
Һеј дә чыхыб јаландан
чөндәрәрдик.
Гыш зумарын јајда јејиб
дојардыг.
Бир күлли дә миннәт халга
гојардыг.

Һәјаты өз тәбии рәнк вә чаларлары илә тәрәннүм едән Шәһријар Азәрбајҹан халгынын характерик хүсусијјәтләринә, мәишәтинин милли ҹизкиләринә дә әсәрләриндә мәһз бу бахымдан јанашмышдыр.

«Һејдәрбабаја салам» мәнзумәсиндә халг вә Азәрбајҹан анлајышынын, мә'нәвијјатынын естетик дәрки дәринләшир, бу анлајышын бәшәри мә'насы вә бејнәлмиләл маһијјәти ачылыр.

Хәлгчилик һәр һансы халгын, милләтин һәјат, дүшүнҹә тәрзи, мә'нәвијјаты, адәт-ән'әнәләри вә әхлаги дәјәрләринин бәдии көрчәкликлә ифадәсидир. Мәнзумәдә Азәрбајҹан халгынын милли адәт-ән'әнәләри парлаг бәдии әксини тапмышдыр. Елин көчлә бағлы адәтләри дә бу силсиләдәндир:

Нејсан дүшдү биз дә дүшдүк
јағыша,
Ким башарар селләр илә боғуша!
Һеј дејирдик бәлкә јағыш јығыша,
Балакиши фајтончумуз кәлмишди,
Имамијјә гәһвәсиндә галмышды.

Бу, Шәһријарын јашадығы мүһит, ону әһатә едән романтик һәјатыдыр.

Шәһријар «Һејдәрбабаја салам» мәнзумәсиндә азәри түркләринин дүшүнҹә тәрзиндә, бәдии јаддашында, мифаложи тәфәккүрүндә, фолклорунда јашадараг бу күнүмүзә әрмаған етдији адәт-ән'әнәләри, мәрасим вә ајинләри, тәнтәнәли бајрам күнләрини јүксәк поетик дилдә вәсф етмишдир. Јаз бајрамы—Новруз бу бахымдан бөјүк мараг доғурур:

Бајрам јели чардахлары
јыханда,
Новрузкүлү, гарчичәји чыханда,
Ағ булудлар көјнәкләрин сыханда,
Биздән дә бир јад ејләјән
сағ олсун,
Дәрдләримиз гој дикәлсин дағ
олсун.

Јени ил бајрамы—Новруз әһвалруһијјәси, онун кәнд мүһитиндә, мәишәтдә ојанышы, шадлыға сәбәб олмасы һамыја севинҹ бәхш етмәси «Һејдәрбабаја салам» поемасында һејрәтамиз бир усталыгла тәсвир олунур.

Новруз бајрамы әрәфәсиндә һәјәт-бачалар сәлигәјә салыныр, нишанлы гызлар, кәлинләр гызылы палчыг дүзәлдиб отаглара нахыш вурар, дивары ал-әлван шәкилләрлә бәзәјәр, тахчалара дүзмәләр—алма, һејва, нар дүзәр, синиләрә шәбчәрә—гоз-фындыг, ијдә, пүстә, кишмиш, бадам долдурар, јумурталары күллү, кејчәк рәнкләрлә бојајар, нишанлы гызлар адахлыларына күллү јун ҹораблар тохујар, арагчынларына чәркә-чәркә пул тикәр, вәсмә јахар, һәр кәс тәзә палтар кејәрди. Ушаглар јерә-көјә сығмајан

севинчлә, фәрәһлә гол-ганад ачараг дамлардакы бачалардан шал саллајар, бајрамлыг алар, јумурта дөјүшдүрәр, сагга-сагга ојнајардылар. Нишанлы гызлара бајрам хончасы апарылар, күсүлүләр барышар. Чәрчиләр кәндләрә чыхар, һәр нә истәсән сатардылар: зәнчир, арагчын, дүјмә, сап, гајтан, шәвә, мунчуг, үскүк, кәһрәба, мәрчан, ағ набат, саггыз вә с. Һәр кәс өзүнә зәрури олан шејләр алардлы. Һамы јејиб-ичмәји дә унудараг дејиб-күләр, шәнләнәр, гарачы көзәлләринин халгла биркә чал-чағыр сәси аләмә јајыларды. Бу севинчә аләм гошуларды.

Кечәгушларынын нәғмәси, бүлбүлләрин чәһ-чәһи, кејәрчинләрин кәј үзүндә «гызыл ганад ачмалары» исә һамыны һејран едәрди.

Бајрам иди, кечәгушу охурду,
Адахлы гыз бәј чорабын тохурду.
Һәр кәс шалын бир бачадан сохурду,
Ај нә көзәл гајдады шал салламаг,
Бәј шалына бајрамлығын бағламаг.

Шаир халг адәтинин нә гәдәр инчәлијинә варыр: кәрәк гајнана, кәлин ајыг олсунлар, фәһмлә бәјин шалыны танышб она өзүнә лајиг, нисбәтән баһалы бајрамлыг — нахышлы чораб, ипәк дәсмал, тирмә шал вә с. бағласынлар.

Өз торпағы, милли мүһити, дили илә бағлы олан, бунлара архаланан шаир, әслиндә бүтүн дини, сијаси тәзјигләрә гаршы чыхараг көстәрир ки, Новруз сырф әкинчилијә, торпаға, инсана мәһәббәт, јазын кәлишинә, мәһсул боллуғуна, әмәк чошғунлуғуна, бәрәкәтә вә фираван һәјата чағырыш бајрамыдыр.

Тој мәрасими, тој адәтләри дә Шәһријарын поемасында тәсвир олунмушдур.

Мә'лум олдуғу кими, һәр бир халгын, еләчә дә Азәрбајчан түркләринин өзләринә мәхсус тој адәтләри вардыр. Тој шәнлијинин ән һәјачанлы, унудулмаз анларыны Шәһријар белә чанландырыр:

Һејдәрбаба, кәндин тојун тутанда,
Гыз-кәлинләр һәна, пилтә сатанда,
Бәј кәлинә дамнан алма атанда,
Мәним дә о гызларында көзүм вар.
Ашыгларын сазларында сөзүм вар.

Мәзмунун өјрәдилмәси заманы һашијә чыхараг мүәјјән тарихи һәгигәтләри һөкмән шакирдләрин нәзәр-диггәтинә чатдырмаг лазымды. О чүмләдән, хүсуси гејд едилмәлидир ки, Азәрбајчан халгынын, тарихи Азәрбајчан торпағынын «Күлүстан» сүлһ мүгавиләси илә Иран вә Русија империјасы арасында Араз чајы бојунча бөлүнмәси, бүтөвлүкдә Азәрбајчан халгына чох ағыр зәрбә вурду, онун сијаси-игтисади, мә'нәви дүнјасына мәнфи тә'сир көстәрди. Әдәбијјатда әср јарымдан артыгдыр ки, бу мөвзу өз көврәк, дәрдли ифадәсини тапыр. Шәһријар да гәләм достлары кими, ана јурдунун дүчар олдуғу мә'нәви-психоложи вә сосиал-сијаси бәлалара да вә бунларын јаратдығы чидди проблемләрә мүнасибәтини билдирмәји, һагг сәсини учалтмағы вәтәндашлыг борчу һесаб етмишдир. Икијә бөлүнмүш Ана торпағын нискили илә шаир һеч чүр барыша билмирди.

Һејдәрбаба, көлләр бүтүн думанды,
Күнләримиз бир-бириндән јаманды,
Бир-бириздән ајрылмајын, аманды,
Јахшылығы әлимиздән алыблар,
Јахшы бизи јаман күнә салыблар!

Гәдим адәтимизә көрә, гонаг ев саһибинин әманәти, әзиз адамыдыр. Аиләдә таныныб-танынмамасындан асылы олмајараг, ев саһиби онун тәәссүбүнү чәкәр, адына ләззәтли хөрәкләр һазырланар, ајрыча отаг, тәмиз, исти вә сәлигәли јатачаг гонағын ихтијарына верилер. Устад Шәһријар атасынын да бу начиб хүсусијјәти дашыдығындан мәһәббәтлә сөз ачыр:

Мәним атам сүфрәли бир кишиди,
Ел әлиндән тутмаг онун ишиди.

Үмумән әсәрин мәзмуну үзәриндә ишдән шакирдләрдә белә бир нәтичә һасил олмалыдыр ки, «Һејдәрбабаја салам» тәкчә Шәһријарын

дејил, әсрјарымлыг ајрылыг одунда говрулан, сосиал бәрабәрсизлик, ичтимаи бәлалар мәнкәнәсиндә әзилән бир халгын милләтин көјләрә учалан һарајыны, фәрјадыны һајғырыр.

Илләрлә Чәнуби Азәрбајчан халгынын јарадычылыг имканларыны боған, ана дилини јасаг едән, әл-голуна бухов вуран истибдад үсулуна, деспот гурулушуна гәзәбини әдәби пријомларла ифадә етмәји вәтәндашлыг борчу һесаб едән Шәһријар, мә'нәви әзаблар кирдабында инләјән халгынын дадына чатды. Түрк дилинин јасагландығы, түрк дилиндә түрк тәфәккүрүнүн унутдурулдуғу бир вахтда шаир «Һејдәрбабаја салам» мәнзумәсини доғма түркчәдә гәләмә алараг Азәрбајчан халгынын тарихи шүуруну, тарихи дилини тәсдиг етмәјә, мәдәни шүур ашыламаға наил олду. Чәнуби Азәрбајчанда әдәбијјат, поезија доғма дилдә чағлады. «Һејдәрбабаја салам» охучунун көзләри гаршысында гүдрәтли, әмәксевәр, нискилли Азәрбајчан халгыны, онун һәјатыны, мәишәтини, адәт-ән'әнәләрини, милли мәтбәхини, кејимини, тәфәккүр гајнагларыны, мифоложи көрүшләрини бүтүн чазибәдарлығы, анламы илә чанландырды. Мисилсиз поетик усталыгла доста да, дүшмәнә дә анлатды ки, бу халг дүнјанын бир сыра мәдәни халглары кими зәнкин тарихә, доғма дилә, түкәнмәз хәзинәни андыран фолклора, шифаһи халг әдәбијјаты инчиләринә, тәкрарсыз мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтә, милли-бәшәри дәјәрләрә саһибдир.

ИЧМАЛ МӨВЗУЛАРЫН ТӘДРИСИНӘ КӨМӘК

АЗӘРБАЈЧАН ИЧТИМАИ-БӘДИИ ФИКРИНИН ИНКИШАФЫНДА «ӘКИНЧИ» ГӘЗЕТИНИН РОЛУ

Програм X синифдә «50—60-чы илләрдә әдәбијјат» ичмалынын тәдрисини тәләб едир. Һәмин ичмалда Һәсән бәј Зәрдабинин тарихи вәтәндашлыг хидмәтинин мәһсулу олан «Әкинчи»јә хүсуси јер ајрылыр вә гәзетин Азәрбајчан ичтимаи-бәдии фикрин инкишафында мүстәсна ролунун өјрәдилмәси диггәтә чәкилир.

Охучулара тәгдим етдијимиз бу јазы дејилән јөнүмдән ичмалын тәдриси кејфијјәтини артырмаг үчүн фајдалы ола биләр.

Һәр бир милләт кими, азәри түркләринин дә милли-мәдәни вә ичтимаи-мәдәни интибаһа башлајыб тәбуат органлары мүстәсна рол ојнајыр. Азәрбајчан мәтбуат тарихинин илк арашдырычыларындан Мирзә Бала Мәһәммәдзадә бу мәсәләдән данышаркән, һаглы олараг јазырды ки, «Азәрбајчан түркләјүнүн ичтимаи-мәдәни интибаһа башлајыб тәрәгги етмәсиндә ән гүввәтли амилләрдән бирини мәтбуат тәшкил етмишдир. Вахтилә «мәтбуат икинчи дөвләтдир», дејәнләр вар иди. Азәри түркләринин интибаһы дөврүндә мәтбуат, бәлкә дә, биринчи дөвләт олмушдур. Бу зеһнијјәтин гүввәти һәлә давам етмәкдәдир». Милли-мә'нәви ојанма вә тәрәгги идејалары илк мәтбуат органымыз «Әкинчи»дә, өзү дә маарифчилик идејаларынын тәблиғи фонунда һазырланыб интишар тапмышдыр. Бу да дөврүн тәләбиндән ирәли кәлирди. Чүнки, истеһсал мүнасибәтләринин сүр'әтли инкишафы, елм вә техниканын уғурларына јијәләнән милләтләрин тарих сәһнәсиндә ирәли чыхыб башга халглар үзәриндә һөкмранлыг етмәләри габагчыл көрүшлү вәтәнпәрвәр зијалыларда вәзијјәтдән чыхмаг үчүн, һаглы олараг, би-

ринҹи нөвбәдә халгы савадландырмаг гәнаәти доғурмушду.

Тәрәггини садәҹә охумагда дејил, һәм дә дилиндән вә иргиндән асылы олмајараг, бүтүн халгларын бир-бирләри илә гаршылыглы фајдалы әмәкдашлыг етмәләриндә, биринин әлдә етдији наилијјәтләрдән диҝәринин фајдаланмағыны, бүтүн бунларын да елмлә мүмкүнлүјүнү анлајан «әкинчиләр» валидејнләри өз өвладларыны бу «килид ачарындан»—елмдән мәһрум едиб, онларын бәдбәхтликләринә баис олмагдан һәзәр етмәјә чағырырдылар. Һ. Зәрдаби сәсинин халга әсәр еләмәдијини ҝөрдүкдә тәәссүф вә јанғы илә һәмвәтәнләринин елмдән вәбадан гачан кими гачдығыны ҝөстәриб сөјләјирди ки, әҝәр белә ҝетсә, «биз мүсәлманлар елм тәһсил етмәкдән, јә'ни зиндәканлыг ҹәнҝинин әсасыны әлә ҝәтирмәкдән гачмаглыға ҝөрә о ҹәнҝдә (халгларын рәгабәтиндә—А. Б.) мәғлуб олуб мүрур илә тәләф олаҹајыг».

Мүәллиф бу фикри белә әсасландырырды ки, елмин наилијјәтләринә јијәләнән халгларын нәфәрләриндән «бирисинин газандығы дөвләти әлли мүсәлман газаныр. Әлбәттә, бу сәбәбләрә ҝөрә бизим аҹ гарнымыза ағры, үрјан бәдәнимизә сојуг дәјиб изләри тәләф едәҹәкдир».

Һ. Зәрдаби вәтәндашлыг јанғысы илә өз милләтдашларыны вә милләтпәрвәрләрини ајыглыға, тәшәббүскарлыға, фәалијјәтә чағырараг дејирди: «Еј мүсәлманлар, һеч мүрвәтдирми ки, тамам дүнја бизим гоншуларымыз илә белә елм тәһсил етмәјә сә'ј етсинләр ки, зиндәканлыг ҹәнҝиндә дүшмәнә фаиг ҝәлсинләр, амма бизләр Аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг дејиб дураг? Еј мүсәлманларын милләт тәәссүбү чәкән кәсләри, бир ачын ҝөзүнүзү, дүнјаја тамаша един...».

Бу чағырыш белә бир гәнаәтдән ирәли ҝәлирди ки, «ҹәһаләт бир атәши-сузандыр ки, шәхс өз ҹәһаләтинин одуна јанар вә ону анламаз...». Она ҝөрә Һ. Зәрдаби вә мәсләкдашлары өз һәмвәтәнләрини баша салырдылар ки, дүнја ишләриндән, тәсәррүфат вә доланышыг мәсәләләриндән баш чыхармаг үчүн охумаг лазымдыр. Чүнки, елмсиз һеч бир уғур газанмаг, фабрик вә заводларын, машынларын «дилини» баша дүшмәк мүмкүн дејил. Она ҝөрә дә «инсана ваҹибдир ки, елм илә ишләрә игдам вә ҹидди-ҹәһд етсин, та әмәл фајда версин вә һәр бир тајфада олан јахшы елмләри өјрәнсин».

Демәли, дөврүн мүтәрәгги мејлли иҹтимаи-бәдии фикри елм вә маарифә ишыглы сабаһа чыхмаг, зүлм вә ситәмдән азад олмаг васитәси кими бахырдылар. Одур ки, бу һәрәкатын симасыны маарифҹилик мүәјјәнләшдирирди. Зијалылар халгы ишыглы ҝәләҹәк уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр етмәк үчүн маарифә халгын әгл вә шүурунун елм нуру илә зијаландырылмасында илкин вә әсас һазырлыг мәрһәләси кими бахырдылар. Одур ки, «XIX әср Азәрбајҹан маарифҹилијини сәҹијјәләндирән әсас ҹәһәт мүбаризәнин деспотизмин, өзбашыналығын, физики вә мә'нәви зүлмүн әлејһинә, еләҹә дә халгын, милләтин игтисади вә мәдәни әсарәтдән азад олмасы сәмтинә јөнәлдилмәсидир...

Азәрбајҹан маарифҹиләри халга елмин, техниканын сирләринә јијәләнмәји, маарифләнмәји тәблиғ вә тәлгин етмәклә өз ишләрини битирмәјиб, бу вәзифәнин һәјата ҝечирилмәсинин јол вә үсулларыны да ҝөрүб ҝөстәрмәјә, әмәли фәалијјәтә чалышырдылар. Онлар бу јолда олан әнҝәлләрдән бирини мүвафиг дәрсликләрин јохлуғунда вә мүәллимләрин ҝөһнә үсулла, анҹаг классик шаирләрин дидактик әсәрләриндән истифадә илә дәрс ҝечмәләриндә ҝөрүрдүләр. Онларын һаглы гәнаәтләринә ҝөрә, халгын савадсызлығынын бир «илләти одур ки, бизим мүәллимләр түфулијјәдә елми-әдәб, елми-сүлук, елми-хәвис, китаби-һафиз, Сә'ди, Лејли-Мәҹнун, Јусиф—Зүлејха вә һәтта Гаани охудуб елми-камал әвәзинә ешгбазлыг, чүр'әкешлик, һәзлијјат елмләри өјрәдирләр. Инсафән бизим халг зијадә баһушдур ки, елми-тәрбијәт ҝөрмәмәк илә белә доланыр. Јахшы олурду ки, ол китаблар ки, һәгигәтдә күтби-зәламдыр мөвгуф олуб өзҝә гисм китаб елми-әдәбләр бина едиб әтфала тә'лим едә идиләр».

Халгын исте'дад вә габилијјәтинә, өјрәнмә баҹарығына дәрин инам бәсләјән Азәрбајҹан маарифҹиләри

онун савадланмасына чалышырдылар. Бунун үчүн һәләлик әлдә елә бир дәрслик олмадығыны нәзәрә алыб, Османлы түркләринин мәктәбләриндә дәрслик кими истифадә олунан китаблары өзүмүзә ујғунлашдырараг, иҹма тәшкили јолу илә чапхана ачыб јенидән чап етмәји мәсләһәт ҝөрүрдүләр. Онлар бу јолда гаршыја чыхан диҝәр чәтинлији мүәллимләрин бирдән-бирә јени үсулла дәрс ҝечә билмәјәҹәкләриндә ҝөрүрдүләр. Лакин бу чәтинлијин өһдәсиндән ҝәләҹәкләринә инанырдылар.

«Әлбәттә, бизим шаир китаблары охудан мүәллимләри бирдән елм китаблары охудан етмәк олмаз. Амма үмидварыг ки, ишин бинасы гојулса, мүрур илә јерисин. Елм китабларымыз олса ,онлары охурлар. Вә неҹә ки, су дамчы-дамчы дүшмәк илә дашы дешәр, һабелә ол китаблары охумагдан елм вә әдәб мүрур илә халгын ҝөнлүндә нәгш бағлајыб мөһкәмләнәр».

Бунунла бәрабәр, маарифҹиләр о дөврдә тә'лим-тәрбијә үсулунун јарытмаз олдуғуна, мәктәбләрдә фалагга, евдә вә мәктәбдә тәтбиг едилән ҝөтәк «интизамы»нын гејри-нормаллығына диггәти ҹәлб едиб, мүәллим вә валидејнләри ҝәнҹ нәслә гајғы илә јанашмаға, өзләринин нүмунәви һәрәкәтләри илә онлара даһа јахшы тә'сир ҝөстәрмәјә чағырырдылар.

Онлар дәрс китабларынын да јарытмазлығыны, тә'лимә гәтијјән јарамадығыны дөнә-дөнә гејд едәрәк диггәти һәмин китабларын ушагларын јаш хүсусијјәтләринә зидд олдуғуна јөнәлдирдиләр: «Бизим мәктәбләрдә охунан «Лејли-Мәҹнун»,! һафиз вә гејрә ушаг китабы дејил. Онлары ки, бөјүк охујанда шура ҝәлир, ушаг башына нә күл төксүн, онлары охујуб ешгбаз, чүр'әкеш олмасын. Вә бир дә бизи охуданда мәһз охујуб јазмағы өјрәдирләр. Вә дәхи сә'ј едән јохдур ки, бир хејри олан шеј дә өјрәтсин. Мәсәлән, Мәҹнун еләдији гәләти охудунҹа елми-ҹоғрафија охусаг, һәм јазыб охумағы өјрәнәрик, һәм дә дүнја үзүндә олан вилајәтләрдән хәбәрдар оларыг...».

Бә'зи зијалылар дәрслик бөһраны илә әлагәдар јени типли мәктәбләрдә чыхыш јолуну бир дә тә'лимин рус дилиндә апарылмасында ҝөрүрдүләр. Ејни заманда бу мәктәбләрдә ана дилинин тәдрисини дә ваҹиб бир мәсәлә кими ирәли сүрүб, ҝәләҹәкдә бүтүн фәнләрин милли дилдә апарылмасына наил олмаг үчүн зијалылары әмәли ишә, јә'ни дәрсликләр јазмаға сәсләјирдиләр. Бу да Азәрбајҹан маарифҹиләринин милләтин милли мүәјјәнлијини горумаг, һәтта ону даһа да мөһкәмләндирмәк, милли өзүнүдәрк савијјәсинә јүксәлмәсинә наил олмаг ҹәһдиндән ирәли ҝәлирди. Елә әслиндә онларын фәалијјәтләринин әсас мәгсәди дә халгы өзүнә танытмаг, јә'ни онун милли мәнлик шүурунун инкишафына вә формалашмасына наил олмагла онда достла дүшмәни, јахшы илә писи вә с. сечмәк габилијјәтинин јаранмасы илә азад вә хошбәхт јашамаг арзусуну ојатмаг иди. Бу ишләр баш тутдугда исә, тәбии ки, халг һүгуг, азадлыг, хошбәхтлик вә һәр ҹүр тәрәгги уғрунда әзмлә мүбаризә апарараг ҝеч-тез мәгсәдинә чатаҹаг. Халгларын тарихиндә исә онун милли мүгәддәратынын тале мәнзилинә ҝедән јолуну маариф вә елм зијасы нурландырыр. Әкс тәгдирдә һәр һансы халг тарих сәһнәсиндә өз изини вә симасыны, бир сөзлә, милли мүәјјәнлијини итирмиш олар.

Ҹәмијјәт һәјатыны јениләшдирмәк үчүн маарифҹиләрин ирәли сүрдүкләри вәзифәләрин һәллинин гејри-мүмкүнлүјү гәнаәтиндә оланлар да вар иди. Лакин беләләринин фикир вә мүлаһизәләри вәтәнпәрвәрләри горхутмагданса, даһа бөјүк фәдакарлыглара сөвг едирди.

Маарифҹиләрин һаглы гәнаәтләринә ҝөрә, савадсыз, елм вә техниканын наилијјәтләриндән бихәбәр олан һәр кәс вә милләт аҹ-јалаваҹ галыб сәркәрдан олмаға, башгаларынын әлиндә ишләк һејвана чеврилиб милчәк тәк гырылмаға мәһкумдур.

Азәрбајҹан маарифҹиләри әдәбијјат вә инҹәсәнәтә дә халгы маарифләндирмәк, милләти тәрәгги вә инкишафа сөвг етмәк васитәси кими бахыр вә ондан биринҹи нөвбәдә елә буну да тәләб едәрәк јазырдылар:

Һәр тајфанын вәтәндарлыг вә милләтин ҝечмишиндә олан јаман вә јахшы ҝүнләрини шәрһ едән маһ-

нылары олуб ки, бу мәһнылар ағыздан-ағыза дүшүб милләти бирләшдирмәјә баис олур...

Беләдә јахшы олурду ки, бизим шүәралар бир-бирини һәҹв, ја мәдһ етмәк әвәзинә зикр олан мәзмунда мәһнылар дүзәлдәјдиләр ки, онлар ағыздан-ағыза дүшүб халгы наданлыгдан даналығa тәһрик етмәјә баис олејди».

Бу сәтирләрдә бәдии сәнәтин халгы сәфәрбәредиҹилик ҝүҹүнә дәрин инам да ифадә едилиб. Чүнки, бәдии сәнәт вә әдәбијјат мәнсуб олдуғу халгын тәхәјјүлүнүн, дүшүнҹә тәрзинин мәһсулу вә руһунун ексидир. Һәмин фикри маарифчиләр белә ифадә едирдиләр: «Пәс һәр заманәнин бир ганачағы вар ки, бу ганачағы ол заманәнин китабларындан, халгынын адәтләриндән, ишләтдији әсбаб вә гејрәтдән билмәк олур.

Ҝәләҹәкдә бизим тәрәгги етмәк тарихини јазан индики заманәјә баханда мәәттәл галаҹагдыр ки, нә јазсын. Һәгигәт бизим әсбаблар вә гејрә јүз, бәлкә мин ил бундан әгдәм оландан тәрәгги етмәјиб.

...Чүнки бизим заманә тәрәгги заманыдыр вә тәрәгги етмәјән тајфа ҝүн-ҝүндән тәнәззүл едиб ахырда пуч олаҹаг. Она бинаән бизим шүәра гардашларымыздан ки, онлар әлһәгг халгын ҝүзҝүсүдүрләр, — илтимас едирик ки, тәгазеји-заманәјә мүвафиг халгын ҝөзүнү ачмаға сә'ј етсинләр. Јохса һәддән данышмаг чәтин зад дејил вә ондан һеч кимсәјә бир нәф «јохдур».

Ҝөрүндүјү кими, маарифчиләр бәдии әдәбијјатдан да тәләб едирдиләр ки, заманын тәләбинә ујғун олараг, халгы ојатмагла ону тәрәггијә, ишыглы ҝәләҹәјә чыхмаг уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр етсин. Онлар милли ҝерилик вә әталәтдә әдәбијјатын да бөјүк мәс'улијјәт дашыдығыны гејд етмәклә, һеч олмаса инди халгы мә'нәви ојаглыға, фәалијјәтә, өз ҝүҹ вә гүдрәтинә инандырмаг үчүн бәдии сәнәт адамларыны, шаир вә јазычылары бүтүн ҝүҹләрини сәфәрбәр етмәјә чағырырдылар.

Маарифчиләр өһдәләринә дүшән тарихи вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн өз мүәллимләринин—Һ. Зәрдабинин сәсинә сәс верәрәк мүмкүн олан бүтүн васитә вә имканлардан истифадә едәрәк мәктәб, китабхана-гираәтхана ачыр, мүсамирәләр тәшкил едир, «Әкинчи» сәһифәләриндә дәрс програмы вә дәрсликләрин јенидән тәртиби мәсәләсини галдыраг, орада дүнјәви елмләрин әсас јер тутмасыны ваҹиб сајырдылар.

«Әкинчи»нин уғрунда мүбаризә апардығы идејалар ондан сонра мејдана чыхан милли мәтбуат органларымыз — «Зија (Зијаји-Гафгасијјә)», «Кәшкүл», «Шәрги-Рус», «Һәјат», «Иршад», «Молла Нәсрәддин», «Тәрәгги», «Ачыг сөз», «Дирилик», «Азәрбајҹан» вә с. тәрәфиндән давам вә инкишаф етдирилди. Милли мәтбуат халгымызын милли өзүнүтәсдиг идеалларынын ифадәчиси ролуну бу ҝүн дә лајагәтлә ојнамагдадыр.

Алхан БАЈРАМОҒЛУ.

МАРАГЛЫ ФАКТЛАР

★ Бејинин ән јүксәк чәкиси кишиләрдә 20—29 јашында, гадынларда исә 15—19 јашында олур.

★ Инсанын бејниндә 10 милјарддан чох һүҹејрә вә 10 трилјон синир лифләри вардыр. Бејинин сәтһинин үмуми саһәси 1.468—1.670 квадрат сантиметрдир.

★ Иранда вә Мисирдә ҝөдәкбојлу адамларын һәјатыны өјрәнмәклә мәшғул олан ливанлы тәдгигатчы Ч. Рејнхлрд бу нәтиҹәјә ҝәлмишдир ки, адамларын бојунун ҝөдәк олмасынын сәбәби онларын организминдә синк маддәсинин чатышмамасыдыр.

★ Инҝилис психологлары гадынларын нәдән горхдугларыны тәдгиг етмишләр. Алимләрин рә'јинҹә, гадынлар гоҹалыгдан, көклүкдән, тәк галмагдан, тәнгиддән, севдикләри адамдан ајрылмагдан, сичандан, һөрүмчәкдән вә иландан горхурлар.

Н. В. ГОГОЛ ВӘ АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

Вүгар НӘСИРОВ,
Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.
Натиг СӘФИЈЕВ,
Хырдалан гәсәбәсиндәки 1 сајлы мәктәбин мүәллими.

Әдәбијјатларын гаршылыглы тә'сири ҹәмијјәтин инкишафы, милләтләрин вә халгларын үнсијјәти кими тәбиидир. Тарих боју Азәрбајҹанын ҝөркәмли сәнәткарлары вә әдәби ән'әнәләри башгаларына өрнәк олдуғу кими, јери ҝәлдикҹә башга халгларын да әдәбијјаты, јахуд әдәби сималары Азәрбајҹанын гәләм әһли тәрәфиндән тәгдир едилмишдир. Онлардан бири рус јазычысы Н. В. Гоголдур.

Узун онилликләр әрзиндә Азәрбајҹан мәктәбләриндә Н. В. Гоголун һәјаты вә јарадыҹылығдан нүмунәләр өјрәдилмишдир. Һазырда истифадәдә олан әдәбијјат програмында бу сәнәткара јер ајрылмамышдыр. Лакин мүәјјән мөвзуларын, о ҹүмләдән, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадыҹылығынын дәриндән өјрәнилмәсиндә буна еһтијаҹ вар. Бу еһтијаҹы нәзәрә алан габагҹыл мүәллимләр синифдәнхариҹ тәдбирләрдә, јахуд мараг дәрсләриндә мөвзу илә бағлы хүсуси мәшғәләләр тәшкил едирләр. Белә мәшғәләләр адәтән мүһазирә сәҹијјәси дашыјыр. Мүәллим проблемлә бағлы шакирдләрә ҝениш мә'луматлар верир, һәмчинин онлары дәрсдәнкәнар вахтларда мүвафиг мәнбәләрлә ишләмәјә истигамәтләндирир.

Адәтән белә мәшғәләләр Ҹ. Мәммәдгулузадә мөвзусунун тәдриси заманы паралел апарылыр. Илк мәшғәләләрдә мүәллим гејд едир ки, XIX әср рус реалист әдәбијјатынын јарадыҹыларындан бири дә Николај Васиљевич Гогол олмушдур. Гогол нәинки тәкҹә рус әдәбијјатына, башга халгларын әдәбијјатына да мүсбәт тә'сир ҝөстәрмишдир.

Азәрбајҹанын мүтәрәгги јазычы вә әдәбијјатшүнаслары һәмишә Гоголу даһи сөз устасы, мисилсиз сәнәткар кими гијмәтләндирмишләр.

Азәрбајҹан халгынын ҝөркәмли јазычылары М. Ф. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, С. С. Ахундов вә башгаларынын јарадыҹылығына Н. В. Гоголун әһәмијјәтли тә'сирини данмаг олмаз. Гогол өз әсәрләриндә чар вә тәһкимчилик идарә үсулунун чүрүклүјүнә ҝүлмүш, ону әсәрләриндә тәсвир едиб, әлә салмышса, Азәрбајҹанын реалист јазычылары да патриархал-феодал һәјат вә дүшүнҹәләри, әхлаг вә мәишәт тәрзини тәнгид етмишләр.

Даһи рус сатирик јазычысы Н. В. Гоголун јарадыҹылығына Азәрбајҹанда мараг һәлә кечән әсрин әввәлләриндә башланмышдыр. Н. Нәриманов онун «Мүфәттиш» комедијасыны Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмиш вә әсәр илк дәфә 1896-ҹы илдә сәһнәмиздә тамашаја гојулмушдур. Шәһәр һакими ролуну Н. Нәриманов өзү ојнамышдыр. Пјес Азәрбајҹан тамашачылары тәрәфиндән бөјүк марагла гаршыланмышдыр.

1908-ҹи илдә «Мүфәттиш» комедијасы мәшһур актјорумуз Һүсејн Әрәблинскинин гурулушу илә тамашаја гојулмуш вә тамаша даһа бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Хлестаков ролуну Һ. Әрәблински өзү ифа етмишдир.

Белә бир киришдән сонра мүәллим сөзүнә давам едәрәк дејир ки, ҝөркәмли сәнәткарымыз, даһи классик Ҹ. Мәммәдгулузадә рус әдәбијјатына јахшы бәләд иди. Онун мүсбәт ән'әнәләриндән фајдаланырды. Хүсусилә Н. В. Гогол јара-

дычылығы она даһа јахын иди. Реализм, сатира күчү, тәнгид һәдәфләри, јарадычылыг манерасы кими мәсәләләр Гогол вә Мирзә Ҹәлил јарадычылығында чох вахт сәсләшир. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин 1909-ҹу илдә Н. В. Гоголун анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар јаздығы хүсуси мәгалә дә бунунла бағлы иди. Јазычы «Гурбанәли бәј» һекајәсини дә «Гогол, Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин» епиграфы илә башлајыр. Һәр ики һекајәдә сүжет ејнидир, ејни сонлугла тамамланыр. Һәр ики һекајәдә началник, пристав вә мүлкәдарларын зијафәт мәҹлиси тәсвир олунур.

Н. Гогол Чертокутскини, Ҹ. Мәммәдгулузадә исә Гурбанәли бәји портрет дәрәҹәсинә галдырыр. Мәҹлисдә Чертокутски колјаскасыны, Гурбанәли бәј атыны тә'рифләјир вә һамыны евинә дә'вәт едир, гонаглыг баш тутмур, чыхылмаз вәзијјәтә дүшүрләр...

Ҹ. Мәммәдгулузадә әсәри ејни илә тәрҹүмә едә биләрди. Лакин о, игтибасы даһа үстүн тутуб. Чүнки бу үсул әсәрә даһа јарадычы шәкилдә јанашмаға имкан верир вә Азәрбајҹан охуҹусу үчүн даһа анлашыглы олур.

Мә'лум олдуғу кими Н. Гогол «Колјасканын» мөвзусуну шаһиди олдуғу һадисәләрдән алмышдыр. В. А. Соллогуб өз хатирәләриндә көстәрир ки, Н. В. Гоголун тәсвир етдији әһвалат онун өз танышларындан олан М. Ј. Вијелгорскинин башына кәлмишдир. М. Ј. Вијелгорски унутган адам иди. Бир дәфә Петербургда олан дипломатик һеј'әти евинә гонаг чағырыр вә буну тамамилә унудуб, јемәк үчүн клуба кедир. Адәти үзрә евә чох кеҹ гајыдыр вә өз сәһләнкарлығыны баша дүшүр, гонаглар мүәјјән едилмиш саатда, бәрли-бәзәкли кејинмиш һалда кәлиб евдә һеч кәси тапмырлар.

Ҹ. Мәммәдгулузадә дә Азәрбајҹан бәјләринин мәишәтини дәриндән билирди вә белә бәјләрә чох раст кәлмишди. Бу бәјләрин һәјат тәрзинин, мәишәтинин бир епизоду да Гурбанәли бәј сурәтиндә үмумиләшдирилмишдир. Демәли, Ҹ. Мәммәдгулузадә «Колјаска»ны ејнилә вермәмиш, әсәрә јарадычы јанашмыш ,она милли мүнасиб орижинал мәзијјәтләр дә артырмышдыр. Беләки, «Колјаска» рус һәјаты, «Гурбанәлибәј» исә Азәрбајҹан һәјаты үчүн сәҹијјәвидир. Чертокутскинин мәғрурлуғу сувари ордуда хидмәтилә, Гурбанәли бәјин јалтаглығы Гапазалы кәндиндәки фәалијјәти илә бағлыдыр. Чертокутски арвады илә дә нәвазишлә доланыр. Гонагларын кәлишини хәбәр вериб ојатмаг истәјән арвадыны Чертокутски «момунја бојуну узат, сәни өпүм», Гурбанәли бәј исә «ҹәһәннәм ол» сөзләри илә гаршылајыр. Гонаглары гаршылаја билмәмәси Чертокутскинин јаддашсызлығы илә әлагәләндирилир ки, бу да јумористик күлүш доғурур.

Сөзә гүввәт үчүн мүәллим һәр ики сәнәткарын мүвафиг әсәриндән мәшғәләдә истифадә едә биләр. Мәсәлән, гејд етдијимиз истигамәтдә мә'лумат вердикдән сонра ики нәфәр шакирдә «Колјаска» вә «Гурбанәли бәј»дән ашағыдакы парчаны охутдура биләр.

«Колјаска» әсәриндән:

«А, сиз бурдасыныз...»—дејә һејрәтләнмиш кенерал дилләнир. О, күләрәк, әлләрини бир-биринә вуруб, дилләнди: «А, дост, сән кәр һарадасан».

«Гурбанәли бәј» һекајәсиндән:

«Гонаглар башладылар атын о тәрәфинә-бу тәрәфинә доланмаға. Началник ахура тәрәф һәрәкәт еләјиб истәди атын ағзына бахсын. Ахура јахынлашан кими началник дик атылды вә чығырды:

— Ах, чорт возми!

Ахурун ичиндә, куја, кәфәнә бүрүнмүш бир шеј началникин көзүнә саташды. Началник јанындакы приставын әлиндән јапышыб јаваш-јаваш јериди ахурун јанына вә диггәт еләјиб көрдү ки, ахурдакы Гурбанәли бәјин өзүдү. Буну көрҹәк началник чәпик чалыб, гәһ-гәһ чәкиб күлдү вә деди:

— А... а... а... рәфиг, сән бурда имишсән!..

Сонра мүәллим гејд едир ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәринин мејдана чыхмасында Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» әсәринин тә'сири олмушдур. Лакин бу ики әсәрдә охшар ҹәһәт анҹаг заһири форма хүсусијјәтләридир. Јә'ни Хлестаковун да, Шејх Нәсруллаһын да әһвалат ваге олан јерә кәнардан кәлмәләри, шәһәр ҹамаатынын онлары танымамасы һөрмәт вә еһтирам көстәрмәси вә с. Әслиндә Хлестаковла Шејх Нәсруллаһын характериндә зәррә гәдәр дә охшарлыг јохдур. Бәләдијјә рәиси илә Һаҹы Һәсән дә онун кими. Искәндәрлә мүгајисә едиләҹәк бир образы «Мүфәттиш»дә тапмаг мүмкүн дејилдир. Бу ики әсәрдә тәсвир олунан мүһит бир-бириндән фәргләндији кими, һәр ики комедијанын идеја вә фикри истигамәт ҹәһәтдән дә бир-биринә бәнзәјиши јохдур.

Бундан сонра мүәллим һәр ики әсәрин гәһрәманларыны мүгајисә едир. Әввәлҹә Гоголун өзүндән «Мүфәтиш»и тамашаја гојмаг истәјәнләрә вердији мәсләһәти мисал кәтирир. Һәмин мәсләһәтдә Гогол, гәһрәманыны сәҹијјәләндирәрәк көстәрирди ки, о, һеч бир мүстәгил фикрә малик дејилдир. Данышдығы вахт сөһбәтин һансы истигамәтә кедиб чыхаҹағыны билмир. Она сөһбәт үчүн мөвзуну әтрафына топлашанлар верир. О, данышдығы јаланлара чох вахт өзү дә инаныр. Она елә кәлир ки, дедикләри, доғрудан да һәгигәтдир, о, бөјүк, әвәзсиз бир адамдыр. Буна көрә дә Хлестаков дүшдүјү «ҹәннәтдән» чыхыб кетмәји ағлына белә кәтирмир. Ону өзүндән гат-гат ағыллы нөкәри Осип ојадыр: «Бурдан чыхыб кедин. Валлаһ даһа вахтдыр. Ики күн бурада кеф чәкдик даһа бәсдир. Мәсәләни узатмаг лазым дејил. Түпүрүн онлара! Ишин дүшәр-дүшмәзи олар, бир башгасы кәлиб чыхар... Һәрчәнд сизин бурада һөрмәтиниз чохдур, амма тез чыхыб кетсәк јахшыдыр. Сизи, доғрусу, бурада башга адам билибләр».

Бүтүн бунлар көстәрир ки, үмуми горхунун ә'ла комик образа чевирдији Хлестаков ирадәсиз, шәхсијјәт е'тибарилә кичик бир адамдыр.

Шејх Нәсруллаһы исә шәхсијјәт кими «Мүфәттиш» әсәринин персонажы Хлестаковла ејниләшдирмәк, јан-јана гојмаг олмаз. О, тәсадүфи һадисәләрин ахынына дүшүб кедән, башыбош, ирадәсиз, јүнкүлхасијјәт бир адам дејилдир. О, өз мүһитинин, чох мө'тәбәр, нүфузлу шәхсијјәтләриндән биридир. О, бир дин рәһбәри, шәриәт тәблиғатчысы кими бөјүк, әвәзсиз ихтијар саһибидир. Мәһз буна көрә дә Шејх Нәсруллаһ һара кетсә, бүтүн гапылар онун үзүнә ачыгдыр. О, ади моллаја, руһанијә охшамыр. Шејх кәскин ағла, мәнтиги тәфәккүрә, дәрин савада, бөјүк натиглик баҹарығына маликдир.

Көрүндүјү кими, Шејх Нәсруллаһ Хлестаков дејилдир. О, чох мүрәккәб характерли, даһа бөјүк иҹтимаи бәлалары тәмсил едән бир образдыр.

Јахшы олар ки, мүәллим јери кәләндә проблемлә бағлы әдәбијјатшүнасларын да фикринә әсаслансын. Бу мә'нада Мирзә Ибраһимова истинад етмәк пис олмаз.

Азәрбајҹанын Халг јазычысы М. Ибраһимов өзүнүн «Бөјүк демократ» әсәриндә гејд едир ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығы бөјүк бир һәгигәти бир даһа парлаг шәкилдә субут едир: һәгиги милли колорит вә хәлгилик үмумбәшәри мә'наны рәдд етмир, инсан һәјатыны көзәлләшдирән кимдә нә варса ону өзүнә чәкир, даима онунла бирләшмәјә мејл едир. Гоголун сырф рус мүһитинин мәһсулу олан, рус колоритини бу гәдәр парлаг бәдии шәкилдә әкс едән өлмәз «Мүфәттиш»и Ҹ. Мәммәдгулузадәнин әлиндә Азәрбајҹандакы феодал дурғунлуғуну вә иҹтимаи чиркабларыны гамчыламаг үчүн тә'сирли бир силаһ олмушду.

Әкәр имкан варса, мүәллим бу барәдә даһи Ҹәлил Мәммәдгулузадә (әсәрләри 4-ҹү ҹилд, сәһ. 21. Азәрнәшр, Бакы, 1985) вә Мәнди Һүсејнин (Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, сәһ. 426. Азәрнәшр, Бакы 1958) мүвафиг әсәрләринә мүраҹиәт едә, ејни заманда «Мүфәттиш» вә «Өлүләр»дән лент јазысы сәсләндирә биләр.

Тәҹрүбә көстәрир ки, бу ҹүр мәшғәләләр шакирдләрин Н. В. Гогол вә Ҹ. Мәммәдгулузадә јарадычылығына олан марағыны артырыр вә онлары һәр ики бөјүк јазычынын јарадычылығыны даһа дәриндән өјрәнмәјә һәвәсләндирир.

ШАМ ӘКӘР ЈАНЫРСА, ЈАШАЈЫР ДЕМӘК

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА,

Азәрбајчан БПКИА вә ЈһИ-нин кафедра мүдири, педагожи елмләр доктору, профессор.

Бәјбала АББАСЛЫ,

БШПКИИ-нин ана дили вә әдәбијјат тәдрис-методика кабинетинин мүдири.

Республикамыз мүстәгиллик газанандан сонра бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, тәһсил саһәсиндә дә бир сыра проблемләр мејдана чыхмышдыр. Бакы Шәһәр Тәһсил Идарәси онлары арадан галдырмаг мәгсәдилә мүәллимләримизи сәфәрбәр етмишләр. Бу бахымдан 1995—1996-чы тәдрис илинин «Методик иш или» кими баша чатмасы, 1996—1997-чи тәдрис илинин «Тәһсилин һуманистләшдирилмәси» или кими фәалијјәтә башламасы педагожи кадрларын мәс'улијјәтини даһа да артырмышдыр. Белә мәгсәдјөнлү тәдбирләр мүәллимләри санки мүхтәлиф шахәли јарыш мүсабигәләриндә иштирак етмәјә, билик вә бачарыгларыны, пешә усталыгларыны нүмајиш етдирмәјә руһландырмышдыр «Илин ән јахшы мүәллими», «Илин ән јахшы методбирләшмәси», «Илин ән јахшы фәнн кабинети» уғрунда мүсабигәләр белә тәдбирләрдәндир.

Бакы шәһәри үзрә «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәсиндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин рајонлар үзрә биринчи јер тутмуш нүмајәндәләри иштирак едирдиләр.

Артыг педагожи ичтимаијјәтин чохдан таныдығы, һәрәсинин өз дәстхәтти олан бу адлы-санлы мүәллимләр Бакы шәһәри, М. Раһим адына 7 сајлы мәктәбдә өз бачарыгларыны бир даһа нүмајиш етдирирдиләр.

Пешәсинин маһир устасы олмаг, шакирдләринин гәлбиндә өзүнә әбәди һејкәл учалтмаг, дилимиз вә әдәбијјатымыза гырылмаз телләрлә бағлы олмаг, халгыны, вәтәнини јана-јана севмәк сәадәти јалныз о мүәллимә гисмәт олур ки, онун гәлби јаратмаг ешгилә дөјүнүр. 1996—1997-чи тәдрис илиндә «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәсинин галиби Сајад Рүстәмбәјли мәһз белә мүәллимдир.

Ону сәксәнинчи илләрин әввәлләриндән танıјырыг. Бу илләр әрзиндә Сајад мүәллимин зәһмәтли вә севинчли күнләри чох олуб. Илк севинчи она тәлтиф олундуғу «Әмәк икидлијинә көрә» медалы кәтирмишди. Сонракы илләрдә Азәрбајчан Елми Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунда диссертант олмасы, елми иш үзәриндә чалышмасы, мүвәффәгијјәтлә диссертасија мүдафиә едиб педагожи елмләр намизәди алимлик дәрәчәси алмасы онун севинчләринин сајыны артырмышдыр.

Мүәллимин новаторлуғу Бакы шәһәр Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун әдәбијјат кабинетинин диггәтиндән јајынмамыш, габагчыл иш тәчрүбәси өјрәнилмиш, «Габагчыл маариф ә'лачысы», «Методист мүәллим» кими танынмышдыр. Бүтүн бу илләр әрзиндә Сајад мүәллимин шакирдләри олимпиадаларын галиби олмуш, мүсабигәләрдә биринчилик газанмышлар. О, академик Меһди Меһдизадә адына мүкафат лауреаты, әдәбијјатдан програм вә 5-чи синиф дәрслијинин мүәллифләриндән биридир. Беш китаб, методик төвсијә, 60 мәгалә онун гәләминин мәһсулудур. Телевизија илә илк дәфә Азәрбајчан дилиндән ачыг дәрсин мүәллифидир. О, 1995—1996-чы тәдрис илиндә республикада илк дәфә кечирилән «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәсинин галиби олмушдур.

Бу дәфә мүсабигәјә көнүлсүз кәлмишди. Бунун да објектив вә субјектив сәбәбләри варды... Бә'зиләри һәтта ону гынајырдылар. Сөһбәт әснасында деди: «Бәлкә, мүсабигәдә иштирак етмәјим, гој кәнч мүәллимләрә јол ачылсын». Лакин һеч кәс өзүнү Сајад мүәллимин дәрсини динләмәкдән мәһрум етмәк истәмәди. Чәдвәл тәртиб едилди, мөвзулар мүәјјәнләшдирилди. Дәрс ше'рлә башланды:

Азәрбајчан дилим, мәним чан дилим,
Мәним ипәк дилим, меһрибан дилим.
Бабам Хәтаидән әрмаған дилим,
Һүнәр мејданында, сөз вурушунда,
Гылынч тәк гынындан сыјрылан дилим.

Бунунла да, Сајад мүәллим дилимиз һаггындакы тарихи јаддашы шакирдләрә хатырлатды. Ше'р парчасындакы бә'зи ифадәләр—«ипәк», «гынындан гылынч тәк сыјрылан», «бабам Хәтаидән әрмаған» фронтал суал-чавабла ајдынлашдырылды. Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын 21-чи маддәси—Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир—хатырладылды. Дәрсин сонракы 40 дәгигәсиндә шакирдләрин тестләр үзрә ишләмәси, орфографик, орфоепик ишләрин апарылмасы, чәркәләрарасы грамматик ојунун тәшкили, техники васитәдән истифадә, сечмә имла јаздырылмасы, шифаһи вә јазылы нитгә аид нүмунәләрин ардычыллығы, шакирдләрин фәаллығынын тә'мин едилмәси мүшаһидәчиләри разы салды. Һәр шакирдә һәссаслыгла јанашмасы, зәиф шакирди белә дилләндирмәси мүәллимин педагожи усталығы вә маһарәтиндән ирәли кәлирди. Дәрсдә елми, методик вә тәрбијәви бағлылыг, фәнләрарасы әлагә мүәллимин мәгсәдинә наил олмасына зәмин јаратмышды. Шакирдләрин гијмәтләндирилмәси, евә верилән тапшырыглар, дөвләт кербимиз вә бајрағымыз һаггында верилән јени биликләр дәрси тамамлады.

Әдәбијјат дәрси М. П. Вагиф јарадычылығына һәср едилмишди. «Пәри» гошмасынын өјрәдилмәси әсас мәгсәд сечилмишди. Низами Кәнчәви вә Вагиф јарадычылығында инсана мүнасибәт, М. Фүзули вә Вагиф ше'рләринин нүмунәләр әсасында мүгајисәси Сајад мүәллимин тапынтылары иди. «Пәри» гошмасынын өјрәдилмәси мәгсәдилә шакирдләрин ашағы синифләрдә һеча вәзни һаггында әлдә етдикләри биликләрин јада салынмасы, ше'рдәки бә'зи сөзләрин луғәти мә'насы үзәриндә иш шакирдләрин ифадәли охуја һазырланмасы мәгсәдини дашыјырды. Мүәллим гошманын Пәри адлы реал бир азәрбајчанлы гызына итһаф олундуғуну сөјләди. Шаирин Пәринин симасында гадынларымызын сәчијјәви хүсусијјәтләрини гәләмә алмасыны изаһ етди, ше'рдәки бәдии тәсвир васитәләрини нүмунәләр әсасында мүәјјәнләшдирди. Шакирдләрин ифадәли охусундан сонра ше'рин коллектив шәкилдә тәһлили Гарабағын бугүнкү вәзијјәти илә әлагәләндирилди.

«Исрафил Мәммәдовун һәјаты» мөвзусунун сорғусу илә дәрсә башлајан Низами рајонундакы 214 сајлы мәктәбин мүәллими Мүбариз Зејналов исә диггәти, биринчи нөвбәдә, шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафына јөнәлтмишди. Чүнки о, рус дилиндә тәһсил алан шакирдләрә Азәрбајчан дилини тәдрис едир. Кечмиш дәрсә аид јазылы нитгин инкишафы һәм карточкалар, һәм дә тестләр әсасында апарылды. Јени өјрәдәчәји мөвзу илә әлагәдар әјани вәсаитләрин зәнкинлији дәрсин јүксәк сәвијјәдә кечәчәјинә шүбһә јери гојмады.

Азәрбајчанын Халг рәссамы Сәттар Бәһлулзадәнин һәјат вә јарадычылығы һаггында верилән дәгиг мә'луматлар, рәссамын көздији јерләрә гијаби сәјаһәт шакирдләрин марағыны даһа да артырды. Мүбариз мүәл-

лимин шакирдләри лүғәт вә дәрслик үзәриндә ишләтмәси јени мөвзунун елә синифдәчә өјрәдилмәси илә нәтичәләнди. Бу, дәрсин мөһкәмләндирилмә мәрһәләсиндә шакирдләрин чавабларындан ајдын олурду.

Дәрс мүсабигә комиссијасы тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилди. Мүбариз Зејналов «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәсиндә I јерә лајиг көрүлдү.

Хураман мүәллим дәрсә Азәрбајчан Республикасынын һимни илә башлады. Өјрәдәчәји мөвзу «Короғлу» дастанындан «Гыратын тә'рифи» иди. Бешинчиләр мүәллимин суалларына һәвәслә чаваб верирдиләр. Дастанларын нөвләринин нүмунәләр әсасында сорушулмасы, Короғлу гәһрәманлары илә торпагларымыз уғрунда вурушан бу күнкү гәһрәманларын әлагәләндирилмәси, дүшмәнләримизә нифрәт һиссинин билдирилмәси, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин ашыланмасы, тә'лимин техники васитәләриндән мәһарәтлә истифадә едилмәси дәрсдә хүсуси бир аһәнкдарлыг јаратмышды. Јени мөвзунун охусу, мәзмун үзәриндә иш, «Короғлу» операсындан парчаларын сәсләндирилмәси, ел ағсаггалы Дәдә Горгудла ел гәһрәманы Короғлунун мүгајисәси, мөвзунун тарих фәнни, инчәсәнәтимизин башга нөвләри илә әлагәләндирилмәси, шакирдләрин дәрсдәки фәаллығы мүәллимин усталығы илә бағлы иди.

Хураман мүәллим Азәрбајчан дили дәрсини дә ејни вурғунлуг, ејни һејранлыгла тәдрис етди.

Јасамал рајонундакы 158 сајлы мәктәбин али дәрәчәли мүәллими Хураман ханыма јекдил рә'јлә мүсабигәдә 2-чи јер верилди.

Мүсабигәдә иштирак едән Ағабачы Мирзәјеванын (Нәсими рајону, 9 сајлы мәктәб), Р. Рзанын «Мән торпағам», Таһирә Адыкөзәловадын (Сураханы рајону, 280 сајлы мәктәб), «Сај һаггында мә'лумат» мөвзуларында дедикләри дәрсләр дә елми вә методик чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә иди. Мүәллимләрин педагожи усталыглары, пешәләринә мәс'улијјәтлә јанашмалары, шакирдләри дилимиз вә әдәбијјатымызы даһа да дәриндән өјрәнмәјә сөвг едирди. Дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләрини тәләб олунан сәвијјәјә галдырмаг мүәллимдән мәһарәт тәләб едир. Һәр ики мүәллимин дәрсиндә бу, ачыг һисс олунурду. Онлара ајдын иди ки, мүстәгиллик биликләрин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә, шакирдләрдә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләрин јаранмасына, әгли габилијјәтләрин инкишафына, газанылмыш билик вә вәрдишләрин әмәли тәтбигинә шәраит јарадыр.

А. Мирзәјева вә Т. Адыкөзәлованын бу үсула үстүнлүк вермәләри дәрсин мәгсәдини тә'мин етди.

Мүнсифләр һеј'әти һәр ики мүәллими 3-чү јерә лајиг билди.

Мүсабигәнин иштиракчыларындан Улдузә Әбдүррәһманованын (Хәтаи рајону, 249 сајлы мәктәб), Елза Әлијеванын (Низами рајону, 201 сајлы мәктәб), Сәбијјә Мустафајеванын (Сабунчу рајону, 69 сајлы мәктәб), Севда Мустафајеванын (Сабунчу рајону, 69 салы мәктәб), Ирадә Әфәндијеванын (Сәбаил рајону, 169 сајлы мәктәб) дедикләри дәрсләр дә елми-методик чәһәтдән мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә иди.

Бир анлыға дүшүнүрсән, бу садә пешә вурғунлары илләрлә газандыглары билик вә бачарыгларыны шакирдләринә вермәк үчүн өмүрләрини шам тәк әридирләр, лакин бу шам әридикчә, ше'ләси даһа да артыр, даһа да нурлу, ишыглы олур. Нә јахшы өз билик вә бачарығыны халгынын јолунда сәрф едән, заманын севинчини дә, гәм јүкүнү дә чијниндә дашыја билән, нәчиб вә зәриф инсанлар мөвчуддур. Дүнја јалныз белә хејирхаһ инсанларын һесабына јашајыр вә көзәлләшир.

Бакы Баш Тәһсил Идарәси 1997-чи ил апрелин 9-у вә 10-да «Мүасир шәраитдә тәһсилин һуманистләшдирилмәси јолу илә тә'лим-тәрбијә просесинин вә тәһсилин идарә олунмасынын тәкмилләшдирилмәси» мөвзусунда педагожи мүһазирәләр кечирмишдир. Мүһазирәләрдә Бакынын үмумтәһсил мәктәбләриндә чалышан мүхтәлиф фәнн мүәллимләри илә јанашы, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри дә иштирак етмишләр. Онларын бә'зиләринин мүһазирәләрини ихтисарла дәрч едирик.

*

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ПРОСЕСИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ СӘРБӘСТ ТӘҺЛИЛ ВӘРДИШЛӘРИНИН АШЫЛАНМАСЫ

Әминә СӘФӘРОВА,
Бакыдакы 270 сајлы мәктәбин мүәллими.

Билдијимиз кими, шакирдләр сон заманлар бәдии әсәр охумаға сә'ј көстәрмирләр, јалныз әдәбијјат дәрслијиндәки мөвзулары охумагла кифајәтләнирләр. Јухары синифләр үчүн әдәбијјат мүнтәхабатлары да һәлә чап олунмајыб. Һазырда елм вә техниканын инкишаф етдији бир дөврдә шакирдләр видеофилмләрә, телевизија верилишләринә бахмағы, компјутер ојунларыны, бәдии әсәр охумагдан үстүн тутурлар.

Гәсәбәмиз фәһлә гәсәбәсидир десәм, сәһв етмәрәм. Әксәр аиләләрдә бәдии әсәр јох дәрәчәсиндәдир. Гәсәбәмиздә китабхана јохдур. Мәктәбимизин китабханасынын фонду исә зәнкин дејил. Бу да шакирдләрин мүталиәсинә мане олур. Әлифбамызын дәјишмәси вә латын графикалы әлифба илә аз нәшр олунан китаблар да шакирдләрин мүталиәјә һәвәсини сөндүрүр. Көрүндүјү кими, јухарыда сајдығым сәбәбләр әдәбијјат мүәллимләринин дә гаршысында чәтинликләр јарадыр. Бә'зән јај тапшырығы алан шакирдләр мүталиә етмәјә китаб тапмырлар. Програмда верилән әсәри охуја билмирләр. Бу да әсәрин тәһлилиндә чәтинлик јарадыр.

Бәс бу чәтинликләрин өһдәсиндән мән нечә кәлирәм?

Әввәлә, ушаглары бәдии әсәр охумаға һәвәсләндирирәм. Әксәр һалларда исә чалышырам ки, синифдә вә әлавә мәшғәләләрдә әсәрләрдән парчалары шакирдләрә охујум. Бу вахт һеч бир сөзүн, һеч бир ифадәнин шакирдләрин диггәтиндән јајынмасына сә'ј көстәрирәм.

Мәним тәһлил дәрсләрим бир нөв диспуту хатырладыр. Чалышырам ки, һәр бир шакирди мүстәгил фикир јүрүтмәјә алышдырым. Һәр һансы һадисәјә мүнасибәт бәсләмәји өјрәдим.

«Бу фикирлә сән разысанмы?», «Сән бу һагда нә дүшүнүрсән?», «Бу фикрә кимин әлавәси вар?» вә с. бу кими суалларла ушагларын фикирләрини өјрәнирәм. Бу һалда мән онлара чох мүстәгиллик верирәм. Онларла разылашмадыгда өз фикрими билдирирәм. Онлар һадисәни дүзкүн баша дүшмәдикдә, лазыми истигамәт верирәм.

Бәдии әсәрин мәзмуну шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилдикдән сонра, тәһлилә башлајырам. Әсәри тәһлил етмәк үчүн шакирдләрә һәлә V синифдән башлајараг,

әдәбијјатшүнаслыгдан бир гәдәр әсас нәзәри биликләри өјрәдирәм.

V синфин әдәбијјат програмында шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри, онларын өјрәнилмәси чохлуг тәшкил едир. Лајлалар, назламалар, ағылар, алгышлар, гарғышлар, аталар сөзләри, тапмачалар, бајатылар, нағыллар вә дастанлардан нүмунәләр тәдрис олунур.

Дилдән-дилә, нәсилдән-нәслә кечән Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын сәҹијјәви хүсусијјәтләри һагда шакирдләрә мә'лумат верирәм. Гәдим тарихә малик олан Азәрбајҹан фолклорунун сәҹијјәви хүсусијјәтләринин мәһз она өлмәзлик верән хәлгилик олдуғуну, јүксәк бәшәри һисс вә фикирләрин ифадә олундуғуну гејд едирәм. Онун ән јахшы нүмунәләриндә һәјат севкиси, инсана, әмәјә мәһәббәт, һабелә, һагг вә әдаләт, һуманизм идејалары, азадлыг вә сәадәт уғрунда әсрләр боју давам едән мүбаризәләрин өз ифадәсини тапдығыны гејд едирәм. Һәр нөвүн бир-бириндән фәргини изаһ едирәм, мүасир дөврүмүздәки вәзијјәтини ачыглајырам.

Билдијимиз кими, 1996—97-чи тәдрис или «Тәһсилин һуманистләшдирилмәси или»дир. Бунунла әлагәдар олараг әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында даһа бөјүк вәзифәләр гојулмушдур. Бу бахымдан һәр дәрсдә, һәр мөвзунун тәһлилиндә шакирдләрин диггәтини мәһз һуманист хүсусијјәтләрә ҹәлб етмәјә, образларын характериндә бу ҹәһәтләри тапмаға вә онларын мүсбәт ҹәһәтләрини тәблиғ етмәјә чалышырам. Шакирдләри мәнфи сурәтләр үзәриндә дә ишләдирәм. Мәнфи образа нифрәт ашыламагла бәрабәр, һәјатдакы мәнфиликләрә дә диггәтләрини ҹәлб едирәм, һәјатла әлагәли шәкилдә мүзакирә етдирирәм вә бундан нә нәтиҹәјә кәлдикләрини сорушурам.

Хејирхаһлыг әхлаг тәрбијәсинин тәзаһүр формаларындан бири кими инсанлар арасындакы мүнасибәтләрдә өз ифадәсини тапыр. О, тарихән халгымыза хас олан мүһүм кејфијјәтләрдәндир. Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән гидаланан сәнәткарларымыздан даһи Низами Кәнҹәви инсанлары хејирхаһлыға, һуманизмә чағырмыш, өлкәјә әдаләтли шаһ арзуламыш, хејир гүввәләрин гәләбәсини тәблиғ етмишдир. Һуманистлик али һисс кими бу күн дә чох актуаллыг кәсб едир.

Шакирдләрә нисанпәрвәрлик һиссинин ашыланмасы, әдаләтлилик, мә'нәви сафлыг идејаларынын, һиссләринин тәрәннүмү дәрсләримин әсас гајәсинә чеврилир.

Бу бахымдан V синифдә тәдрис олунан Гримм гардашларынын «Ағкүл вә Гызылкүл» әсәринин тәһлили мараглыдыр.

Нағылын мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилдијинә әмин олдугдан сонра әсәрдәки образларын адларыны шакирдләрдән сорушур вә лөвһәдә јаздырырам.

Бундан сонра һәмин сурәтләрдән һансынын хејирхаһ, һансынын пис, шәр образ олдуғуну сорушурам. Онлар ҹаваб олараг һәр сурәтә өз мүнасибәтләрини билдирирләр.

Бундан сонра шакирдләрә нағыллар һаггында мә'лумат верирәм. Һәр халгын нағылларынын өзүнәмәхсус ҹәһәтләри олдуғуну гејд едирәм. Мәсәлән, алман, исвеч нағылларында сеһркарлыг, овсун, франсыз нағылларында һазырҹаваблыг, италјан нағылларында көзәллик, инкилис нағылларында зәриф јумор мејли күҹлүдүр. Азәрбајҹан нағылларында исә хејирхаһлыг, алиҹәнаблыг, һуманизм, дәјанәт, хејрлә шәрин мүбаризәси һисси күҹлүдүр. Хејирлә шәрин, варлыјла касыбын мүбаризәси инҹә лиризмлә диггәти ҹәлб едир. Хејир, әдаләт гәләбә чалыр. Һагигәтин тәнтәнәси нағылларын уғурлу финалына чеврилир. Хејирин шә'нинә көзәл сөзләр дејилир, шәр, гара гүввәләр: әждаһалар, дивләр, ҹадукәрләр, тәпәкөзләр иттиһам едилир, ҹәзаландырылыр. Диггәти ҹыртдан образына јөнәлдирәм. Онун Азәрбајҹан нағылындакы ҹыртдандан фәргли олдуғуну гејд едирәм. Авропа нағылларындакы ҹыртдан образы һаггында белә нәгл едирләр ки, куја гәдим заманларда тајфалар арасында кедән мүһарибәләрдә нәһәнк адамлар неолит дөврүнүн ҹыртдан адамларыны дәмирлә дөјүб мәғлуб етмишләр. Пәриләр исә ҹыртдан адамларын улу әҹдады һесаб едилир. Ҹыртдан батаглыгда көмкөј суларын дәринлијиндә мәскән салыб дөвран сүрүр, ахшамлар думан чәкиләндә судан бајыра чыхырды. Ағ сачлы, һәддән артыг узун саггаллы, бу адам ҹүллүтә бәнзәр ҹивилтили сәслә зүмзүмә едирди. Онун бурулған кими ичәри кириб ҹијилтили күлүшлә соба башында әјләшдијини көрәндә адамы ваһимә бүрүјүрдү.

Бу изаһатдан сонра фикри «Ағкүл вә Гызылкүл» нағылынын үзәринә кәтирәрәк сорушурам ки, ким дејәр, бәс бу нағылдакы ҹыртдан неҹә тәсвир олунуб? Ҹаваблары мүәјјәнләшдирдикдән сонра дәрсликдән ҹыртданы характеризә едән ҹүмләләри сечиб дәфтәрә јазмағы тапшырырам. Ишин иҹрасы баша чатдыгдан сонра Азәрбајҹан нағылындакы ҹыртданла ону мүгајисә едирик. Дәрсин сонунда әсәри мәним вердијим план әсасында тәһлил етмәји тапшырыр вә планы лөвһәдә јазырам:

1. Әсәр шифаһи халг әдәбијјатынын һансы жанрына аиддир?

2. Әсәр нә үчүн «Ағкүл вә Гызылкүл» адланыр?

3. Гызларын хасијјәти неҹә иди?

4. Бу нағылдан һансы нәтиҹәјә кәлдиниз?

5. Хејирлә шәрин мүбаризәсинә аид даһа һансы нағыллары билирсиниз?

Нөвбәти дәрсдә шакирдләр вердијим план әсасында нағылы асанлыгла тәһлил едирләр. Мәсәлән, ҹаваблардан бир нүмунәјә диггәт јетирәк (Афаг Һүсејнова, Va синфи).

1. «Ағкүл вә Гызылкүл» әсәри шифаһи халг әдәбијјатынын нағыл жанрына аиддир.

2. Әсәр ики бачынын адындан көтүрүләрәк «Ағкүл вә «Гызылкүл» адланыр.

3. Ағкүл вә Гызылкүл чох әдәбли, хошхасијјәт, зәһмәтсевән, сөзәбахан, меһрибан, һуманист, хејирхаһ идиләр. Ағкүл анасына ев ишләриндә көмәк едәр, китаб охујарды. Гызылкүл исә чәмәнләри вә чөлләри кәзиб чичәк топлар, гуш тутарды.

4. Мән бу нағылдан белә нәтиҹәјә кәлдим ки, даим һәјатдакы ејбәҹәрликләрлә мүбаризә апармаг лазымдыр. Һәјатда хејирхаһ, көзәл инсан олмаг лазымдыр. Һәр бир чәтинлијә дөзмәк лазымдыр. Һәр бир гаранлыг кеҹәнин, ишыглы сабаһын күндүзү вар. Һагг-әдаләт кеҹ-тез галиб кәлир.

5. Хејирлә шәрин мүбаризәсинә аид «Мәликмәммәд», «Һагнәзәр», «Көјчәк Фатма» вә с. нағыллары билирәм.

Гејд едим ки, V синиф әдәбијјат програмы мүәллимә ашағы синифләрдән әдәби әсәрләри тәһлил етмәк вәрдишләринин ашыланмасында чох көмәк едир. Тәһлил үчүн ајрылан хүсуси саатларда, һәр тәһлил олунан әсәрдә бир мәсәләјә диггәт хүсуси гејд олунуб. Мәсәлән: Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» әсәринин тәһлилиндә ана образы, «Басатын тәпәкөзү өлдүрмәси» бојунда икидлик, мәрдлик, доғма јурда севкинин ифадәси, «Мәликмәммәд» нағылында образларын тәһлили, «Көјчәк Фатма»да Көјчәк Фатма образынын тәһлили вә с.

Бу бахымдан Мир Ҹәлалын «Бир кәнҹин манифести» әсәринин «Итә атарам, јада сатмарам» һиссәсинин тәһлили заманы «Мүәллифин ана образына мүнасибәти» јөнүмүндә иш апарырам.

Сона образынын тәһлили заманы шакирдләрин диггәтини онун бир ана кими, бир азәрбајҹанлы гадын кими нә гәдәр мәғрур, гејрәтли олмасына јөнәлдирәм. Гејд едирәм ки, јазычы бу образы јаратмагла азәрбајҹанлы гадынларын симасыны, мә'нәви паклығыны, вәтәнпәрвәрлијини гәләмә алмагла, Бурла хатун гејрәтинин, Һәҹәр, Никар шуҹаәтинин үмумиләшдирилмиш образыны јаратмышдыр. Сона касыб олса да, мә'нән варлыдыр. О, еһтијаҹ ичиндә боғулса да милли гүрурну уҹа тутур, азәрбајҹанлы гадынлара мәхсус ләјагәтини горујуб сахлајыр. О билир ки, аҹындан өлсә дә, Азәрбајҹанлы халчасыны инкилисә сата билмәз. Ҹүнки бу, садәҹә халча дејил, халгымызын ләјагәт рәмзидир. Халчаны—ләјагәтини, шәрәфини, милли гүрурну пула сатмаг олмаз. Сона гәлбиндән кәлән бу ниданын һөкмү илә инкилисә вә таҹирә белә дејир: «Итә атарам, јада сатмарам».

Ушаглара ашылајырам ки, Вәтән, торпаг, халг гејрәти ән үлви һиссдир. Буну јадлара сатмаг олмаз. Мәһз бу гејрәт һиссилә бу күн Азәрбајҹан торпағы минләрлә шәһид вермишдир. Бу оғуллар торпағы, гејрәти јадлара вермәмәк үчүн ҹанларындан кечдиләр. Фикрими даһа да дәгиг чатдырмаг вә шакирдләрин мәнимсәмә, дүшүнмә габилијјәтини јохламаг үчүн синфә бу суалларла мүраҹиәт едирәм:

— Ушаглар, Азәрбајҹанын гәһрәман оғулларындан кимләри танырсыныз?

— Бәс гәһрәман гадынлардан кимин адыны чәкә биләрсиниз?

— Бу күн Азәрбајҹан торпағыны, халгымызын гәдим сәрвәтләрини, әшјаларыны, халчаларыны јадлара сатанлар һаггында нә билирсиниз?

Верилән ҹаваблары үмумиләшдирдикдән сонра евдә «Сона образынын тәһлили вә мүәллифин она мүнасибәти» мөвзусу илә әлагәдар план тутуб сәрбәст тәһлил етмәји тапшырырам.

Лирик әсәрләрин тәһлилинә V синифдә ајрыҹа вахт ајрылмајыб. Оху, мәзмун, тәһлил бир саата кечилир. Бу бахымдан лирик әсәрләр үзәриндә шакирдләрә сәрбәст тәһлил вәрдишләринин ашыланмасына имканлар мәһдуддур. Лакин буна бахмајараг, мән дәрсими елә гурурам ки, тәһлилә имкан јараныр.

С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк» ше'ри илк лирик әсәр кими тәдрис олундуғу үчүн, бу ше'рин тәдриси тәҹрүбәмдән данышаҹағам. Шакирдләрә ифадәли оху вәрдишләри ашыламаг бахымындан, әввәлҹә мәтни өзүм ифадәли охујурам. Бу заман өз ифадә тәрзимлә шаирин мәгсәдини чатдырмаға чалышырам. Сонра бәдии сөз, мисра, бәнд, гафијә һаггында мә'лумат верирәм. Ше'ри бәндләрә бөлүрәм. 1-ҹи бәнди лөвһәјә јазырам. Онун әсасында мисраны, гафијәни тапдырырам. Сонра ше'ри һеҹалара бөлдүрүрәм. II һеҹалы ше'р олдуғу ајдынлашыр.

Шаирин оғлуна мүраҹиәт етмәклә бүтүн халгынын өвладларына өјүд-нәсиһәт вермәсини, инсанлары мә'нәви сафлыға, достлуғда сәдагәтә, садәлијә, көзәллијә чағырмасыны сөјләјирәм.

Сонра дикәр бәндләри охујур вә һәр бәндин мәзмунуна даир суаллар верирәм.

Беләликлә, һәр бәнди охудугҹа: «Шаир бу бәнддә нә демәк истәмишдир?»—суалы илә шакирдләри дүшүндүрмәјә, ишләтмәјә чалышырам. Јекунда шаирин нә үчүн әсәри «Дуз-чөрәк» адландырмасынын сәбәбини сорушурам. Онлар дүзкүн вә гәнаәтбәхш ҹаваб верирләр. Гејд едим ки, шакирд бәдии әсәри тәһлил едәркән көзәл данышмаг, дүзкүн јазмаг, ифадәли охумаг кими бир сыра вәрдишләрә јијәләнир.

Белә вәрдишләр шакирдләрдә о заман јахшы инкишаф етмиш олур ки, онлар мүстәгил сурәтдә ахтарсынлар, арашдырсынлар, мәтн үзәриндә дүшүнсүнләр.

Белә мүстәгиллик исә јалныз тәһлил етмәк гајдаларынын ганунаујғунлугларыны јахшы билдикдән вә бу саһәдә мөһкәм вәрдишләрә малик олдугдан сонра мүмкүндүр.

ШАКИРДЛӘРИН ҺУМАНИСТ ТӘРБИЈӘСИНДӘ БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН РОЛУ

(Н. Кәнҹәвинин јарадыҹылығы үзрә)

Ајбәниз ГУЛИЈЕВА,
Бакыдакы 181 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

Мүасир дөврдә «һуманизм» дедикдә нәзәрләрдә инсан, бир шәхсијјәт кими онун азад инкишафы, шәхсијјәт тохунулмазлығы, инсанпәрвәрлик, гајғыкешлик, әдаләт, бәрабәрлик, јашлылара, гадын вә ушаглара һөрмәт вә с. кими ән јүксәк кејфијјәтләр ҹанланыр. Бүтүн бу кејфијјәтләри шакирдләрә ашыламаг үчүн мән өз тәҹрүбәмдә сәккиз әср бундан әввәл јашамыш, амма дүнјакөрүшү һејрәтамиз дәрәҹәдә мүасир олан даһи Н. Кәнҹәвинин јарадыҹылығына истинад едирәм.

Низами јарадыҹылығынын ән мүһүм кејфијјәтләриндән бири шаирин зәһмәт адамларына мәһәббәтлә јанашмасы, онларын јаддагалан сурәтләрини јаратмасыдыр. Шаирин әсас гәһрәманлары шаһлар, шаһзадәләр олса да, үрәји халгын тәрәфиндәдир. Низами инсана мәхсус ән ваҹиб сифәтләрин—әмәксевәрлик, мүдриклик, көзүтохлуг, һәгигәти ҹәсарәтлә сөјләјә билмәји, ән чәтин вәзијјәтләрдән чыхыш јолу тапмағын садә адамлара мәхсус олан сифәтләр кими гәләмә алыр. Низаминин бөјүк мәһәббәт вә рәғбәтлә сурәтини јаратдығы кәрпичкәсәнләр, әкинчиләр, чобанлар, дашјонанлар, кәнизләр, ме'марлар үз-үзә кәлдикләри сурәтләрдән һәр ҹәһәтдән јүксәкдә дајанырлар.

Бөјүк шаирин јарадыҹылығына нәзәр саларкән һисс едирсән ки, онун јашадығы дөврдә хејирлә шәрин мүбаризәси вә хејирин гәләбәсинә инам мәсәләси дә мүһүм јер тутур. Вә бу фикир шаирин бүтүн јарадыҹылығында, хүсусән, «Једди көзәл»дә бөјүк сәнәткарлыгла ашыланыр. Хејирлә шәрин мүбаризәси вә хејирин гәләбәсинә дәрин инам әслиндә «Једди көзәл»ин әсас гајәсини тәшкил едир. Вә мән Низами һуманизминдән бәһс едәркән, гәрара кәлдим ки, фикрими мәһз орта мәктәбин VII синфиндә програма салынмыш «Хејир вә Шәр» әсәри үзрә изаһ едим. Мәнҹә, «Једди көзәл»ә дахил олан «Хејир вә Шәр» мәнзум һекајәси шакирдләрин һуманист тәрбијәсинә даһа кениш имканлар ачыр.

VII синифдә Н. Кәнҹәви вә онун «Хејир вә Шәр» әсәринә ҹәми 3 саат вахт ајрылыб. Фикирләширәм ки, белә кениш идеја тәблиғ едән әсәрин тәдрисинә верилән бу аз сааты неҹә бөлүм ки, гаршыја гојдуғум мәгсәдә чатым. Әлбәттә, сөһбәт әсасән хејир-шәр проблеминдән вә онун фонунда һуманистлијин тәблиғиндән кедир. Мөвзуну саатлара бөләрәк тәдрис едәркән чалышырам ки, гаршыја гојдуғум мәгсәдә там наил олум. Дәрсдән-дәрсә инамла мәгсәдимә доғру кедирәм.

1 саатда шаирин һәјаты вә јарадыҹылығы һаггында гыса мә'лумат верирәм. Чүнки, кәләҹәкдә (IX синифдә) бу мөвзуја даһа чох вахт ајрылыб. Бу мә'луматда әсасән, ашағыдакылары чатдырырам: Н. Кәнҹәви кимдир, һансы әсәрләри вар? Һәмин әсәрләр нә вахт јазылыб, кимләрә көндәрилиб, кимләр тәрҹүмә едиб? Низаминин Азәрбајҹан вә дүнја әдәбијјатында мөвгеји неҹәдир?

«Једди көзәл»ин үзәриндә бир аз чох дајанырам. Дејирәм ки, 1197-ҹи ил ијулун 31-дә тамамладығы бу әсәри шаир Азәрбајҹан һөкмдары —Марағa һакими Әлаәддин Көрпә Арслана һәср етмиш вә она көндәрмишдир. М. Раһим тәрҹүмә едиб.

Әсәр әсас гәһрәманын ады илә бә'зән «Бәһрамнамә» дә адланыр. Әсас гәһрәман Сасани һөкмдары Бәһрам Курдур. О ағыллы, әдаләтли, икид вә ҹәсур һөкмдардыр. Лакин онун бу мүсбәт һалы чох чәкмир. Једди өлкәнин шаһзадә гызларыны сараја кәтирәндән сонра иш-

ләрини вәзири Раст Рөвшәнә тапшырыб, гызларла әјләнмәјә башлајыр. Вәзир халгы талан едир, зүлм әршә галхыр, хәзинә бошалыр. Онун башы ајыланда бүтүн бунлары көрүр вә сарсылыр, ова чыхаркән гоча бир чобанла расташыр, ондан алдығы ибрәтли нәсиһәтин тә'сири илә вәзири ҹәзаландырыр вә јенидән әдаләт јолуна дүшүр.

Бәһрам күнләрини једди өлкәдән кәтирилмиш һәрәси бир рәнкдә олан једди гүббәли сарајда јерләшән гызларла кечирир, онлар һәрәси бир күн она мүхтәлиф һекајәтләр сөјләјирләр. Һәмин һекајәтләрин мәзмуну илә рәнк һәмаһәнк олур. Мән јери кәлмишкән, гејд едирәм ки, Низами «Једди көзәл» әсәриндә гадына бәсләдији һуманист мүнасибәти бир даһа нүмајиш етдирир, мәһәббәтлә тәсвир едилән бир сыра гадын сурәтләри јарадыр. Шаир бу әсәрдә, һәмчинин, мә'нәви ҫафлыг, әхлаг көзәллији, гочаглыг, мәрдлик, вәфа сәдагәт вә с. сифәтләрин тәлгини илә јанашы, ловғалыг, хәјанәт, бәдхаһлыг, хәбислик, тамаһкарлыг кими хасијјәтләри писләјир. Бүтүн бу идејалар даһа чох көзәлләрин сөјләдикләри әһвалатларда өз ифадәсини тапыр. Бунлардан бири дә алтынҹы иглим (өлкә) шаһынын гызы, Чин көзәли Јәғманазын сөјләдији «Хејир вә Шәр» һекајәтидир.

Сонра мән һәмин һекајәтин мәзмунуну данышырам вә илк мәгсәдимә нә дәрәҹәдә чатдығымы билмәк үчүн, тәхминән, ашағыдакы јөнүмдә мүсаһибә апарырам:

1. Н. Кәнҹәви кимдир? Онун әсл ады неҹәдир вә һарада, нә вахт анадан олмушдур?
2. Низами Кәнҹәви нә вахт вәфат етмишдир?
3. Шаирин һансы әсәрләри вар вә онлар бирликдә неҹә адланыр? Адларыны ардыҹыллыгла сајын.
4. «Једди көзәлин» әсас гәһрәманы кимдир?
5. «Хејир вә Шәри» ким сөјләјир?
6. Әсәрдә әсас сурәтләр һансылардыр».
7. Хејирлә Шәрин адлары илә хасијјәтләри арасында һансы охшарлыглар вар?
8. Хејирин хејирхаһ һәрәкәтләри һансылардыр?
9. Бәс Шәрин хәјанәти неҹә көстәрилир?
10. Онларын сону неҹә олур?

II сааты мөвзунун тәһлилинә һәср едирәм. Вә чалышырам ки, әсәрин идејасыны, әсасән, һуманистлији, әсәрдән чыхан нәтиҹәни там мәнимсәдим.

Дејирәм ки, «Хејир вә Шәр» әсәриндә Шәрин гәддарлығы, гејри инсани һәрәкәтләри романтик бир јүксәклијә галдырылмыш, онун Хејир үзәриндә мүвәггәти гәләбәси көстәрилмишсә, Хејирин гәләбәсинин лабүдлүјүнә инам даһа күчлү верилмишдир. Хејири Шәрин ҹинајәтләриндән һәр һансы фантастик гүввә вә гәһрәман дејил, халг нүмајәндәләри, торпаг, су, ағаҹ хилас едир. Шәрин әли илә көзләри чыхарылмыш, сусуз сәһрада аз гала мәһв олан, хиласына һеч бир үмид галмајан, буна көрә дә Шәр тәрәфиндән гарәт едилән Хејир јенә сағалыр, ајаға галхыр, уҹалыр, Шәрин аҹынаҹаглы, мискин өлүмүнүн шаһиди олур. Һекајәдә шаир инсаны хејирли ишләр көрмәјә дә'вәт едир. Јолдашлыгда сәдагәтли олмаға, хәјанәт етмәмәјә чағырыр. Хејир нә гәдәр сәмими, тәмиз үрәкли, хејирхаһ, башга сөзлә, һуманистдирсә, онун сәфәр јолдашы Шәр бир о гәдәр гәддар, хәбис, бәдхаһдыр. Хејир тәбиәтинә хас садәлөвһлүкдән, еһтијатсызлыгдан чыхылмаз вәзијјәтә дүшүр, дүнја ишығындан мәһрум олур. Лакин, Шәрин уғуру узун сүрмүр. Нәһајәт, һәр кәс тәбиәтинә ујғун агибәтә дүчар олур.

Әсәр охунаркән зүлмүн узун сүрмәјәҹәјинә, хәјанәткарын, кеч-тез ҹәзаланаҹағына күчлү бир инам һисси јараныр.

Хејир она көрә мәһв олмур вә Шәрә галиб кәлир ки, онун архасында халг дајаныр. Хејирин үрәји мәһәббәтлә долудур. О, көзәллији дујур, гијмәтләндирир.

Шакирдләрә баша салырам ки, Низаминин инсандан тәләби чох бөјүкдүр. О, һәр кәси дүнјанын һијләләринә, һүҹумларына гаршы мүбаризәјә сәсләјир. Онун јарадыҹылығында ,хүсусән, «Хејир вә Шәр»дә вар-дөвләт, гызыл топламаг еһтирасы зәманәнин ән бөјүк бәласы, инсанда инсанлығы өлдүрән бир кејфијјәт кими рәдд едилир. Шаир

бу фитнәнин башыны әзмәји инсанын әсас вәзифәси сајыр. Бу заман инсан өзүнү дәрк едир, нәјә гадир олдуғуну билир.

Бундан сонра ашағыдакы мәзмунда сорғу кечирирәм. Сорғудан мәгсәдим одур ки, көрүм шакирдләрим әсәрин идејасыны, әсасән һуманизми неҹә дәрк едибләр:

1. Мүсбәт вә ја мәнфи характер дејәркән нәји нәзәрдә тутурсунуз?
2. Хејрин нәҹиблији онун һансы һәрәкәтләриндә үзә чыхыр?
3. Бәс Шәрин пислији нәдән мә'лум олур?
4. Сизҹә, шәр гүввәләр олмаса, хејирхаһлыг үзә чыхармы?
5. Күрд гызынын вә онун атасынын хејирхаһлығы нәдән ибарәтдир?
6. Хејрин гәләбәсинә сәбәб нәдир?
7. Шәрин әмәлинә неҹә гијмәт верирсиниз?
8. Инсан нә вахт бөјүк ола биләр?
9. Бу күн шәр хисләтли адамлар вармы? Онлара гаршы неҹә мүбаризә апармаг олар?
10. Сиз өз шәхси әмәлләриниздә һансы һуманистликләр етмисиниз?

Ҹаваблардан ајдын олур ки, шакирдләр мөвзуну вә идејаны мәнимсәјибләр. Бәдии әсәрдән чыхан нәтиҹәјә өз мүнасибәтләрини билдирмәји баҹарырлар.

Мөвзунун тәдрисинә ајырдығым 3-ҹү сааты конкрет суал үзрә апарырам. Шакирдләрдән тәләб едирәм ки, һәр кәс өз әдәбијјат дәфтәриндә кичик бир рә'ј—инша јазсын.

Чалышырам ки, шакирдләр јалныз өз дүшүндүкләрини јазсынлар. Ашағыда көстәрдијим нүмунәләрдән ајдын олур ки, доғрудан да, орижинал фикирләр јараныр.

Ајкүн Әлијева—Бу мәнзум һекајә мәнә чох бөјүк тә'сир көстәрди. Чүнки бу күн әтрафымызда хејирхаһ адамларла јанашы, шәр хисләтли адамлар да вар. Вә јенә дә һәмин гүввәләр арасында хејир-шәр мүбаризәси кедир. «Хејир вә Шәр» һекајәси бир даһа мәни инандырыр ки, хејирхаһлыг кеч дә олса, гәләбә чалмалыдыр. Әсәр мәһз бу фикри мәндә гүввәтләндирди.

Пәрвин Садыгова—Мүәллим «Хејир вә Шәр» әсәрини данышаркән она чох диггәтлә гулаг асдым. Сонра евдә бир даһа охудум. Бизим күчәмиздә бир аилә јашајыр. Һәмин аиләнин бүтүн үзвләри—ата, ана, ушаглар күчәдә һамынын нифрәтини газаныблар. Билсәниз, онлар неҹә хәбис адамлардыр. Ата-ананын пис әмәлләрини ушаглар неҹә ҹанфәшанлыгла давам етдирирләр. Шәр, бөһтан атмаг, кимәсә гара јахмаг онлар үчүн ади бир ишдир. Гәрибәдир ки, өзләри дә бундан зөвг алырлар.

Бах, мән «Хејир вә Шәр»и охујанда онлар көзүмүн габағында дурдулар. Санки бу күнүн шәрләридир. Дүшүнүрәм ки, бәлкә, онлар кәләҹәји фикирләшмирләр. Истәјирәм ки, онлар мәһз бу әсәри охујдулар вә шәрин агибәтини биләјдиләр. Бәлкә дә дәјишәрдиләр. Дејирәм, көрәсән, һекајәни онлар үчүн охусам нә олар? Тә'сири олармы?

Афәт Гулијева—Бизим мәһәлләдә гоча бир киши вар. Тиндә отуруб тум сатыр. Һәрдән мәнә елә кәлир ки, о отурдуғу јердә јатыб. Бә'зән надинҹ ушаглар она саташырлар, о исә көзләрини ачыр, мә'налы-мә'налы бахыр вә һеч нә демир.

Нәнәм данышыр ки, бу киши вахтилә варлы, һәм дә хејирхаһ адам олуб. Нә гәдәр јетим ушаға бахыб, охудуб, ев-ешик саһиби едиб. Варлы олса да, мәһәлләдә һеч кәсин нифрәтини газанмајыб, әксинә, һамы она хејирхаһ олдуғу үчүн бөјүк һөрмәт бәсләјирмиш. Анҹаг ән јахын досту она хәјанәт едиб. Неҹә олубса, онун ев-ешијини, вар-дөвләтини оғурлајыб. Әсәд киши дә (онун ады беләдир) бундан сонра ифлиҹ олуб. Она тә'сир едән достунун һәрәкәти имиш. Узун мүддәт хәстә јатыб. Нәһајәт, күчәдә тум сатан олуб.

Мән «Хејир вә Шәр» әсәрини охујанда бу һадисәни хатырладым. Анҹаг үрәјимдә бир шүбһә галыб. Бәс нијә хејирхаһ олан Әсәд кишинин сону белә олуб? Һә, нәнәм дејир ки, һәмин оғру дост инди бөјүк адамдыр. Мән ону Шәр кими тәсәввүр едирәм. Анҹаг бәс нијә узун илләрдир ки, о, әмәлләринин ҹәзасыны алмајыб. Бу мәнзум һекајә мәндә белә бир инам јаратды ки, нә вахтса—Шәр (оғру дост) өз ҹәзасыны алаҹаг. Әсәд киши исә хејирхаһдыр вә хејирхаһ олараг да галыр. Јенә һамы онун хәтрини истәјир.

Адил Чәфәров—Мән бу һекајәни охујандан сонра бир даһа әмин олдум ки, һәјатда јалныз хејирхаһ олмаг, хејир әмәлләрлә јашамаг лазымдыр. Пахыллыг, јаланчылыг, достлугда хәјанәт, икиүзлүлүк елә шәр демәкдир.

Фидан Рәһимова—Мән истәрдим ки, Хејирин көзләрини ачан о сеһрли ағач инди мәним јанымда олајды. Мүһарибәдә шикәст олмуш јүзләрлә оғул-гызларымызы о јарпагларын көмәји илә сағалдајдым. Истәрәм ки, шәрин көкү олан мүһарибә һеч вахт олмајајды.

Беләликлә, ајдын олур ки, шагирдләр өјрәндикләри бәдии әсәрләрдән чыхан нәтичә илә һәјат һадисәләрини әлагәләндирә, һәтта өзләри дә мүһакимә јүрүдә билирләр. Бу, мәни севиндирир.

Низами елә бир дүһадыр ки, онун һуманист идејаларыны бир мөвзунун тәдрисинә ајрылмыш саатларда там өјрәтмәк мүмкүн дејил. Одур ки, чалышырам, јери кәлдикчә, башга мөвзуларын тәдрисиндә, фәнләрарасы әлагә јаратмагла Азәрбајчан дили дәрсләриндә Низами һуманизмини тәкрар-тәкрар тәблиғ едим.

Мәсәлән, әкәр VIII синифдә «сәрбәст сөз бирләшмәләри» бәһсини кечирәмсә вә I, II, III нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини ајры-ајры дәрсләрдә изаһ едирәмсә, јери кәлдикчә белә мисаллара мүрачиәт едирәм:

Ағыллы адамлар сәбирсиз олмаз,
Кечи чох гачмагла һеч әтә долмаз.
(«Хосров вә Ширин»дән).

Ја кет **ағыл јолујла**, чыраг тапыб ишыгдан,
Ја да бир јоллуг әл чәк сән **ағыл** гапысындан.
(«Сирләр Хәзинә»синдән).

Чалыш, өз **халгынын ишинә** јара,
Кејсин әмәлинлә дүнја зәрхара.
Бачарсан **һамынын јүкүнү** сән чәк,
Инсана ән бөјүк архадыр көмәк.
(«Хосров вә Ширин»дән).

Тапшырығымла шагирдләр бу мисаллардан сөз бирләшмәләрини сечирләр. Онлар I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә аид «ағыллы адамлар», II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә аид «Ағыл јолу», «ағыл гапысы», III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә аид «халгынын иши», һамынын јүкү» мисалларыны көстәрмәклә тапшырығы јеринә јетирирләр, һәм дә даһи Низаминин инсан ағлына, зәкасына јүксәк гијмәт вермәси, халг үчүн јашајыб-јаратмағын, хејирхаһлығын бөјүк не'мәт олмасыны дөнәдөнә тәкрарламасы бир даһа ајдын олур.

Јахуд јенә VIII синифдә фе'ли бирләшмәләр: мәсдәр тәркиби, фе'ли сифәт тәркиби, фе'ли бағлама тәркиби бәһсләрини ајры-ајры дәрс саатларында изаһ едәркән фикрими әсасландырмаг үчүн, һәм дә белә мисаллар сөјләјирәм.

Тәләсик јол кетмәк бир фајда вермәз,
Јорулар тәләсик јол кетсә, һәр кәс,
(«Хосров вә Ширин»дән).

Әлимә јетишән һәр бир хәзнәдән,
Нүсхәләр бағладым мән заман-заман.
(«Једди көзәл»дән).

Шакирдләр бу мисаллардан «тәләсик јол кетмәк» (мәсдәр тәркиби), «әлимә јетишәм» (фе'ли сифәт тәркиби), «чыраг тапыб» (фе'ли бағлама тәркиби) фе'ли бирләшмәләрини сечир, грамматик чәһәтдән изаһ едирләр, һәм дә Низами һуманизминин јени сәһифәләри илә таныш олурлар. Әмин олурлар ки, иш көрәркән тәләсмәк уғурсузлугла нәтичәләнәр. Инсан кәрәк ағыл вә зәка илә иш көрсүн. Јахуд елм өјрәнмәјин, чох китаб охумағын хејрини бир даһа баша дүшүрләр. Низами һәр бир китабы хәзинә адландырыр вә һәмин хәзинәдән бәһрәләнмәји һәр кәсә мәсләһәт көрүр.

VIII—IX синифләрдә синтаксис бәһсини тәдрис едәркән, јери кәлдикчә, синтактик тәһлил дә апарырам. Чалышырам, бу вахт даһа чох Низами поезијасындан нүмунәләр кәтирим. Мәгсәдим мә'лумдур. Мән истәјирәм ки, дәрс дедијим бүтүн шакирдләр әсл Низами варисләри кими јетишсинләр.

Мән тәкчә Низами јох, башга шаир вә јазычыларын дә һәјат вә јарадычылыгларыны тәдрис едәркән шакирдләрдә мөвзу илә бағлы һуманист идејалар тәблиғ етмәјә чалышырам.

ГОШМА ИДАРӘ ЕДИРМИ?

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Бу суалын чавабында дилчи алимләр бир-биринә там әкс олан ики чәбһәјә ајрылырлар: «һә» чавабы верәнләр вә «јох» чавабы верәнләр. 1981-чи илдә «Елм» нәшријјатында чапдан чыхан «Мүасир Азәрбајчан дили» китабынын III чилдиндә белә бир јарымбашлыг вар: **«Гошмаларла идарә»** (сәһ. 75—76). 1972-чи илдә чап едилән «Мүасир Азәрбајчан дили» (мүәллифләр: Ә. Абдуллајев, Ј. Сејидов вә А. Һәсәнов—IV һиссә) адлы али мәктәб дәрслијиндә исә охујуруг: «Идарә әлагәси илә јаранан бирләшмәләрин табе едән тәрәфи, әсасән, фе'лләрдән ибарәт олур. Бир сыра башга нитг һиссәләри дә мүәјјән дәрәчәдә идарә етмәк габилијјәтинә маликдир» (сәһ. 19.). Бир сәһифә сонра фикир ачыгланыр: «Фе'л олмајан нитг һиссәләри илә идарә әлагәси дедикдә **исим, сифәт, сај, әвәзлик,** гисмән дә **зәрфләрин** (фәргләндирмә мәнимдир—М. А.) идарә әлагәси просесиндә табеедичи сөзләр кими чыхыш етмәләри нәзәрдә тутулур» (сәһ. 20.). Орта мәктәб дәрсликләриндә исә бу мәсәлә, нечә дејәрләр, «гаранлыг» галыр: «Идарә әлагәсиндә... әсас тәрәф чох вахт фе'л олур, лакин башга сөзләр дә әсас сөз кими чыхыш едә билир. Мәсәлән: јухудан ојанмаг, әскәрләрдән бири, дағлардан ағыр, охумаға һәвәс, дағлара јол, бөјүјә һөрмәт, ондан биликли, кедәни гајтармаг вә с.». (Г. Казымов, Ј. Сејидов «Түрк дили», 7—8-чи синифләр үчүн, сәһ. 40.). Көрүндүјү кими, гошма илә идарәјә мисал јохдур. Белә «гејри-мүәјјәнлик» орта мәктәбин мүәллим вә шакирдләрини синтактик әлагәләрә көрә тәһлил заманы долашдырыр.

Мә'лум мәсәләдир ки, идарә бир баша һалланма илә әлагәдардыр. Башга сөзлә, әкәр сөз һалланыбса, демәк, идарә олунуб. Исмин һалланмасындан бәһс едән алимләрин исә јекдил фикри беләдир: «Исимләр башга сөзләрлә әлагәјә кирәркән дәјишир, јә'ни **мүәјјән грамматик шәкилчиләр гәбул едир.** (Фәргләндирмә мәнимдир—М. А.). Исмин белә дәјишмәсинә онун һалланмасы дејилир» (Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов «Түрк дили», V синифләр үчүн, 1994-чү ил, сәһ. 157).

Һашијә. Мәтләбдән бир гәдәр узаг дүшсәк дә, бу тә'рифдәки бир мәсәләјә мүнасибәтими билдирмәк истәјирәм. Мәнчә, һалланманы «мүәјјән грамматик шәкилчи гәбул едир» кими сәчијјәләндирмәк дүз дејил. Чүнки гејри-мүәјјән јијәлик вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һалларда олан исим шәкилчи гәбул етмир. Мәкәр онлары һалландырма адландырмаг олмаз? Бәлкә, елә бә'зи шакирдләрин, һәтта мүәллимләрин дә гејри-мүәјјән һаллары идарә едән сөзлә олан әлагәни јанашма адландырмаға чәһдләри дә бу тә'рифлә бағлыдыр.

Демәли, сөз өзбашына һалланмаз, ону һансы бир сөзсә һалландырыр (идарә едир). Орта мәктәб дәрслијиндә (Б. Әһмәдов, А. Ахундов «Түрк дили» VI синифләр үчүн, 1994-чү ил, сәһ. 78.) гошмаја верилән тә'рифин биринчи һиссәсиндән («Исмин јијәлик, јөнлүк, чыхышлыг һалында олан сөзләрә гошулараг...») белә чыхыр ки, гошма һансы бир сөз тәрәфиндәнсә һалланмыш исмә артырылыр. Бәс әкәр гошма һалландырма (идарә етмә) габилијјәтинә малик дејилсә, онун «артырылдығы сөзү» идарә едән тәрәф һансыдыр? Бә'зи дилчиләрин фикринчә, гошманын артырылдығы сөз гошма васитәсилә башга бир тәрәфлә (ән чох фе'ллә) әлагәјә кирир, һалланан сөзү гошма јох, ондан (гошмадан) сонра кәлән дикәр бир сөз, дејәк ки, фе'л һалландырыр. Белә чыхыр ки, «Бура сәнин үчүн кәлмишәм» чүмләсиндә «сән» сөзүнү «кәлмишәм» идарә едиб, ан-

чаг идарә олунан тәрәф (сән) «үчүн» гошмасынын васитәсилә һәмин фе'лә бағланыб. Бурада белә бир факт унудулур ки, фе'лдән башга дикәр әсас нитг һиссәләри илә дә идарә олунан сөз мәһз ону идарә едән тәрәфин васитәсилә фе'ллә вә ја дикәр нитг һиссәси илә әлагәләнир. Фикир верин: «**Нијә онларын анасы бу гәдәр нараһат олмур**» чүмләсиндә «**анасы**» сөзү «**онларын**» сөзүнү идарә едиб вә икиси бирликдә (онларын анасы) «**нараһат олмур**» фе'ли илә узлашма әлагәсинә кириб (бу барәдә бир гәдәр сонра).

Әкәр «**Бураја сәнин үчүн кәлмишәм**» чүмләсиндә бүтүн сөзләри, һәтта фе'ли дә сахлајыб, «**үчүн**» гошмасыны «**көрә**» гошмасы илә әвәз етсәк, «**сән**» сөзүнүн һалы дәјишәчәк: «**Бураја сәнә көрә кәлмишәм**». Бәс «**сән**» сөзү һалыны нијә дәјишди? Белә чыхмырмы ки, һәр гошма мүәјјән һалы идарә едә билир. Нечә ки, тә'сирли фе'лләр тә'сирлик һалы тәләб едир, тә'сирсиз фе'лләрдә исә бу габилијјәт јохдур.

Гошма илә идарәни инкар едәнләрин бир аргументи дә одур ки, идарә едән тәрәф әсас, идарә олунан тәрәф исә асылы тәрәфдир. Гошма көмәкчи нитг һиссәси олдуғу үчүн әсас тәрәф кими ишләнә билмәз. Анчаг гошманын диггәтлә арашдырылмасы, ајры-ајры дил фактлары үзәриндә мүшаһидәләр көстәрир ки, гошманы әсас нитг һиссәләринә јахынлашдыран чәһәтләр чохдур. Бу, мә'лум һәгигәтдир ки, көмәкчи нитг һиссәләри әсас нитг һиссәләриндән јараныб. Нечә дејәрләр, сөзләрин «өмүр јолу» әсасдан көмәкчи нитг һиссәсинә доғрудур. Анчаг гошмаларда бу «јол»—көмәкчијә кечид просеси һәлә там баша чатмајыб, һәр һалда башга көмәкчи нитг һиссәләриндә олдуғу кими дејил. Һәтта ајры-ајры гошмаларда бу просес мүхтәлиф вәзијјәтдәдир. Гошманы көмәкчи нитг һиссәләриндән фәргләндирән вә әсас нитг һиссәләринә јахынлашдыран чәһәтләр һансылардыр?

1. Гошулдуғу сөзләрлә бирликдә олса да, һәр һалда чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнә билир. Бу хүсусијјәт көмәкчи нитг һиссәләринин һеч бириндә јохдур.

2. Омонимлик кәсб етмәдән чүмләдәки јериндә асылы олараг мүхтәлиф нитг һиссәси функсијасында ишләнә билир: **тәрәф** (евә тәрәф). **Гаршы тәрәф бу тәклифә разы олмады**—чүмләсиндә «**тәрәф**» гошмасы исимләшиб. Мәнчә, бурада VI синфин дәрслијиндә олдуғу кими, гошмаларын омонимлијиндән јох, (сәһ. 109.) ејни сөзүн мүхтәлиф синтактик функсија дашымасындан (сифәтин вә ја сајын исимләшмәсиндә олдуғу кими) данышмаг лазымдыр. Чүнки һәмин сөзләр мүхтәлиф функсија дашыдыгда белә, мә'на јахынлыгларыны итирмирләр. Мәсәлән, сонра вә әввәл сөзләри һәм зәрф, һәм дә гошма кими ишләнәндә, заман мә'наларыны, **башга, өзкә** һәм сифәт, һәм гошма кими ишләндикдә фәргләндирмә, истисна мә'на үмумиликләрини сахлајырлар.

3. Әсас нитг һиссәләри кими идарә едә билмәк дә, көрүнүр, гошмаларын мәншәји илә бағлыдыр. Белә ки, бу хүсусијјәт онларын «мәншә әламәти кими» һәлә дә өзүнү сахлајыр. Башга сөзлә, мүстәгил нитг һиссәләриндән јаранан гошмалар «бабалары»нын бә'зи габилијјәтини сахлаја билмәсәләр дә (мүстәгил лексик мә'наја малик олмаг, ајрыча чүмлә үзвү кими ишләнә билмәк вә с.), бә'зиләрини, о чүмләдән, идарә етмә габилијјәтини мүәјјән дәрәчәдә һифз едә билибләр. Тәбии ки, нитг һиссәсинин идарә етмә «габилијјәти»нин нә сәвијјәдә олмасы онун грамматик вә семантик зәнкинлијиндән чох асылыдыр. Елә буна көрә дә дилчиләрин јекдил рә'јинә көрә, ән чох идарә етмә «габилијјәти» фе'лә мәхсусдур. Чүнки, фе'л, «өз гурулушу, нөвләри вә зәнкинлији е'тибарилә башга нитг һиссәләри ичәрисиндә хүсуси јер тутур» (М. Һүсејнзадә, «Мүасир Азәрбајчан дили», сәһ. 147.). Ондан сонра әсас нитг һиссәләри, даһа сонра исә гошма кәлир. Лакин гошма идарә етмә хүсусијјәтинә көрә дә әсас нитг һиссәләринә чох охшајыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими, фе'лдән башга әсас нитг һиссәләри идарә етдији сөзлә бирләшмә әмәлә кәтирир вә бу бирләшмә бүтөвлүкдә өзләриндән сонра кәлән һәр һансы бир сөзлә синтактик әлагәјә кирир. «**Гадын әлиндә сүпүркә ичәри дахил олду**» чүмләсиндә «**сүпүркә**» исми «**әл**» сөзүнү идарә едиб вә икиси бирликдә «**дахил олду**» фе'ли илә јанашма әлагәсинә көрә бағланыб (әлиндә сүпүркә—дахил олду). «**О, сәндән сонра ичәри дахил олду**» чүмләсиндә дә «**сонра**» сөзү «**сән**» сөзүнү идарә едиб вә икиси бирликдә «**дахил олду**» фе'линә бағланыб (сәндән сонра—дахил олду). Мәһз бу хүсусијјәти нәзәрә алараг бә'зи дилчиләр иддиа едир ки, гошмалар «мүәјјән сөзә гошулараг һәмин сөзлә фе'л арасында синтактик әлагә јарадыр». (М. Һүсејнзадә, көстәрилән әсәри) вә јахуд «исмин јијәлик, јөнлүк вә чыхышлыг һалында олан сөзләрә гошулараг мүәјјән мә'на чалары әмәлә кәтирир». (Б. Әһмәдов, А. Ахундов, көстәрилән әсәр). Әкәр биз јухарыдакы нүмунәдә гошманын һалландырма хүсусијјәтини инкар етсәк, кәрәк «әлиндә сүпүркә» бирләшмәсиндәки «сүпүркә» исминин дә идарә етмә габилијјәтини инкар едәк. Чүнки һәр ики нүмунәдә идарә едән вә идарә олунан тәрәфләр ејни грамматик мөвгедәдир. Бу чәһәтдән бир нечә нүмунәни дә нәзәрдән кечирәк:

1) **Онун китабы** әлдән-әлә кәзди (онун китабы—кәзди); Гардашларын һәр икиси **онун кими** охујур (онун кими—охујур).

2) Әбдүл **дилдән ити, башдан бош** адам иди (дилдән ити—адам, башдан бош—адам); Бу вар-дөвләт **сәндән сонра** мәнә лазым дејил. (сәндән сонра—лазым дејил) вә с.

б) Бир нечә әсас нитг һиссәси кими, гошма да хәбәр шәкилчиси гәбул едир вә беләликлә, өзүндән әввәлки сөзлә узлашма әлагәсинә кирир. **Әсас нитг һиссәсиндә: «О, сәнин достундур»; гошмаларда: «Мән дә онун кимијәм»**. Гошманын бу чүр синтактик мөвгеји—хәбәр шәкилчиси гәбул етдикдә гошулдуғу сөзү өзүндән сонра һеч бир сөзлә әлагәләндирмәмәси гошманын куја анчаг һалланан сөзләрә артырылараг өзүндән сонракы фе'ллә онларын арасында әлагә јаратмаға хидмәт етмәси фикрини инкар едир.

4) Көрүндүјү кими, көмәкчи нитг һиссәләринин һеч бириндә мүшаһидә едилмәјән хәбәр шәкилчиси гәбул едәрәк дәјишмәк дә гошманы әсас нитг һиссәләринә јахынлашдырыр. Бә'зи гошмалар исә мәһз гошма функсијасыны јеринә јетирдикләри мөвгедә һал вә чәм шәкилчиләри дә гәбул едир: «**Онларын гаршысына** тәләб гојулду». «Бизим **тәрәфләрә** кәл». «Сәндән «өзкәјә күманым јохдур» вә с.

Көрүндүјү кими, «гошма көмәкчи нитг һиссәси олдуғу үчүн әсас тәрәф ола билмәз» һөкмүнү фактлар, гошманын грамматик мөвгеји инкар едир. Бу мөвге, һәр шејдән әввәл, гошманын мәншә әламәтини (әсас нитг һиссәләриндән галма әламәт) һәләлик өзүндә сахламасы илә изаһ олунмалыдыр.

ЕЛ ДЕЈИМЛӘРИ

★ Атын тәрк јәһәрләнсин (саһиби өлән атын јәһәрини тәрс вуруб јола саларлармыш).

★ Ишләмәји дә гарышгадан өјрән, дишләмәји дә.

★ Еркәк сығырдан бузов истәјир.

★ Билик—суал вә чавабын өвладыдыр.

★ Доғулан өләчәк, ағлајан күләчәк.

★ Дүшмәнә гаршы гылынч ишләт, халга гаршы ганун.

★ Гылынчла фәтһ олунмуш ели јалныз гәләмлә һифз етмәк олар. (јә'ни халгы зорла гул етмәк олмаз, дилә тутмаг, инандырмаг лазымдыр).

★ Әти сәнин, кәмији мәним (јалныз педагожи мә'нада ишләдилир).

★ Абрыны әтәјинә бүкдү (биабыр етди).

★ Оху атылыб, јајы асылыб (талеји һәлл олунуб).

★ Булуда ох атмаг итин аја һүрмәси кимидир.

★ Ејни ағачдан охлуг да олар, гығлыг да (төвлә үчүн күрәк).

★ Оғру ананын оғул доғмасы халг үчүн фачиәдир.

АЗӘРБАЈЧАН УШАГ ӘДӘБИЈЈАТЫ ВӘ КИЧИК ЈАШЛЫ МӘКТӘБЛИЛӘРИН ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИ

Ағаһүсејн ҺӘСӘНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Ушаг әдәбијјаты дедикдә, «хүсуси олараг мәктәбәгәдәр јашлы, кичик, орта вә јухары јашлы мәктәблиләрә үнванланмыш, әдәбијјат» нәзәрдә тутулур. Бу әдәбијјатын башлыча мәгсәди вә вәзифәси јетишмәкдә олан нәслин һәртәрәфли тәһсили вә тәрбијәсидир. «Ушаг әдәбијјаты» әдәбијјатын тәркиб һиссәси олуб, мәгсәд вә вәзифәсинә көрә 17 јашына гәдәр мүхтәлиф охучу групларынын тә'лим, тәһсил вә әхлаги-естетик тәрбијәсинә јөнәлдилән бәдии әсәрләрә дејилир.

Әдәби вә педагожи ичтимаијјат тәрәфиндән мәгбул сајылыб, гәбул едилән һәмин фикирләрдән ајдын көрүнүр ки, ушаг әдәбијјатынын мәгсәд вә вәзифәси педагожи маһијјәт е'тибарилә кәнч нәсли һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етмиш шәхсијјәт кими јетишдирмәк проблемидир.

Мәгсәд вә вәзифә мәзмуну мүәјјән едән системјарадычы категоријалардыр. Бир һалда ки, ушаг әдәбијјатынын мәгсәд вә вәзифәси «јетишмәкдә олан нәслин һәртәрәфли тәһсили вә тәрбијәсидир», һәм дә о, «17 јашына гәдәр мүхтәлиф охучу групларынын тә'лим-тәһсил вә әхлаги-естетик тәрбијәсинә јөнәлдилибдир», онда бу әдәбијјатын мәзмуну һәмин мәгсәд вә вәзифәнин һәллини тә'мин едән билик, бачарыг вә әхлаги кејфијјәтләрдән ибарәт олмалы, педагокиканын гајнаглары вә тә'лим-тәрбијәнин васитәләри сырасында өзүнәмәхсус јер тутмалыдыр.

Ушаг әдәбијјаты зәнкин **педагожи гајнагдыр,** она көрә ки, өзүндә педагокиканын әсас категоријалары олан тәһсил, тә'лим вә тәрбијә илә бағлы мәсәләләри әкс етдирир; **васитәдир,** она көрә ки, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә бу әдәбијјатын нүмунәләриндән истифадә едилир. Ушаг әдәбијјаты материалларында ифадә олунмуш тәрбијәви дәјәрләр инсаны нәчиб кејфијјәтләр руһунда јетишдирмәкдә, онун әглини билик сәрвәтләри илә зәнкинләшдирмәкдә, әхлагыны вә зөвгүнү чилаламагда, һәр бир ушағы, јенијетмәни вә кәнчи физики, һүгуги, игтисади вә еколожи тәрбијә јөнүмүндән лазыми сәвијјәдә формалашдырмагда, онлары намуслу әмәјә вә фајдалы пешәләрә психоложи вә әмәли чәһәтдән һазырламагда мисилсиз рол ојнајыр.

Гысасыны десәк, ушаг әдәбијјаты әслиндә мәктәбин, тәрбијәнин, педагожи елмләрин гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифәләри јеринә јетирир.

Доғрудур, ушаг әдәбијјатынын өзүнәмәхсус бир сыра хүсусијјәтләри (нөв, жанр вә үслуб әлванлығы, образлылыг, бәдиилик, әјләндиричилик, поетик тәсвир, лиризм, сатирик бојалар, бә'зи фикирләрин аллегорик сурәтләр васитәсилә верилмәси, романтика, күчлү емосионаллыг вә с.) вар. Анчаг һәмин хүсусијјәтләрин һамысы сон нәтичәдә апарычы идејанын даһа асан вә дәриндән баша дүшүлмәсинә, тәрбијәви мәгсәд вә вәзифәләрин јүксәк сәвијјәдә јеринә јетирилмәсинә јөнәлдилмиш олур. Бу идеја, мәгсәд вә вәзифә бахымындан исә, дедијимиз кими, ушаг әдәбијјаты илә педагокика арасында елә бир чидди фәрг јохдур. Онларын һәр икисиндә башлыча мәгсәд вә вәзифә ејнидир, һәр икисиндә әсас идеја-сөзүн кениш мә'насында тәрбијә мәсәләләри илә бағлыдыр. Рәсми сәнәдләрин дили илә десәк, һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етмиш шәхсијјәтләр јетишдирмәк һәм педагожи елмләрин, һәм дә ушаг әдәбијјатынын ејни дәрәчәдә үмдә вәзифәсидир. Фәрг ондадыр ки, бу вәзифәнин һәллинә јөнәлдилмиш ишләрдә ушаг әдәбијјаты бәдии формалардан, әдәби һадисәләрдән, жанр вә нөвләрдән, педагокика исә елми анлајышлардан вә шәрһләрдән кениш истифадә едир.

Мәктәбдә ушаглары елми биликләрлә, тәһсилә аид бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландыранда да ушаг әдәбијјаты материалларындан, јухарыда дедијимиз кими кениш шәкилдә истифадә олунур. Хүсусилә, I—IV синифләрдә шакирдләр ајры-ајры фәнләрә (мәсәлән, тарих, чоғрафија, ботаника, зоолокија, биолокија, астрономија вә с.) аид биликләри илк дәфә мәһз ушаг әдәбијјаты нүмунәләри олан садә мәзмунлу ше'р, нағыл вә һекајәләр васитәсилә әхс едирләр. Бу нүмунәләр билик мәнбәји олмагла јанашы, мәктәблиләри һәм дә јүксәк идеаллар руһунда тәрбијәләндирир, онлара вәтәнпәрвәрлик, әмәксевәрлик, инсанпәрвәрлик, достлуг, јолдашлыг, бөјүкләрә һөрмәт, ушаглара вә гадынлара гајғы көстәрмәк, хејирхаһлыг, һаллаллыг, дүзлүк, доғручулуг, тәвазөкарлыг, доғма јурдун фауна вә флорасына мәһәббәт бәсләмәк кими мә'нәви дәјәрләр—инсани кејфијјәтләр ашыламагда педагокика илә чијин-чијинә кедир, она гајнајыб говушур.

Ушаг әдәбијјаты да, педагокика да үмумбәшәри дәјәрләрә әсасланыр. Һәр икиси һуманист вә демократик характер дашыјыр. Һазырда ушаг әдәбијјатында да, педагокикада да хәлгилик идејасы, милли зәмин күчләндирилир. Ушаг әдәбијјаты да, педагокика да бир сыра башга елмләрлә, хүсусән психолокија, мәктәб кикијенасы, етика вә естетика илә сых тәмасдадыр, онларла гаршылыглы әлагә зәмининдә мәзмунча зәнкинләшир вә даһа елми маһијјәт кәсб едир.

Ушаг әдәбијјаты да педагокика елми кими, кәнч нәсли бәшәријјәтин тарих боју әлдә етдији гијмәтли сәрвәтләрлә силаһландырмаг ишиндә ушагларын јаш сәвијјәләрини нәзәрә алыр. Буна көрәдир ки, мәсәлән, кичик мәктәб јашлы ушаглара үнванланмыш ше'рләр вә һекајәләр дил вә үслуб, һәмчинин мәзмун биткинлији, мүндәричә кенишлији, әјанилијә, образлылыға, конкретлијә мејл вә с. хүсусијјәтләр бахымындан орта мәктәб јашлы ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләрдән вә ја јухары јашлы мәктәблиләр үчүн нәзәрдә тутулмуш әсәрләрдән хејли фәргләнир. Бунунла белә һамыја мә'лумдур ки, һәмин фәрг бир нөв кечичи, шәртидир. Белә ки, әксәр һалларда кичик јашлы мәктәбли ушаглар үчүн јазылмыш, бә'зән исә орта вә јухары јашлы мәктәб шакирдләринә үнванланмыш әдәби-бәдии материалларла да јахындан марагланырлар; вахтилә бөјүкләрин әсас е'тибарилә ушаглар үчүн јаратдыглары дүзкүләри, сынамалары, нағыллары, јахуд «Ушаг вә буз», «Јаз күнләри» (М. Ә. Сабир), «Чүчәләр» (Сәһһәт), «Ушаг вә довшан» (А. Шаиг) типли ше'рләри охумагла кифајәтләнмир, јашлылар үчүн јарадылмыш нағыллары, әфсанәләри, аталар сөзләрини, һекајә вә повесәләри дә марагла охујурлар. Бу нөгтеји-нәзәрдән И. П. Мотјашовун ашағыдакы сөзләриндә бөјүк һәгигәт вар: «...билмәлијик ки, ушаглар јаш е'тибарилә даим дәјишир. Бәшәријјәт дә бөјүјүр, камилләшир. Бах, она көрә дә бөјүкләрин өзләри үчүн јаратдыглары гәдим әфсанәләр инди, демәк олар ки, бүтүнлүклә ушаг нағылларына чеврилмишдир». Радио вә телевизија верилишләринин бүтүн аиләләрә кениш сурәтдә ајаг ачдығы һазыркы дөврдә бу вәзијјәт даһа сүр'әтлә ади вә тәбии һала чеврилир. Инди ушаглар чох көзүачыгдырлар, һәр шејлә марагланырлар, јалныз өз јашларына вә имканларына ујғун олан елми, әдәби-бәдии верилишләри дејил, јашлылар үчүн нәзәрдә тутулан верилишләри дә һәрисликлә динләјир вә гаврамаға чалышыр, әксәр һалларда буна мүвәффәг олурлар. Мәктәблиләрлә, еләчә дә валидејн, тәрбијәчи вә мүәллимләрлә апардығымыз сөһбәтләрдән мә'лум олду ки, бу мәсәләдә инфантилистләрлә вирилистләрин нөгтеји-нәзәрләри инди бир-биринә гарышыбдыр. Јә'ни мәктәблиләр һәм ушаг әдәбијјаты, һәм дә бөјүкләр үчүн олан әдәбијјат әсасында тәрбијә олунурлар.

Доғрудур, педагожи чәһәтдән ән сәрфәли јол—јашаујғунлуг принсипинә әсасланан вә методик чәһәтдән асандан-чәтинә, садәдән-мүрәккәбә, јахындан-узаға, мә'лумдан мәчһула доғру кедән јолдур:—јә'ни ушаг үчүн олан әдәбијјатдан баш-

лајыб тәдричән јашлылар үчүн олан әдәбијјата доғру кетмәк јолудур. Ушагларын һәлә мәзмунуну, башлыча идејасыны, әдәби-бәдии мәзијјәт вә хүсусијјәтләрини тамамкамал анламадыглары бәдии әсәрләри охумасы вә ја белә әсәрләрин ефир вә екран тәчәссүмү илә марагланмасы о гәдәр дә мәгсәдәујғун сајылмыр. Лакин инди елмин, техниканын сүр'әтли инкишафы, акселерасија вә миграсија һадисәләринин кениш вүс'әт алмасы, ушагларын өзләринин үмуми инкишаф сәвијјәсинин әввәлки дөврләрә нисбәтән хејли јүксәјә галхмасы вә с. амилләр елә бир вәзијјәт јарадыб ки, һәмин педагожи принсипә вә методик тәләбләрә чидди әмәл етмәк имкан харичиндәдир.

Дикәр тәрәфдән мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бурада елә горхулу, еһтијат едиләси чәһәт дә јохдур. Әввәла, она көрә ки, онсуз да ушаглары тәдричән јашлылар үчүн олан әсәрләри гаврамаға һазырламаг лазымдыр. Икинчиси, ушаг һәлә мәзмунуну, идејасыны вә дикәр хүсусијјәтләрини там ајдын дәрк етмәдији әсәрләрдән дә нә исә бир, ки, вахтилә бөјүк рус педагогу шеј өјрәнир. Вахтилә бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински дә јазырды ки, ушағын әсл мә'насыны баша дүшмәдији әсәрләрлә, фолклор нүмунәләри илә таныш олмасындан чәкинмәјә дәјмәз. Нүмунә тәриги илә Константин Димитријевич «Дәмири исти-исти дөјәрләр» кәламыны мисал кәтирәрәк дејирди: ушаг, о чүмләдән, кичик јашлы шакирд бу аталар сөзүнүн мәчази-фәлсәфи мә'насыны билмәсә дә, заһири мә'насыны баша дүшүр, јә'ни һәмин кәламдан өјрәнир ки, дәмирдән бир шеј дүзәлтмәкдән өтрү ону «исти-исти дөјәрләр». Даһи педагогун фикринчә, буну билмәјин өзү дә хејирлидир вә она көрә дә һәмин мәсәләдә ушаглары мәһдудлашдырмаға чалышмаг лазым дејил. Сөһбәт мәктәблиләрдән кедәндә биз дә тәгрибән ејни рә'јдәјик. Јә'ни бу мәсәләдә ифрат биртәрәфлилијин тәрәфдары дејилик. Бизчә, В. Г. Белински доғру јазмышдыр ки, «Ушаглар үчүн әшјалар бөјүкләр үчүн әшјаларын ејнидир...» вә о әсәрләр јахшыдыр ки, онлардан ушаглар да, бөјүкләр дә фајдаланырлар, һамынын хошу кәлир. Бурадан чыхан педагожи нәтичәни белә хүласә етмәк олар: ушаг әдәбијјаты елә јазылмалыдыр ки, тәкчә ушаглар үчүн дејил, јашлылар үчүн дә мараглы, фајдалы, мүјәссәр, зәрури олсун,—ән доғру јол будур. Бундан өтрү ушаглар үчүн јазан мүәллифләр мүхтәлиф јашларда инсанларын мараг, гаврајыш, тәфәккүр, характер хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла, даһа мүнасиб тәрз, үсул, гајда сечмәјә чидди фикир версәләр, пис олмаз.

Әлбәттә, ушаг әдәбијјатынын бәдии «әдәбијјатын тәркиб һиссәси» олдуғуну һеч кәс инкар етмир вә едә дә билмәз. Һәгигәтән, ушаг әдәбијјаты бүтүнлүкдә бәдии әдәбијјат кими «сөз сәнәтидир», «инчәсәнәтин бир нөвүдүр». Вахтилә педагокиканы да инчәсәнәт адландырырдылар. (Белә фикирдә оланлар инди дә вардыр). Тәрбијә сәнәти, доғрудан да сон дәрәчә инчәлик тәләб едән сәнәтдир, «инчә сәнәтдир». Елә бу бахымдан да ушаг әдәбијјаты илә педагокика арасында доғмалыг, јахынлыг вардыр. Анчаг бизим фикримизчә, тәкчә бу һәгигәти е'тираф едиб ону (ушаг әдәбијјатыны) јалныз әдәби-бәдии ирсә дахил етмәклә кифајәтләнмәк дүзкүн дејил, ушаг әдәбијјаты ејни дәрәчәдә һәм дә педагожи ирсә дахилдир: онун проблемләри јалныз әдәби-бәдии проблемләр јох, һәм дә педагожи проблемләрдир. Тәсадүфи дејилдир ки, В. Г. Белински јазырды: «Әдәбијјат елә бир күзкүдүр ки, онда халгын һәјаты, бүтүн сәчијјәви чәһәтләри вә өзүнәмәхсус әламәтләри әкс едир... Бир халгын әдәбијјаты ејни заманда онун шүуру демәкдир». «Әдәбијјат вә тәрбијә—бу ики мәфһуму күнәш вә ишыг, һәјат вә фәалијјәт мәфһумлары кими онлары бир-бириндән ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир», јахуд: «Ушаглар үчүн јазылан китаблар тәрбијә планына онун ән мүһүм тәркиб һиссәләриндән бири кими дахил олмалыдыр. Н. И. Пироговун тә'биринчә десәк: «Јахшы китаб јахшы чәмијјәт кими дујғулары вә әхлагы тәрбијәләндирир вә нәчибләшдирир».

Јери кәлмишкән дејәк ки, танынмыш алимләрдән Кеннади Никандрович Волковун, Антон Филиппович Хинтибидзенин, Әлиһејдәр Ширин оғлу Һәшимовун вә етнопедагожи мәсәләләр үзрә тәдгигат апаран дикәр мүтәхәссисләрин арашдырмаларында да ушаг фолклору нүмунәләри» халг педагокикасынын јадикарлары» адландырылмышдыр.

Доғрудан да, халг фолклор әдәбијјатыны јарадаркән әввәлчә һәмин әдәбијјатда садәчә олараг өз фикирләрини, һиссләрини, ағлыны, фәрасәтини ифадә етмиш, сонра бу әдәбијјат објектив олараг тәрбијәви тә'сир көстәрмиш, даһа сонра исә ондан шүурлу сурәтдә тәрбијә мәгсәдилә истифадә едилмишдир.

Ушаг әдәбијјатынын педагожи ирсә дә дахил олмасыны тәсдиг етмәк она зәррә гәдәр гүсур кәтирмир, әксинә бу әдәбијјатын нүфузуну, мә'на сигләтини, әһәмијјәтини даһа да артырыр.

Ушаг әдәбијјаты проблемләрини анчаг әдәби проблем һесаб едәнләр, көрүнүр, буну әсас кәтүрүрләр ки, һәмин әдәбијјатын нүмунәләри бәдии әсәрләр олуб һәјат һәгигәтләрини, ичтимаи шүуру, тә'лим-тәрбијә мәсәләләри илә бағлы фикирләри естетик формада (бәдии образларла) әкс етдирир. Бу мә'нада, дүздүр, ушаг әдәбијјаты нүмунәләри инди баша дүшүлән мә'надакы елми-педагожи әсәрләр дејилдир. Анчаг онлар керчәклији, ичтимаи шүуру јалныз бәдии васитәләрлә тәчәссүм етмәклә мәһдудлашмыр, ејни заманда педагожи проблем кими, бу шүуру формалашдырыр, биликләрлә зәнкинләшдириб инкишаф етдирир. Бу мәгсәдлә М. Горки јазырды: «Бәдии әдәбијјатын тәрбијәви әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр, она көрә ки, бәдии әдәбијјат фикрә вә һиссләрә ејни вахтда вә ејни гүввә илә тә'сир көстәрир». Ушаг әдәбијјатына аид китаблар да гијмәтли идејалар вә «билик мәнбәләридир» (М. Горки). Бу мәнбәләр педагожи һәгигәтләрлә зәнкиндир.

Ушаг әдәбијјаты нүмунәләри ичәрисиндә еләләри вар ки, ән мүкәммәл педагожи трактатларла мүсабигәдә һеч дә удузмаз. Тәрбијәви, фәлсәфи, һикмәтамиз мәзмунлу үстаднамәләри, јахуд нәсиһәтнамәләри хатырламаг кифајәт едәр. Әсас гајәси ушаглары тәрбијәнин әгли, әхлаги, естетик, физики вә с. нөвләри илә силаһландырмагдан ибарәт олан белә нүмунәләр өзүндә үмумбәшәри етик-естетик, педагожи, фәлсәфи вә сосиал дәјәрләри һифз едиб әсрләр боју сахламыш вә нәсилләрдән нәсилләрә өтүрәрәк ибрәт дәрслији ролуну ојнамышдыр. Мәктәбин, планлы тә'лим-тәрбијәнин мејдана кәлдији илк дөврләрдә дә һәмин нүмунәләрин бә'зиләриндән тәһсил очагларында дәрслик кими истифадә едилмишдир. Беләликлә, әдәбијјат, о чүмләдән дә ушаг әдәбијјаты тарих боју нечә-нечә нәсилләрин ибрәтамиз мәктәби, «һәјат дәрслији» (Н. Г. Чернышевски) олмуш; милјонларла оғлан вә гыз мүдриклији һәмин мәктәбдән өјрәнмиш, ондан тә'лим-тәрбијә алмышлар. «Китаб васитәсилә биз һәгигәтләр вә рәзаләтләр мүлкүнә дахил олуруг», «Китаб бир нәслин о бири нәслә гојуб кетдији мә'нәви вәсијјәтидир» (А. И. Һертсен).

Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты инди дә белә бир мәктәб ролуну ојнамагда давам едир вә һеч шүбһәсиз ки, кәләчәк нәсилләрин дә милли зәминдә формалашмасына тә'сирли көмәк көстәрәчәкдир.

Бу материалларда педагожи фикирләрин, мә'нәви дәјәрләрин нечә истифадә олунмасы мәсәләсинә кәлдикдә һәмин мәсәләјә дә бирмә'налы јанашмаг олмаз. Белә ки, онларын бир гисминдә мә'нәви дәјәрләрлә бағлы педагожи идеја вә фикирләр бәдии шәкилдә тәсвир едилән һадисәләрин, әһвалатларын нәтичәси кими, јахуд мә'чази шәкилдә, ејһамларла, үстүөртүлү шәкилдә вә ја долајы јолла верилирсә, бир гисминдә аксиоматик (ајдын, ашкар) шәкилдә, мүстәгим јолла тәгдим едилир. Бә'зән исә ејни бир нүмунәдә (дејәк ки, «Заманәнин һөкмү», «Једди нар чубуғу» вә с.) мә'нәви дәјәрләрә аид педагожи фикир гисмән һадисәләрин тәбии нәтичәси кими, гисмән дә мүстәгим јолла тәлгин олунур.

Мә'нәви дәјәрләрлә әлагәдар фикир вә идејаны мүстәгим вә ја долајы јолла тәгдим едән ушаг әдәбијјаты нүмунәләрини М. Ә. Сабирин, А. Шаигин, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Р. Әфәндијевин, С. С. Ахундовун, Ә. Һагвердијевин, Ј. В. Чә-

мәнзәмилинин, Диванбәјоғлунун, С. Һүсејнин, Һ. Нәзәрлинин, Т. Шаһбазинин, М. Дилбазинин, С. Рәһимовун, Р. Рзанын, М. Сејидзадәнин, М. Рзагулузадәнин, Х. Әлибәјлинин, Т. Маһмудун, И. Тапдығын вә башгаларынын да әсәрләриндән истәнилән гәдәр кәтирмәк олар. Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнајан, ушаглара елми биликләр, сағлам фикирләр, нәчиб һиссләр вә кејфијјәтләр ашылајан һәмин әсәрләрдә тәрбијәви идејалар, педагожи һәгигәтләр ја епистемик сәпкидә (јә'ни өјрәдичи характер «билик һаггында тә'лим» формасында), ја да аксиоложи сәпкидә (јә'ни «дәјәрләр һаггында тә'лим» формасында, идрак нәзәријјәси сәпкисиндә) охучуја чатдырылыр.

Беләликлә, Азәрбајчан бәдии әдәбијјатынын үзви тәркиб һиссәси олан ушаг әдәбијјаты, сырф елми-педагожи әсәрләр топлусу олмаса да, дашыдығы мәгсәд вә һәјата кечирдији вәзифәләр е'тибарилә там педагожи проблемләр арсеналына дахилдир. Чохчаларлы педагожи феномен кими о, педагожи ирсдә өзүнәмәхсус мөвге тутур. Ушаг әдәбијјаты һәм епистемик, һәм дә аксиоложи бахымдан мә'нәви дәјәрләрин ән гијмәтли мәнбәји вә тәрбијә васитәләриндәндир. Елә буна көрәдир ки, һәмин әдәбијјатын бир чох нүмунәләри мүхтәлиф илләрдә Азәрбајчан мәктәбләри үчүн јарадылмыш тәдрис програмларында вә дәрсликләрдә өзүнәмәхсус јер тутмушдур. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, республиканын мүстәгиллик јолу илә ирәлиләдији мүасир шәраитдә бу јер даһа да кенишләндирилмәлидир. Чүнки инди мүстәгил Азәрбајчан республикасынын һәјат керчәклији инсандан јүксәк мә'нәви дәјәрләрә, о чүмләдән бирлик, һәмрә'јлик, достлуг, әмәкдашлыг, хәлгилик, бәшәрилик, гејрәтлилик, тарихилик, миллилик, вәтәнә, халга вә доғма торпаға бағлылыг, Милли Ордуја мәһәббәт, дүшмәнә нифрәт вә с. кејфијјәтләрә даһа кениш јер верилмәсини тәләб едир. Бир дә өлмәз шаир Сәмәд Вурғун демишкән, «Бәдии сөз ушаг гәлбини баһар кими шәфәгләндирмәји бачардығы кими, ону зүлмәтләрдән, туфанлардан, фыртыналардан кечмәјә, мүбаризәјә, инкишаф вә тәрәггијә һазырламалыдыр. Ушагларымыз севинмәклә јанашы, пәришан олмаға, күлмәклә бәрабәр ағламаға, мүтәәссир олмаға да алышмалыдыр».

Хүсусән сон илләрдә республиканын милли истиглалијјәт уғрунда апардығы мүбаризәсини, 20 Јанвар фачиәсини ,ермәни фашизминин алчаг чинајәткарлығыны тәсвир едән әсәрләрә кениш мејдан верилмәлидир. Милли Гәһрәманлара, шәһид оғул вә гызларымызын дөјүш шүчаәтләринә, Дағлыг Гарабаға, Хочалы гырғынына, хәјанәткарлыг нәтичәсинин гурбаны олмуш көзәл Шушаја, Гартал јувасы Лачына даир гијмәтли әсәрләр јазылмалы вә онлардан кичик јашлы мәктәблиләрин тә'лим-тәрбијәсиндә јерли-јериндә истифадә едилмәлидир. Е'тираф едәк ки, һазырда белә әсәрләр аз да олса, вардыр. Мәктәбләримиздә чалышан мүәллимләримиз исә дәрсдә бәдии әсәрләрдән истифадә едәркән, Сәмәд Вурғунун вахтилә дедији кими халгымызын варлығыны садәчә ардычыл бир шәкилдә кечмәк дејил, онун мә'нәви һәјатыны бөјүк вүгар вә ифтихар һисси илә тәрәннүм етмәлидир. Бу о демәкдир ки, орта, јахуд али тәһсилли бир кәнч Вагифин бөјүк бир шаир олмасыны, Чаваншир бөјүк бир гәһрәман олмасыны өјрәндији заман онларын азәрбајчанлы олмалары, Азәрбајчан торпағында јаранмалары илә дә фәхр етмәлидир». «Бизим гәһрәманлыг тарихимизи тәдрис едән мүәллимләримиз тарихи вә ичтимаи һадисәләрдән, бу вә ја дикәр гәһрәманын фәалијјәтиндән бәһс едән вахт онлары јалныз сијаси вә ичтимаи бир хадим көстәрмәклә кифајәтләнмәјәрәк, о гәһрәманларын мүхтәлиф һәјат сәһнәләриндән, ајры-ајры сәчијјәләриндән, зөвгләриндән, адәт вә мәишәт гајдаларындан, һәр биринин јашамыш олдуғу изтираб вә севинч заманларындан чанлы вә тәравәтли сөһбәтләр етмәлидир». Белә олдугда бәдии әсәр педагожиләшәрәк өз вәзифәсини даһа јахшы јеринә јетирмиш олур.

«МӘНИМ ОРДЕНИМ МӘКТУБЛАРДЫР...»

НУФУЗ НЕЧӘ ГАЗАНЫЛЫР!

1991-чи илин октјабр ајында Шамахы рајонунун мүәллимләри илә көрүшә Бакыдан үч нәфәр кәлмишди: М. Ф. Ахундов адына АПРДӘИнин елми ишләр үзрә проректору, професор Ч. Бәдәлов, кафедра мүдири, професор Б. Әһмәдов вә Азәринформун баш редактору Н. Барски. Ичлас салонуна рус вә Азәрбајчан дили мүәллимләри топлашмышды. Сәдр гонаглары тәгдим етдикдән сонра бир нәфәр сөз истәди. О, «Әкәр Шамахы мүәллимләри билсәјдиләр ки, көрүшә кәләнләр арасында Бәшир мүәллим дә вар, залда отурмаға јер олмазды», —дејә үрәк сөзләрини ифадә етди. Бәли, педагожи елмләр доктору, професор Бәшир Әһмәдовун јолуну һәр јердә мүәллимләримиз бах беләчә сәбирсизликлә көзләјир, онун сәсини ешитмәк, инкаролунмаз елми мүлаһизәләрини динләмәк истәјирләр. Бәс бу истәк нә илә бағлыдыр? Мүәллимләр арасында аз гала феномен сәвијјәсинә галхан нүфуз нечә газанылыб?

БИОГРАФИК МӘ'ЛУМАТ

Бәшир Аббас оғлу Әһмәдов 1932-чи илдә Товуз рајонунда доғулуб. Бакы Дөвләт Университетини битириб. 35 јашында докторлуг диссертасијасы мүдафиә едиб. Һазырда М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Педагожи Рус Дили вә Әдәбијјаты Институтунда кафедра мүдиридир. Үч өвлады, алты нәвәси вар. Һеч бир дөвләт тәлтифи јохдур...

«ГҮВВӘТ ЕЛМДӘДИР...»

Кәлин әввәлчә професорун һеч кәсә бәнзәмәјән, өзүнәмәхсус, бир гәдәр дә гејри-ади јарадычылыг јолу илә таныш олаг. Бу јол чохшахәлидир. Алимин јарадычылыг илһамы **дилчилик, методика, педагогика нәзәријјәси, публисистика** саһәләриндә өзүнүн самбаллы бәһрәләрини вермишдир. Биз дә онун јарадычылығына һәмин систем үзрә тәһлил вермәјә сә'ј көстәрәчәјик. Бәри башдан дејәк ки, Б. Әһмәдов үчүн ән сәчијјәви чәһәтләрдән бири һәр јазысында јени фикир сөјләмәк, охучусуну дүшүндүрмәк, мүбаһисәли мәсәләләрә шәхси мүнасибәт билдирмәк чәһдидир. Фактлара нәзәр салаг.

Азәрбајчан дилчилијиндә ән мүбаһисәли мәсәләләрдән бири чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәси илә бағлыдыр. Алим бу проблемә һәср етдији јазыларында көстәрир ки, һәмин синтактик категоријанын шәрһиндә тәкчә семантик вә ја тәкчә грамамтик принсипә әсасланмаг дүзкүн дејил (Дилчиликдә чох вахт мәһз белә едилир). Әслиндә семантик-синтактик мүддәалар өн плана чәкилмәлидир. Нијә? Она көрә ки, тәкчә грамматик мүддәаја әсасландыгда хүсусиләшмәнин мә'на ролуну нәзәрә чатдырмаг функсијасы, семантик функсијаны әсас көтүрдүкдә исә грамматик функсијалар көлкәдә галыр. Мәсәлән, семантик консепсијаја көрә, чүмләнин һәм баш, һәм дә икинчи дәрәчәли үзвләри хүсусиләшә билир, чүнки мә'на ролуну нәзәрә чатдырмаг чүмләнин бүтүн үзвләринә шамил олуна биләр. Грамматик консепсијанын тәрәфдарларына көрә, јалныз икинчи дәрәчәли үзвләр хүсусиләшир. Семантик-синтактик консепсија бахымындан исә хүсусиләшмәнин әламәтләри бунлардыр: хүсусиләшмә чүмләдә коммуникатив бахымдан нисби мүстәгиллијә маликдир вә мә'на чаларлығыны әкс етдирир; бу

коммуникатив мүстәгиллик хүсусиләшмәнин баш үзвлә синтактик әлагәсини зәифләдир; хүсусиләшмә аид олдуғу үзвә нисбәтән јарымпредикативлик әлагәси кәсб едир, чүмләдә әлавә мә'лумат билдирир. Бунлары әсас тутан мүәллиф хүсусиләшмәләрә јени тә'риф верир: Мә'на ролуну нәзәрә чатдырмаг үчүн интонасија васитәсилә изаһ етдији үзвдән ајрылан, синтактик әлагә бахымындан хүсусиләшмәјән үзвләрдән фәргләнән икинчи дәрәчәли үзвә хүсусиләшмә дејилир. «Биз, институтун габагчыл тәләбәләри, иншаат дәстәсинә гошулдуг» чүмләсиндәки «институтун габагчыл тәләбәләри» бир тәрәфдән мә'на ролуну габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырыр вә интонасијасына көрә фәргләнир (семантик аспект), дикәр тәрәфдән хәбәрлә узлашмыр (грамматик аспект). Мөвчуд әдәбијјатда мүбтәданын хүсусиләшмәси кими верилән «Бизи гонаглар, хүсусән Нина саламлады» чүмләсиндә хәбәрин «Нина» сөзү илә узлашмасы көз өнүндәдир вә демәли, һеч бир хүсусиләшмәдән даныша билмәрик. Хәбәрлә синтактик әлагәјә кирән үзв һеч вахт хүсусиләшә билмәз. Јухарыдакы чүмләдә **хүсусән** бағлајычысы (бу, мөвчуд әдәбијјатда табелилик бағлајычысы кими шәрһ олунур) ајдынлашдырма мәгамында ишләдилмиш табесизлик бағлајычысыдыр. Хүсусиләшмә исә табесизлик бағлајычысы илә әлагәдар олмур.

Лингвистикада мүбаһисәли олан икинчи бир мәсәләјә нәзәр салаг. **Азәрбајчан дилчилијиндә, хүсусән дәрсликләрдә «кәлирәм» типли чүмләләри чүттәркибли чүмлә һесаб едирләр.** Б. Әһмәдовун фикринә көрә исә, бу, мүбтәдаја еһтијач дујулмадан дүзәлиб вә тәктәркибли мүәјјән шәхсли чүмләдир. Белә чүмләләрин хәбәри јалныз I вә II шәхсдә олур, III шәхсдә хәбәр мүбтәданы конкрет әкс етдирә билмир вә гејри-мүәјјәнлик әламәтинә маликдир. «Кәлирәм» хәбәринә «мән», «кәлирсән» хәбәринә «сән» ујғун кәлдији һалда, «кәлир» хәбәринә «адам, инәк, о» вә с. сөзләр ујғун кәлир ки, бу да гејри-мүәјјән шәхсли чүмләнин јаранмасына сәбәб олур.

Даһа бир мәсәлә. **Дилчилик әдәбијјатында тә'јинә тә'риф верилләркән онун һөкмән чүмлә үзвүнү изаһ етмәси әсас көтүрүлдүјү һалда, Б. Әһмәдов мәсәләни тамам башга шәкилдә шәрһ етмиш вә јазмышдыр ки, тә'јин јалныз үзвү дејил, бирләшмәләрин компонентләрини дә изаһ едә билир.** «Көһнә мәктәбин тәзә директору ишә јахшы башлајыб» чүмләсиндә бирләшмәнин һәр тәрәфинин өз тә'јини вардыр.

Мүәллифин марағлы нәзәри фикирләриндән бири дә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәри фе'лин тәркибиндән чыхарараг әсас нитг һиссәләри сырасына дахил етмәси, онлары «һибрид нитг һиссәләри» адландырмасы һаггындакы мүлаһизәләридир.

Азәрбајчан дилчилијиндә **фонем һаггында** ән орижинал мүлаһизәни дә мәһз профессор Б. Әһмәдов сөјләмишдир: Фонем мүчәррәд анлајышдыр вә сәсин мүхтәлиф тәләффүз вариантларында сабит галан, инвариант олан әламәтләри әкс етдирир. Дилимиздә «мејвә» адлы конкрет мејвә јохдур, «мејвә» — килас, алма, тут, армуд вә с. үмуми адыдыр. Фонем дә беләдир. О, дејәк ки, **б** сәсинин күлли мигдарда тәләффүз вариантларында сабит галан һиссәсидир; биздә **фонем** адында сәс јохдур, фонем ејни бир сәсин сабит әламәтләрини әкс етдирир.

Сөз јарадычылығы вә етимолокија саһәсиндә дә профессор Б. Әһмәдовун өз орижинал, кәрәкли мүлаһизәләри вар. Алынма сөзләрин Азәрбајчан вә үмумтүрк мәншәли сөзләрлә әвәзләнмәси вә онларын әвәзиндә јени сөзләрин јарадылмасы барәдә ирәли сүрдүјү тәклифләри мүхтәлиф мәтбуат сәһифәләриндә охучуларын мүзакирәсинә верилмишдир. Етимоложи арашдырмаларын, бу саһәдә көстәрдији хидмәтләрин нәтичәсидир ки, М. Ф. Ахундов адына АПРДӘИ-дә јарадылмыш «Азәрбајчан дилинин етимоложи лүғәти» бөлмәсинә рәһбәрлик етмәк Б. Әһмәдова тапшырылмышдыр.

Лингвистик мәсәләләрдә олдуғу кими, методика аләминдә дә Б. Әһмәдов һәмишә јени, орижинал мүлаһизәләр сөјләмәјә чалышыр.

Мәсәлән о, дил тәлими просесиндә сәслә һәрфин, сөзүн дејилиши илә јазылышынын мүгајисәли шәкилдә өјрәдилмәсини фонетиканын тәдрисинә һәср етдији тәдгигат ишиндә илк дәфә әтрафлы шәрһ едиб. Мүәллиф «Бир мәсәләнин кечмиши вә индиси» мәгаләсиндә јазыр: «1959-чу илә гәдәр чап олунмуш методик әсәрләрдә, даһа доғрусу, Азәрбајчан дили мүтәхәссисләринин јазыларында мән сәслә һәрфин, дејилишлә јазылышын мүгајисәли өјрәдилмәси зәрурәти һаггында идеја тәсадүф етмәмишәм».

Методик вә лингвистик әдәбијјатда узун мүддәт белә бир һөкм мөвчуд олмушдур: Мүәллимин вәзифәси әдәби дилин нормаларыны мәнимсәтмәкдән ибарәтдир. Бәшир мүәллим 1967-чи илдә, 35 јашында мүдафиә етдији докторлуг диссертасијасында бу мүддәанын јарымчыг, биртәрәфли олдуғуну сүбут етмиш вә әсасландырмышдыр ки, **нитг тәкчә формадан јох, һәм дә мәзмундан ибарәтдир.** Она көрә дә ифадә едиләчәк фикирлә онун дил бахымындан дүзкүн верилмәси диалектик вәһдәтдә көтүрүлмәлидир.

Алимин тәкчә ана дилинә аид дејил, әдәбијјат тәдрисинә аид дә өзүнә мәхсус фикирләри вардыр. Бунлардан јалныз икисини хатырлатмаг истәрдик. Шакирдин ифадәли охусунун онун (мәктәблинин) мәзмуну дәрк етмәси үчүн башлыча васитә олмасы тезиси әдәбијјат тәдриси методикасында узун мүддәт инкаролунмаз һесаб едилирди. Б. Әһмәдов исә сүбут едиб ки, әксинә, әсәри дәрк етмәк үчүн мәнтиги охудан, дәрк олунаны башгаларына чатдырмагдан өтрү исә ифадәли охудан истифадә олунмалыдыр. Әсәри баша дүшмәјән шәхс ону ифадәли шәкилдә охуја билмәз. Бир чүмләдә вә ја мисрада мәгсәддән асылы олараг мәнтиги вурғу ајры-ајры сөзләрин үзәринә дүшә биләр. Шакирд дүзкүн оху вариантыны сечмәк үчүн һөкмән әсәри әввәлчәдән өјрәнмәли, дәрк етмәлидир.

Инди биздә чох јазычынын чох әсәрини өјрәтмәк идејасы һөкм сүрүр. Бәшир мүәллим исә әсасландырмаға чалышыр ки, ән камил сәнәткарларын ән камил әсәрләри зәмининдә шакирдләрә бәдии јарадычылығын бүтүн сирләрини өјрәтмәк мүмкүндүр. «Аз олсун, јахшы олсун» мүддәасы алимин фикирләринин мәғзини тәшкил едир.

Бәшир мүәллим 1971—1984-чү илләрдә педагокика нәзәријјәсиндән мүһазирәләр охумуш, чохлу мәгаләләр јазмыш, «Педагокикадан мүһазирә конспектләри» адлы гијмәтли вә ири һәчмли китабыны нәшр етдирмишдир. Бүтүн бу мүддәт әрзиндә ону ән чох марагландыран педагожи просесин објектив ганунлары олмуш, онунла әлагәдар чидди дискуссијалар кечирмиш, Москвада мүһазирәләр охумуш, рус дилиндә мәгаләләр дәрч етдирмишдир.

«СӘН ӨЗҮН ШӘРӘФ ВӘ ШӨҺРӘТСӘН»

Профессорун елми хидмәтләри барәдә еләдијим сөһбәтә бу јердә ара вериб, јәгин, охучуларымыз үчүн дә марағлы олан бир суала чаваб вермәк истәјирәм: Индија кими Бәшир мүәллимин рәһбәрлији алтында 21 нәфәр елмләр намизәди ады алмыш, профессор 70 нәфәрин диссертасија мүдафиәсиндә рәсми оппонент кими чыхыш етмишдир, 20 әсәрин елми редактору, ирили-хырдалы 31 китабын (дәрслик, програм, монографија вә с. 170 журнал, 230 гәзет мәгаләсинин мүәллифидир. 1985-чи илдән М. Ф. Ахундов адына Педагожи Институтда фәалијјәт көстәрән «Мәктәбә көмәк комиссијасы»нын сәдр мүавини кими республиканын, демәк олар ки, бүтүн рајонларында олмуш, халг тәһсилинин мүасир проблемләринә даир силсилә мүһазирәләр охумуш, бу барәдә мәтбуат сәһифәләриндә мүнтәзәм олараг информасијалар дәрч етдирмишдир. Азәрбајчан мүәллимләри али мәктәб аудиторијаларында онун педагокикаја, ана дили методикасына, дилчилијә даир мүлаһизәләрини динләмиш, ихтисасартырма курсларында актуал проблемләрә аид фикирләрини ешитмишләр. Бир сөзлә, Бәшир Әһмәдовун халг маарифи саһәсиндәки хидмәтләри әвәзсиздир. Бәс бу хидмәтләри әвәзи нечә өдәнилиб? Рәсми дилдә

десәк, һансы һөкумәт тәлтифләри вар? Әввәл-әввәл белә бир суалла профессорун өзүнә мүрачиәт етмәк истәмәдик. Чүнки бу суалын јаранмасы илә јанашы, јадыма һачанса «Сијасәтнамә»дән охудуғум бир рәвајәт дүшдү вә өзлүјүндә елә бу рәвајәт һәмин суалын чавабы иди: «Әмирәлмө'минин Әлгадир Биллаһ (Аббаси хәлифәси) әтрафындакы әмирләрә, султанлара, хаганлара чохлу титуллар вердији һалда, гәзнәвиләр сүлаләсинин ән гүдрәтли һөкмдары олан Султан Маһмуду «унудур», она бирчә ләгәб—«Јәмәниддөвлә» (дөвләтин сағ әли) вермәклә кифајәтләнир. Султан хәлифәјә билдирир: «Мән бүтүн күфр өлкәләрини фәтһ етмишәм, сәнин адындан гылынч вурурам, мәним тә'јин етдијим валијә үч ләгәб (титул) верибсән, бу гәдәр хидмәтләримә бахмајараг, мәнә бир ләгәб?!». Хәлифә чаваб көндәрир ки, «ләгәб шәрәф үчүндүр, ону о адама верирләр ки, шәрәфи артсын, шөһрәт тапсын. Сән исә өзүн шәрәф вә шөһрәтсән, сәнә бир ләгәб дә кифајәтдир».

Бизим фикримизчә, чаваб мәһз елә белә иди. Анчаг һәр һалда алимин фикрини өјрәнмәк истәји үстүн кәлди: «Мән һөкумәт тәлтифләри алмағын марағында олмамышам, педагожи ичтимаијјәтин хош мүнасибәтини, мүтәхәссисләрдән вә охучулардан алдығым һәр бир мәктуб өзүм үчүн фәхри ад, мә'нәви дајаг һесаб едирәм. Мәктубларын чохуна мәтбуат васитәсилә чаваб вермишәм, бә'зиләринә јаздығым чавабларын чапыны сензура гадаған едиб...».

...Мәктублар тәкчә ади охучулардан јох, көркәмли алимләрдән дә кәлир. Арада профессордан зарафатла сорушдуг ки, мәктубларда, мәтбуатда Сизин фикирләринизи тәнгид едәнләр дә олубму?—Тәнгид тә'рифдән аз олмајыб, — деди. — Ачығыны дејим ки, тәнгиди даһа чох хошлајырам. Һәтта тәнгидчиләрә чаваб мәгсәди илә хүсуси китаб үзәриндә ишләјирәм. Әсәр диалог шәклиндәдир вә полемик маһијјәт дашыјыр.

Бунлар да тәлтиф барәдә вердијим суала алимин өзүнәмәхсус чавабы иди.

«МӘН КҮНӘШИ КӨЈДӘ ДАНА БИЛМИРӘМ»

Бәс, әсл һәгигәт нечәдир? Онда кәлин елмләр докторунун јарадычылығындан бә'зи сәһифәләри дә нәзәрдән кечирәк. Онда һәр шеј ајдын олар. Б. Әһмәдовун кәлдији нәтичәләрә көрә, педагожи просесдә мәгсәд-мәзмун-васитә-метод-нәтичә ардычыллығы әсасдыр вә бунларын һәр бирини хүсуси ганун экс етдирир: Мүәллифин мүәјјәнләшдирдији ганунлардан икисини хатырлатмаг истәрдик. Бунлардан бири белә адланыр: «Шәхсијјәтин оптимал формалашдырылмасы гануну». Маһијјәти ашағыдакындан ибарәтдир: шәхсијјәт о заман оптимал формалашыр ки, фәалијјәтә позитив мүнасибәт бәсләсин (дахили тәләбат олсун), фәалијјәт үчүн зәрури шәраит јарадылсын вә шакирд актив фәалијјәтә гошулсун. Бурадан нәтичә чыхарылырды: шәхсијјәт фәалијјәтдән фајдалана билмәли, шәхси газанч көтүрмәлидир. Бу ганун мәтбуатда дәрч олунаркән алимин үзәринә һүчумлар башланды: сән шәхси мәнафеји өн плана чәкир, ичтимаи мәнафеји көлкәдә гојурсан, бу исә идеоложи бахымдан савадсызлыг демәкдир, партијанын сијасәтинә зиддир вә с. Дүнја сивилизасијасынын тәчрүбәси исә мүәллифин ирәли сүрдүјү мүддәа илә үјғун кәлирди!

Ганунлардан бир башгасы «Гаршылыглы низамлама вә мәһдудлашдырма» адланыр. Алимин гәнаәтинә көрә, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин систем һалында јашамасынын өзүлүндә мәһз бу ганун дурур: шәхсијјәтлә чәмијјәт, фәрдлә коллектив, коллективлә онун рәһбәри, мүәллимлә шакирд һөкмән бир-биринин фәалијјәтини низамламалы, мәһдудлашдырмалы вә истигамәтләндирмәлидир. Һәлә о вахт бурадан чохпартијалылыг, мүхалифәтә јер верилмәси, плүрализм «ији» кәлдијиндән бу гануна көрә дә мүтәхәссисә «сағ ол» демәмишдиләр, әксинә, ону идеоложи позғунлугда тәгсирләндирмишдиләр. Әлбәттә, белә јазыларын мүәллифинә партија вә һөкумәт орден вә медаллар, фәхри адлар верә билмәзди. Вә бир дә она көрә вермәзди ки, мәддаһлыг һөкм сүрдүјү үчүн «дәнилән мө'тәбәр» сајылдығы дөврдә Бәшир мүәллим өзүнүн һәјат кредосуна—ачы һәгигәтләри там чылпаглығы илә чатдырмаг, халга, милләтә хидмәт үчүн һеч нәдән чәкинмәдән һадисәләрә објектив гијмәт вермәк, һаггы, әдаләти һәр шејдән үстүн тутмаг кредосуна садиг галмағы бачарырды. Бу садиглик үчүнсә чохларында чатышмајан **чәсарәтлилик Б. Әһмәдовун шәхси характеринин ән габарыг тәрәфидир.** Һәлә бир нечә ил бундан әввәл мәктәб директору ишләјән танышларымдан биринин тәкмилләшдирмә курсларында Бәшир мүәллимин педагокикаја даир мүһазирәләрини динләдикдән сонра һәјәчанла дедији сөзләр јадымдан чыхмыр: «Бу адамын көзүнү ган өртүб, горху нә олдуғуну билмир, сосиал гурулушун ејбәчәрликләрини елә ачыг-сачыг тәнгид едир ки, динләјичиләрин нитги гурујур». Онда һәлә дурғунлуг дөврү иди вә бу дурғунлуг чохларынын шүуруну, дүшүнчәсини дә дондурмушду. Бу дону әритмәк лазым иди.

20 јанвар 1990-чы ил һадисәләриндән сонра Бакыда фөвгәл'адә вәзијјәтин, гадаған саатынын мејдан суладығы күнләрдә «Халг маарифи сәдәгә севмир» адлы мәгалә јазмыш, орада совет һәрби маршал вә кенералларынын ағајана һәјат тәрзи илә елм кенералларынын—алимләрин өлмә-дирил күн-күзәраныны фактларын көзү илә мүгајисә етмишди. Мәгаләни охудугдан сонра онун ишыг үзү көрмәсинә тәәччүб етдик. Вә бу тәәччүб гарышыг мараг бизи мүәллифлә көрүшдүрдү. Деди: «Сағ олсун «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин әмәкдашлары, чанларыны дишләринә тутуб јазымы вермәк гәрарына кәлдиләр, амма һәрби сензор онун нәшринә «вето» гојду. Өзүм сензура ишчиләри илә көрүшмәли олдум, «вето»нун сәбәбини сорушдум. Чаваб вердиләр ки, фөвгәл'адә вәзијјәт шәраитиндә өлкәнин һәрби назиринә саташанын бир јох, кәрәк ики башы олсун... Дедим ки, бөјүјүмүз Горбачов ашкарлыгдан, демократијадан ағыздолусу данышыр, бәс онун мә'мурлары нијә һәгигәти экс етдирән мәгаләнин дәрч олунмасына е'тираз едирләр? Чаваб тапмагда чәтинлик чәкдиләр вә ичазә вермәли олдулар. Бир капитан чарәсиз галыб јазынын чапына ичазә верән һәрбчијә үрәк верирмиш кими деди: «Бу мәгаләдә о гәдәр дә чидди шеј јохдур. Мән бунун «Совет Күрчүстаны» гәзетиндә «Гәтијјәтсизлик... тәкчә бурадамы?» адлы бөјүк бир јазысыны охумушам. Орада... Горбачову алт-үст едиб. Биз ичазә вермәсә идик дә, мәгаләни башга јердә дәрч етдирәчәкди». Јазы бу минвалла ишыг үзү көрдү. Алим һәмин мәгаләсиндә белә бир риторик суал верирди: «Доғруданмы чәмијјәт һәрби маршалларын чијни үзәриндә дајаныб? Доғруданмы, өлкәдә елм маршалларынын мөвгеји сыфыра бәрабәрдир?». Бәли, бунлар риторик суаллар иди, јә'ни онларын чаваблары да өз мәзмунларында кизләнмишди:« Чәмијјәт һәрби маршалларын чијни үзәриндә дајаныб! Өлкәдә елм маршалларынын мөвгеји сыфыра бәрабәрдир!». Белә олмаса иди, мүәјјән мүддәт сонра һәрби маршаллар дөвләт чеврилишинә чәһд көстәрмәздиләр. Чеврилиш һәлә 20 ај сонра олачагды. Бәшир мүәллим исә башда кенерал Јазов олмагла онун бандасынын ич үзүнү Бакы күчәләриндә ағыр танкларын тыртылларынын «Өлүм!» кәлмәси јаздығы вахт ачырды.

«АҒЛЫ КОРЛАР ӘЛИНДӘЈИК...»

Чәсарәтли адамлары исә һеч дә һәмишә, һәр јердә хошламајыблар. Хүсусилә али мәктәб саһибләринин көрүм-бахымла, јалтаглыг вә сахтакарлыгла сечилдији вахтларда. Ләјагәт вә габилијјәтчә забт етдији мәнсәб пилләсиндән чох-чох ашағыда дајананлар чәсарәтли, дүз данышан адамлардан һәмишә горхублар, беләләрини өзләриндән узаглашдырмаға вә ја көзүмчыхдыја салмагла «ләббеј» дејән мүт'и, дилсиз-ағызсыз вә әлбәттә, дүшүнчәсиз бујруг гулларына чевирмәјә чалышыблар. «Чүрүмәкдә вә өлмәкдә олан» ...социализмин, онун дашыјычысы ССРИ дөвләтинин мүсибәтә дүчар олмасынын бир сәбәбини дә јалан вә сахтакарлыг үстүндә гурулмасында көрүрләр. О јердә ки, дүшүнән башлар јалан данышан, мәддаһлыг едән дилләрдән ашағы тутулачаг, орада һагг, әдаләт бәр-

гәрар олмаз, дөвләт давам кәтирә билмәз. Философ Ф. Волтер: «Дөвләти зәиф едән әсас амил пулун азлығы јох, исте'дадларын азлығыдыр» дејәндә дә мәһз бу һәгигәти нәзәрдә тутурду. Бизим бәламыз исә һәм дә орасындадыр ки, аз-аз јаранан исте'дадлары парлатмаға јох, пасландырмаға чалышмышыг.

Б. Әһмәдовун һәјат сәһифәләрини өјрәндикҹә бу мүддәанын доғрулуғуну бир даһа јәгин етдик: Будур, 1971-ҹи илдә Хариҹи Дилләр Институтунда кадр һазырлығынын јөнүмү барәдә мүдирин фикринә «ләббек» демәдијинә, әкс фикир сөјләдијинә көрә ону мәдәни сурәтдә узаглашдырыб, В. И. Ленин адына АПИ-јә (индики АДПУ) јола салырлар. Ордакы ихтијар саһибләри даһа күҹлү чыхыр. Дүз беш ил сонра кафедра мүдирлијиндән көтүрүб, партија төһмәти илә керијә гајтарырлар. 1984-ҹү илдә институтдакы групплашманын февгүндә дурдуғуна, даһа доғрусу, ректорун дәстәсинә гошулмадығына көрә Бәшир мүәллимлә јенидән үзүлүшмәји гәрара алырлар. Алим М. Ф. Ахундов адына АПРДӘИ-јә пәнаһ кәтирир. Бу өтүр-өтүр ојунуну профессорун өзү зарафатла «һәр бир ојунчунун топу өз гапысындан узаглашдырмаг ҹәһди» илә мүгајисә едир. 1989-ҹу илдә бу институтда да кичик кафедралардан (Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты) биринин мүдирлијини она чох көрүрләр. Һәр һалда пислик үчүн нәсә етмәк лазым иди. Вә профессору «өз әризәси илә» вәзифәдән көтүрүб, јеринә... елми дәрәҹәси олмајан, рус дили үзрә али тәһсиллиләрдән бирини тә'јин едирләр, хатырладырыг ки, Азәрбајҹан дили кафедрасына.

1980-ҹи илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин Азәрбајҹан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасына мүдир сечилмәк үчүн мүсабигәдә иштирак етмәк истәјир. Анҹаг ону бурда јахшы хатырлајырдылар... 1986-ҹы илдә ССРИ ПЕА-а мүхбир үзвү сечилмәк үчүн сәнәдләрини ора көндәрир. Лакин «бәшәрин виҹданы» олан партија Бәшир мүәллими «гапы»ларына јахын бурахмајан мүдирләрлә мәсләһәтләшдикдән сонра мәсәләјә «вето» гојур.

Халг шаири Мәммәд Араз нечә дә сәрраст дејиб:

Ағлы корлар әлиндәјик,
Көрәнләри көрән јохдур.

Вә бүтүн бунлардан сонра биләндә ки, 1997-ҹи илин мај ајында Бәшир Әһмәдовун 65 јашы тамам олур, инанмадыг: ирили-хырдалы рәгибләринин бәд әмәлләри кими, кечиб кедән илләр дә бу ҹәсарәтли алимә өз һөкмүнү дигтә едә билмәјиб. Сәсимизи чохминли мүәллим ордусунун сәсинә гатараг дејирик: «Өмрүнүн 65-ҹи баһары мүбарәк!».

Акиф МӘММӘДОВ,
Шабан ГАРАЛОВ,
Севил МИКАЈЫЛОВА.

ЕЛ ДЕЈИМЛӘРИ

★ Әдаләт инсандан гачыр, инсанса әдаләтсизликдән.
★ Ҹаванлыгда дөвләтин чох олмасы гоҹалыгда адамы пис күнә гојур.
★ Әввәли һәнәк, сону дәјәнәк. (Һәнәк сөзү әнк кими дә олуб ҹәнә мә'насыны билдирир).
★ Рәһбәр халга һансы көзлә бахырса, халг да она еләҹә бахыр.
★ Араба илә довшан тутулмаз.
★ Сыртыға версән үз, астар да истәјәҹәк, онда дөз.
★ Ҹәсарәт вә күҹ ағылла сирдаш олмалыдыр.
★ Онун ајтыры да вар, гајтыры да (демәји дә вар, данмағы да)
★ Таҹирә борҹлу олсан, башынын үстүнү ја тојда, ја да бајрамда кәсдирәҹәк.
★ Ата әкинчидир, ана бичинчи.
★ Чијин палтар үчүндүр, боғаз јемәк үчүн.

ИШЫГЛЫ АДАМ

Улу Танрынын јаратдығы һәр бир инсан өвлады дүнјаја она көрә кәлир ки, гәлбинин һәрарәти илә әтрафа нур чиләсин, конкрет десәк, кимсәјә әл тутсун, јахшылыг етсин, бәд әмәлләрә гуршанан сојдашларына дүзкүн јол көстәрсин. Пејғәмбәримиз дә адамлары бу јола дә'вәт едирди. Биз чох вахт хејирхаһ адамлара «пејғәмбәр кими кишидир» дејирик.

Мән 40 илдән чохдур ишыглы, үзү нурлу бир киши танырам. Нә кизләдим, бир нечә дәфә онун һаггында үрәк сөзләрими сизинлә бөлүшмәк истәмишәм, анҹаг дәрһал фикримдән дашынмышам, ики јол ајрыҹында галмышам. Бунун да сәбәбләри вар. Биринҹи сәбәб одур ки, она лајиг сөзләр тапыб кағыза көчүрә биләҹәјәмми? Икинҹиси исә зәһми, забитәси мәни ваһимәјә салыб. Тез-тез көрүшсәк дә, үрәјимдән кечәнләри, гәлбимдә нечә илләр сахладығым арзуму демәјә чәкинмишәм. Билирәм, десәм дә, фајдасы олмајаҹаг, ити вә ејни заманда гајғыкеш бахышлары илә мәнә елә дәрс верәҹәк ки...

Бу јахынларын сөһбәтидир. Редаксијамызда ади иш күнләриндән бири иди. Гапы дөјүлдү. Ағәли мүәллими көрҹәк еһтирамла ајаға галхыб онунла меһрибанҹасына көрүшдүк, һал-әһвал тутдуг, катибә гызымыз дәрһал габағына пүррәнки чај гојду. Ағәли мүәллим журналымызы диггәтлә охудуғуну, уғурлу материалларла јанашы, ирадларыны да сөјләди, дәјәрли мәсләһәтләр верди, журналын јени адыны тәбрик етди, коллективимизә јарадыҹылыг наилијјәтләри арзулады. Деди:—Билирәм, һамы кими сиз дә чәтинлик чәкирсиниз, редаксија малијјә бөһранына дүшүб, амма унутмајын ки, бунларын һамысы өтәридир, вахт кәләҹәк һәр шеј гајдасына дүшәҹәк, мүстәгил Азәрбајҹан да ишыглы күнләрә говушаҹаг, дүнјанын ән варлы өлкәләриндән биринә чевриләҹәкдир. Бир мәсләһәтим дә вар: дөвләт дилимизин кешијиндә ајыг-сајыг дурун, сон вахтларда онун лазымлы-лазымсыз јад сөзләр һесабына корланмасына, дилин гајда-гануналарынын позулмасы һалларына раст кәлирик, буна гәтијјән дөзмәк олмаз. Биз нечә илләр иди ки, Азәрбајҹанын мүстәгил дөвләт олмасыны, дилимизин дөвләт дили статусу алмасыны арзулајырдыг вә чох шүкүр ки, бу күн арзумуз чин олуб.

Ағәли мүәллим бүтүн әмәкдашларымызла сағоллашыб хош арзуларла редаксијаны тәрк етди. Дәрин фикрә далдым вә онун һаггында үрәк сөзләрими кағыза көчүрмәк арзусу гәлбимдә јенидән баш галдырды. Билирдим, бу ил Ағәли мүәллимин анадан олмасынын 85, педагожи фәалијјәтинин исә 65 иллији тамам олур. Фүрсәти фөвтә вермәк олмаз,—дејә гәти гәрара кәлдим.—Разы олса да, јазаҹағам, олмаса да. Ахы, 65 илдән чох кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәси кими шәрәфли вә мәс'улијјәтли бир ишлә мәшғул олан, 15 илә јахын педагожи мәтбуатын бајрагдары «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетинин бешији башында дуран пак, хејирхаһ бир инсанын һәјат јолуна нәзәр салмаг, өмүр китабыны вәрәгләмәк бужүнкү кешмәкешли күнләрдә даһа ваҹибдир. Өнҹә она көрә ки, сон вахтлар мә'нәвијјаты коррозијаја уғрајан, һәјатын мә'насыны алыш-веришдә көрән, алыб-алдадан адамларын сајы азалмаг әвәзинә, күндән-күнә артыр, ара гарышдырыб өз чиркин әмәлләри илә халгы батаглыға сүрүкләјән, сују буландырыб балыг тутмағын асан олмасы хүлјасы илә јашајанлара раст кәләндә фикирләширсән: Илаһи, биз һара кедирик? Нә јахшы ки, ишыглы адамлар һәлә түкәнмәјиб. Ағәли мүәллим кими нурлу кишиләр көз өнүндә ҹанлан-

дыранда бир аз јүнкүлләширсән, тәсәллин артыр, гәлбиндә үмид ишығы јаныр. Илләрин ағры-ачылы күнләри дә, растлашдығы һагсызлыглар да, бәдхаһларын һүчумлары да онун гәлбинин ишығыны азалда, гәддини әјә билмәјиб.

Ағәли Бәдәлов 1912-чи илин баһарында Азәрбајчанын гәдим Зәнкәзур маһалында дүнјаја көз ачыб. Аиләсини чәтинликлә доландыран Исмајыл вә Сонанын касыб комасында әсл бајрам иди Ағәлинин доғулдуғу күн. Арзулары нәһајәтсиз иди Исмајылла Сонанын. Лакин сән сајдығыны сај, көрәк фәләк нә сајыр —дејиб улуларымыз. Ағәлинин алты јашы тамам олар-олмаз елә бил күчлү туфан гопду, илдырым чахды. Чанавар дәриси кејмиш мәнфур ермәни милләтчиләри нөвбәти вәһшиликләр төрәтмәјә, һәмвәтәнләримизи гылынчдан кечирмәјә, ганына гәлтан етмәјә башладылар. Инсан ганына сусамыш ермәни чаниләри минләрлә азәрбајчанлыны, о чүмләдән Исмајыл вә Сонаны да гәтлә јетирдиләр, кәнди ода галадылар. Бир тәсадүф нәтичәсиндә сағ галмыш Ағәлинин талејинә дә һәмишәлик јетимлик јазылды. Вә һеч өзү дә билмәди ки, ону одун-аловун ичәрисиндән чыхарыб Ханлыг (Губадлы) ушаг евинә ким кәтириб. Ата-ана нәвазишиндән һәмишәлик мәһрум олан бу кимсәсиз ушаг исти гәлбли инсанларын гајғы вә нәвазишини һәр ан һисс етсә дә, нискили үрәјиндән чыхара билмирди ки, билмирди. Бу күн мүдриклик зирвәсинә чатмыш ағсаггал о күнләри хатырлајанда хејли көврәлир, үрәји сызылдајыр, нурани чөһрәси елә бил гара булуда бүрүнүр.

Аз сонра Ағәлини Ағдамдакы ушаг евинә кәтирдиләр, мәктәбә гојдулар. Бурада орта мәктәби баша вурду, али тәһсил алмаг арзусу илә Бакыја кәлди. Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун (индики Н. Туси адына АПУ) дил-әдәбијјат факүлтәсинә дахил олду вә дөрд илдән сонра али мәктәби мүвәффәгијјәтлә битириб мүәллимлик диплому алды.

Тә'јинатла Ағдама гајыдан А. Бәдәлову бурадакы педагожи техникума ишә көндәрдиләр. Севинчинин һәдди-һүдуду јох иди, арзусу ашыб-дашырды Ағәли мүәллимин. Ағдамлылар ону јахшы танıјырдылар, ағры-ачылы һәјат јолундан, кимсәсиз, јетимлик күнләриндән хәбәрдар идиләр. Онун шәһәрин сајылыб-сечилән тәһсил мүәссисәләриндән бириндә ад-сан газанмасына һамы јахшы мә'нада гибтә едирди. О илләрдә Ағәли мүәллимдән дәрс алмыш јүзләрлә кәнч бу күн республикамызын шан-шөһрәтли адамыдыр, јүксәк вәзифә саһибидир вә фәрәһли һалдыр ки, севимли мүәллимләрини һеч вахт унутмурлар.

Һәјатын биздән асылы олмајан гәрибә ганунлары вар. Вә онун јөнүнү дәјишмәк, она әл апармаг һәлә кимсәјә нәсиб олмајыб. Валидејнләри ермәни чәлладлары тәрәфиндән гәтлә јетирилмиш кимсәсиз бир јетимин өз арзуларына чатмасы, ад-сан газанмасы талејин һөкмү, јахуд Танрынын алын јазысы дејилми? «Нијјәтин һара, мәнзилин дә ора» дејән ата-бабаларымыз бәлкә дә, бу фикрә сөјкәнибләр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлајанда Ағәли мүәллим өз ата-аналы, гоһум-әгрәбалы јашыдларындан керидә галмады, тә'кидлә тәләб етди ки, ону да чәбһәјә көндәрсинләр. Һәрби комиссарлығын ишчиләринә дә бу лазым иди, ахы өзүндән јухарыларын «сағ олуну» газанмаг, план долдурмаг үчүн онлар отуруб фүрсәт көзләјирдиләр. Ағәли мүәллим Азәрбајчандан чох-чох узагларда кедән өлүм-дирим савашына јолланды, кәнч аиләнин бүтүн ағырлығы онун һәјат јолдашы Товуз мүәллимәнин үзәринә дүшдү. Үч ушагла чәтин, ағыр күзәран кечирди, амма үмидини итирмәди, сарсылмады, дөздү Товуз мүәллимә.

Мүһарибә баша чатды, Ағәли мүәллим доғма Вәтәнә гајытды, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә өз төһфәсини вермәјә башлады. Артыг ону Бакыја дә'вәт етмишдиләр. Пајтахтын кечмиш Чапаридзе рајонунда Халг Маариф Шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә чалышырды. Әскәр шинелини әјниндән һәлә чыхармамышды, әслиндә тәзә палтар алмаға имканы да јох иди. О вахт шө'бәнин баш мүһасиби ишләјән А. Т. Печорскаја (о өмрүнүн сонунадәк «Азәрбајчан мүәллими» гәзети редаксијасында баш мүһасиб ишләјиб)

сөһбәт әснасында дејәрди ки, мүдиримизин әскәр палтарында кәзмәси илк вахтлар бизә гәрибә көрүнүрдү. Сонралар һәр шеј ајдынлашды, һамы буна ади бир иш кими бахырды. Ағәли мүәллимин әмәк һаггы аиләсини доландырмаға күчлә чатырды. Табелијиндә чохлу тәһсил мүәссисәси, ушаг бағчасы вә дикәр тәшкилатлар олмасына бахмајараг, мүхтәлиф мәгсәдләрлә она јанашан адамлары јахына бурахмаз, тамаһла һеч кимдән һеч нә көзләмәз, шө'бәнин бүтүн ишчиләрини дә бу руһда тәрбијә едәрди. Бәли, рәһбәр тәмиз, пак, тамаһсыз оланда һеч шүбһәсиз ки, онун табелијиндә оланлар да ишләрини билирдиләр. Әлиәјриләрә, рүшвәтхорлара гәним кәсилмишди Ағәли мүәллим.

А. Бәдәлов лап чаван јашларындан јазы-позуја мејилли иди, арабир мәгаләләр, хырда һекајәләр јазыб мәтбуатда чап етдирирди. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети редаксијасына ишә дә'вәт олунанда тәрәддүд етмәдән разылыг верди, чәми бир ил редактор муавини ишләди, сонра редактор вәзифәсинә тәсдиг олунду. Әлбәттә, 190 сајлы мәктәбдә дәрсләри галмагла. Ишә башлајанда Ағәли мүәллим һисс етмишди ки, гәзетин кејфијјәти, дөврилији мүәллимләри гане етмир, тәһсилин проблемләри чох, гәзетин имканлары исә мәһдуд. Вәзијјәти тә'хирә салмадан дүзәлтмәк, мүәллимләрин сөз демәк, фикир јүрүтмәк, мүлаһизәләр ирәли сүрмәк үчүн трибунасыны кенишләндирмәк тәләб олунурду.

Мүәлимләрин рә'ј, истәк вә арзусуну өјрәнмәдән, мәктубларына диггәт вә һәссаслығы артырмадан, үрәјиндән кечән нискилләри ашкарламаг үчүн редаксијада сағлам јарадычылыг иглими формалашдырмадан бүтүн сә'јләр әбәсдир. Белә иди редакторун гәти гәнаәти. Әмәкдашлара да бунлары тәлгин едирди. Редактор елә илк күнләрдән һисс етмишди ки, арзуларыны һәјата кечирмәк үчүн гаршыда чохлу манеәләр вар. Коллективдә пешәкарлыг чатышмыр, охучуларла әлагә зәифдир, проблем јазылар демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир, икинчи-үчүнчү дәрәчәли мәсәләләрә даһа чох үстүнлүк верилир вә с. Бу да истәр-истәмәз гәзетин нүфузуна тә'сир көстәрир, охучу аудиторијасыны даралдыр, о вахтын дили илә десәк, идеоложи атәшин һәдәфә дәјмәсинә манечилик төрәдирди.

Редаксијаја исте'дадлы, педагожи ишә дәриндән бәләд олан кәнч әмәкдашлар чәлб олундулар, Ағәли мүәллим онлара диггәт вә һәссаслыгла јанашыр, ата нәвазиши көстәрир, тәләбкарлығы исә бир ан белә унутмурду. Бу тәләбкарлыг гајғы илә јоғрулдуғундан нә инчик дүшәнләр олурду, нә дә әл-ајағы ишдән сојујанлар. Сәрбәст дүшүнчә үчүн јарадылмыш сағлам мүһит өз бәһрәсини вермәјә башлады. Тәһсилин елә саһәси, елә проблеми олмазды ки, гәзетин сәһифәләриндә она тохунулмасын. Тәһсилин мүхтәлиф мәсәләләрини һәлл етмәкдә, гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмагда, габагчыл тәчрүбәдән бәһрәләнмәкдә мүәллимин јардымчысы олмаг, нөгсанлары, кәсир чәһәтләри кәскин тәнгид атәшинә тутуб вәзијјәти дүзәлтмәк. Гәзетин әсас гајәси белә иди.

50-чи илләрин ахырларында редактор о вахт үчүн чох чәтин сајылан бир мәсәләнин дә һәллинә наил олду. Гәзетин һәфтәдә ики дәфә чыхмасы үчүн гәрар чыхарылды. Индики гәзетчиләр үчүн ади көрүнән бу иш инзибати-амирлик дөврүндә аз гала әлчатмаз зирвәјә чеврилмишди. Бирчә ону демәк кифајәтдир ки, гәзетин дөврилијини артырмаг үчүн Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун гәрары тәләб олунурду. Кечмиш мүттәфиг республикаларын (РСФСР мүстәсна олмагла) һеч бириндә мүәллимләр үчүн гәзет һәфтәдә ики дәфә чыхмырды.

Ајлар, илләр өтдүкчә гәзетин охучу даирәси кенишләнирди, онун сәһифәләриндә мүәллимләрлә јанашы, елм адамлары, дикәр зијалылар да фикир вә мүлаһизәләрини билдирир, рә'ј мүбадиләси апарыр, тә'лим вә тәрбијәнин кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн үрәк сөзләрини дејирдиләр. Педагокика елминин букүнкү бөјүк алимләри елмә илк аддымларыны А. Бәдәловун редактор олдуғу «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә атмыш, шан-шөһрәт зирвәсинә бурадан пәрвазланмышлар.

Гој А. Бәдәловдан јахшылыг көрмүш, үрәјинин һәрарәтиндән пај алмыш јүзләрлә елм вә маариф хадимләримиз онларын адларыны чәкмәдијим үчүн мәндән инчимәсинләр. Сөһбәтин бу мәгамында Ағәли мүәллимин сајәсиндә шөһрәт зирвәсинә јүксәлмиш бир инсаны хатырламаја билмирәм. Мәрһум достумуз, гардашымыз, вахтсыз дүнјасыны дәјишмиш Шаһин Сәфәрову дејирәм. Рәһмәтлик дејирди ки, кәнч јашларымда Бакынын Бинә гәсәбәсиндә мүәллим ишләјирдим, арада јазы-позу илә дә мәшғул олурдум. Бир күн «Азәрбајчан мүәллими»нә кәлдим, әмәкдашлар јазыларымы нәзәрдән кечирдиләр, сонра мәни редакторун јанына апардылар, фикирләрини она да билдирдиләр. Сән демә, јазыларым онларын хошуна кәлибмиш. Нөвбәти нөмрәдә мәгаләм дәрч олунду. Бир нечә күндән сонра исә редаксијаја ишә дә'вәт олундум.

Ағәли мүәллимин әлиндән су ичмиш, һәр ан аталыг гајғысыны дујмуш Ш. Сәфәров дүз 35 ил бу гәзетдә чалышыб, әмәкдар мүәллим, әмәкдар елм хадими, фәхри адларыны, филолокија елмләри доктору, елми дәрәчәсини бурада алыб, 20 илдән артыг мүддәтдә гәзетин баш редактору вәзифәсиндә ишләјиб. Онларча елми китаб, бәдии әсәрләр јазыб. Руһун шад олсун, Шаһин мүәллим! Сәнин бу сөзләрин инди дә гулагларымда чинкилдәјир: «Газандығым бүтүн наилијјәтләр үчүн Ағәли мүәллимә борчлујам».

А. Бәдәловун рәһбәрлији алтында ишләмәк мәнә дә гисмәт олуб. Университетин сон курсунда охујурдуг. Бизи «Азәрбајчан мүәллими»нә тәчрүбә кечмәјә көндәрмишдиләр. Ики ајлыг тәчрүбә баша чатды, бизә редаксијадан хасијјәтнамә вермәли идиләр. Тәләбә јолдашларымын һамысына јахшы хасијјәтнамә вериб јола салдылар. Јалныз мән галмышдым. Сәбәбини өзүм дә ајдынлашдыра билмирдим. Арадан ики күн кечмиш мәс'ул катиб Һ. Расизадә мәни јанына чағырыб деди: редакторун јанына кет, сәнинлә сөһбәт етмәк истәјир. Дәрин тәәччүб вә һәјәчан кечирә-кечирә А. Бәдәловун кабинетинә дахил олдум. Һәјәчан ичиндә олдуғуму дәрһал һисс едән редактор өзүнә мәхсус сәмимијјәт вә гајғыкешликлә сөзә башлады: «Тәчрүбә дөврүндә гәзетимиздә чыхан јазыларын хошума кәлиб, истәјирәм бизимлә бир јердә ишләјәсән, тапшырмышам әмрини версинләр». Хаһишчисиз, јухарыда адамлары олмајан бир кәнчин республиканын һөрмәтли гәзетиндә ишә гәбул едилмәси, доғрудан да, гејри-ади бир мәсәлә иди.

Ағәли мүәллимин инсанпәрвәрлијини, әмәкдашлара аталыг гајғысы илә јанашдығыны онун рәһбәрлији алтында ишләдијим 5 ил әрзиндә, демәк олар ки, һәр күн һисс едирдим. Јалныз мән јох, редаксијанын бүтүн әмәкдашлары, охучу вә мүәллифләри. Гәзетин нуфузу јүксәлир, охучуларын сајы күндән-күнә артыр, һәр күн редаксијаја мүәллимләрин разылыг долу мәктублары дахил олурду. «Учителскаја газета»да вә дикәр мәркәзи мәтбуатда «Азәрбајчан мүәллими» вә онун редактору А. Бәдәлов һаггында мүсбәт рә'јләр верилирди. Лакин тоталитар дөврүн дә өзүнәмәхсус көзәкөрүнмәз ганунлары варды: јухарыда отуранлардан киминсә гәзәбинә кәлдин, вај һалына, истәјирсән лап һури-мәләк ол.

1966-чы илин мај ајынын 18-ни јахшы хатырлајырам. Маариф Назирлијинин коллекијасында «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин редакторунун вәзифәдән узаглашдырылмасы мәсәләси музакирә олунурду, хәстәханада исә һәкимләр редакторун үзәриндә ағыр чәрраһијјә әмәлијјаты апарырдылар. Академик М. Меһдизадә буну коллекија үзвләринә хатырлатды вә инсафән, тәәссүф һисси кечирә-кечирә деди ки, А. Бәдәловун бүтүн гүввә вә бачарығыны гәзетин јахшылашмасына сәрф едиб. Лакин Азәрбајчан КП МК-нын көстәриши илә биз ону вәзифәдән азад едиб башга ишә кечирмәлијик.

Ахы нә үчүн, һансы сәбәбә көрә? Коллекијада кимсә бу суалы вермәди, версәјди дә һеч бир хејри олмајачагды, јухарыдан әмр кәлиб, вәссалам.

Илләр кечәндән сонра тәсадүфән академик М. Меһдизадә илә һәмсөһбәт олдум. О артыг назир дејилди. Илләрдән бәри үрәјимдә сахладығым бир суалла она мүрачиәт етдим:Меһди мүәллим, сизи һамы әдаләтли, пак бир инсан, көркәмли алим кими таныјыр, бәс нечә олду ки, Ағәли мүәллим тәки бүллур, мә'нәви аләми зәнкин, өмрүндә кимсәдән һеч нә уммајан бир адамын вәзифәдән кетмәсинә разылыг вердиниз, ахы Сиз она јахшы бәләд идиниз. Рәһмәтлик меһрибан бахышлары илә мәни башдан-ајаға сүздү, сонра сөзә башлады:—Оғул, дөврүн, заманын тәләбини нәзәрә алын. Мәндән хәбәрсиз Ағәлинин азад едилмәси һаггында Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катибиндән разылыг алмышдылар, мән нә едә биләрдим.

Доғрудур, јухары даирәләрдә Ағәли мүәллими лап ушаг евиндән, институт илләриндән јахшы таныјан, тәмиз адам олдуғуну билән адамлар вар иди. Лакин о, кимсәјә миннәтчи дүшмәди, әдаләтсизлијин, һагсызлығын гурбаны олдуғуну демәди. Миннәтлә, шәхси мүнасибәтлә, дикәр әјри јолларла вәзифә тутан адамлара нифрәти сонсузду Ағәли мүәллимин.

Мәнчә, мүәллим өмрүнү күнәшә бәнзәдәнләр һеч дә јанылмырлар. 85 иллик һәјатынын 65 илини фасиләсиз олараг кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср едән Ағәли мүәллим бу күн дә Бакыдакы 132 сајлы мәктәбдә ејни арзу илә ишләјир, өз зијасы илә оғлан вә гызларын гәлбини нура гәрг едир, вәтәндашлыг дујғуларыны аловландырыр. Сөһбәтләриндә: «Вәтәни севмәк аздыр, —дејир,—ону горумағы бачармалыјыг, ејни заманда чаванларда милли гүрур һиссини артырмаг үчүн тәдрисин бүтүн имканларыны сәфәрбәр етмәлијик».

От көкү үстә битәр, дејибләр. Ағәли мүәллимин аиләсинин тимсалында буну ајдын көрүрүк. Һәјат јолдашы, Республиканын Әмәкдар мүәллими Товуз ханым бүтүн һәјатыны мүәллимлик пешәсинә сәрф етди, шәрәфлә дүнјасыны дәјишди. Оғланлары Тарјел вә Елдар, гызы Тамелла елмләр намизәди кими мүхтәлиф али мәктәбләрдә, гызы Сона орта мәктәбдә дәрс дејирләр, јалныз кичик оғлу Исмајыл игтисадчы пешәсини сечибдир.

Ағәли мүәллимин 85 иллик өмрүнүн зирвәсиндән архајан бојлананда илләрин ачдығы нахышлар даһа ајдын көрүнүр, көзләримиз өнүндә бөјүк бир умман чаланыр. Мә'налы өмрүн сәһифәләрини вәрәгләдикчә дәрин фикрә далыр вә дејирсән: минләрин, он минләрин мәһәббәтини газанмыш бу нурлу киши дүнјанын ән ишыглы адамыдыр.

Баһәддин ЈУНУСОВ.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ, АЗӘРБАЈЧАН ШАИРЛӘРИ ВӘ ШАҺ ХӘТАИ

Азәрбајчан түрк дили, һеч шүбһәсиз ки, гәдим минилликләрдән, Азәрбајчан түркләри бир етнос кими Азәрбајчан әразисиндә формалашандан бәри халгымызын ана дили олмушдур. Бир һалда ки, антропологлар гәдим мәзарлардан тапылан кәллә сүмүкләринә әсасән һәлә ијирми мин ил бундан әввәл бу торпагда мәһз бизим әчдадларымызын јашадығыны сүбут етмишләр, мән һеч шүбһә етмирәм ки, онлар да ејнилә букүнкү Азәрбајчан дилиндә јох, мәһз әзәли түрк дилиндә данышмышлар. Чүнки һеч шүбһә јохдур ки, Јахын Шәрг, Орта Асија, Сибир һиндавропалыларын ерадан әввәл биринчи миниллијин әввәлләриндә дедијимиз әразиләрә кәлишиндән әввәл јалныз вә јалныз түркдилли халгларын мәскунлашдығы әрази олмушдур. Семитләр вә һиндавропалылар бу әразиләрә ахын етдикдән сонра милли гарышыглар нәтичәсиндә вәзијјәт тәдричән дәјишәрәк ермәни, күрчү, Гафгаз халглары вә башга халглар, етнос вә тајфалар бу әразиләрдә мәскән салмышлар. Ассуријалыларын, јунанларын, әһәмәни парсларынын јүрүшләри вә кәлишләри бу етник гатмагарышыглығы даһа да гәлизләшдирмиш, мүрәккәбләшдирмишдир.

Тәбии ки, Гафгазда әксәријјәт тәшкил едән Азәрбајчан түркләри бүтүн бу етник гатмагарышыглыгда өз дилләрини горујуб сахламыш, сасани вә әрәб ишғалы алтында беләә итирмәмишдир. Һеч шүбһә јохдур ки, халг өз дилини мәһз өз көклү мәдәнијјәти, јазылы вә шифаһи әдәбијјаты сајәсиндә горуја билмишдир.

Үмумијјәтлә, халглар вә етнослар бир гајда олараг јалныз ишғалчыларын даһа күчлү олан мәдәнијјәтләринин тәзјиги нәтичәсиндә ассимилјасија олмушлар. Латын Америкасынын јүзләрлә халглары мәһз бу јолла португал вә испанлашдылар.

Азәрбајчан түркләри һәтта динләри дәјишилсә белә, нә әрәбләшиб, нә дә фарслашдылар. «Дәдә Горгуд »дастаны Азәрбајчан дилинин ики мин иллик тарихинин јазылы тәсдигидир.

Лакин белә бир суал мејдана чыхыр: Бәс нијә бу низамиләр, хаганиләр, әвһәдиләр, әбулүлалар, бәһмәнјарлар, тусиләр, урмәвиләр, марағајылар, нәимиләр, һәсән бәј румлулар, зејналабидин ширваниләр, бакувиләр вә башга сајсыз-һесабсыз Азәрбајчан даһиләри доғма вә көзәл ана дилләрини, түрк дилини гојуб әрәб вә фарс дилләриндә јазыб јарадыблар? Ахы бу гәдәр нәһәнк истеʼдад саһибләри бу күн дүнја шөһрәтли әсәрләрини доғма түрк дилиндә јаратсајдылар, классик әдәбијјатымыз вә мәдәнијјәтимиз өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә зәнкин олар, дилимизин лүғәт фонду битиб түкәнмәз, мәдәни ирсимизин чазибәси вә тәʼсир күчү гат-гат бөјүк вә кениш оларды. Амма әксинәдир, бу гәдәр күчлү силаһларымыз әсрләрдән бәридир ки, гаты дүшмәнләримиз үчүн, онларын сијаси вә мәдәни зүлмү вә гүдрәти үчүн ишләјир. Ахы Низами «Хәмсә»сини вә ја һеч олмазса лирикасыны өз доғма дилиндә јазсајды, онун кимлији барәдә бу гәдәр сөз-сөһбәт дә олмазды.

Бәс буна сәбәб нәдир? Бәлкә Азәрбајчан түрк дилинин поетик вә елми-фәлсәфи имканлары зәифдир? Бәлкә дилимизин дәрин фәлсәфи фикирләри ифадә етмәјә күчү чатмыр? Елә илк классикимиз олан Низаминин өзүнү көтүрәк. Гәрибә вә парадоксал вәзијјәт мејдана чыхыр. Низами Јахын Шәргдә вә Азәрбајчанда түркдилли сәлчугларын вә атабәјләрин һакимијјәтдә олдуғу дөврдә јарадычылыға башлајыб. Бүтүн мәнтигә көрә, әдәбијјат, елм вә мүдриклик һәмиси олан гызыл арсланларын хошуна кәлмәк үчүн о, илк нөвбәдә онларын доғма дилиндә јазыб-јаратмалыјды, амма әксинә олуб. Бәлкә түрк дилиндә күчлү вә гәдим әнʼәнәләр олмадығына көрә шаир фарс дилинә үстүнлүк вермишдир? Јох, Низами дөврүндә фарс дилиндә дә поетик әнʼәнәләр јенича јаранырды. Доғрудур, һеч ким дана билмәз ки, фарс дилинин гафијә системи һәдсиз дәрәчәдә зәнкиндир, әлбәттә, чохлу әрәб сөзләринин көмәји илә. Гәзәл вә гәсидә жанрлары үчүн фарс дилинин бу гафијә зәнкинлији хүсусилә чәзбедичидир. Анчаг бу зәнкинликдән вә әлверишли имкандан елә түрк дилиндә јазмагла да истифадә етмәк вә фајдаланмаг олар. Бүтүн Нәсими вә хүсусилә Фүзули поезијасы буна сүбутдур. Јахуд, көрүн Низами лирикасынын инчиләриндән бирини Ә. Ваһид нечә усталыгла тәрчүмә етмишдир ки, охучу онун оријинал олмадығына инана билмир:

Сачларын дағыныгмыдыр, дүнјамы, ја карым мәним!
Зәррәдән агзынмы дардыр, ја дили-зарым мәним!
Кечәми, гәлбинми, зүлфүнмү, ја халын гара!
Бал ширинми, ја ләбин, ја инчә рәфтарым мәним!
Ајла күн парлагмыдыр, фикримми, ја рујин сәнин,
Талеимми тез дөнән, рәʼјин, ја рузкарым мәним!
Көзләрин чох ган төкүр, шаһын гылынчы, ја фәләк,
Де гылынч кәскинми, гәмзән, ја ки базарым мәним!

Көрүндүјү кими, фарс тәркибли гафијәләрдә дә 95 фаиз түрк дилиндә, өзү дә мәһз гәзәл жанрында көзәл поетик нүмунәләр јаратмаг мүмкүндүр. Демәли, бурада дилин һеч бир күнаһы јохдур вә доғма дилини гојуб фарсча јазмағы һеч бир бәһанә илә әсасландырмаг олмаз. Бәс сәбәб нәдир? Сәбәб Сабир демишкән, «бојну јоғундур», јәʼни психоложи амилләрлә бағлыдыр. Садәчә десәк, нә һөкмдарларда, нә дә онларын тәрәннүмчүләриндә милли һејсијјәтин кифајәт дәрәчәдә олмамасындадыр. Шаһ Исмајыл вә онун оғлу Тәһмасиб истисна олмагла Азәрбајчанда вә Иранда мин ил шаһлыг едән, демәк олар ки, бүтүн түрк сүлаләләринин нүмајәндәләри өз дилләриндә дејил, фарс дилиндә данышмышлар. Бу вә ја дикәр дәрәчәдә һәмин шаһларын сарајы илә бағлы олан шаирләр вә елм, сәнәт адамлары истәр-истәмәз өз ағаларыны тәглид етмәјә, онлара хош кәлмәк үчүн фарсча јазмаға чалышмышлар. Тәглид ән јолухучу хәстәликдир. Әкәр Низами бу пис әнʼәнәнин әсасыны гојмасајды вә ја доғма түрк дилиндә јазыб-јаратсајды, биз бу күн һеч шүбһәсиз ки, тамам башга бир мәдәни ирсин варисләри олачагдыг. Беләликлә, Низами вә Хагани пис нүмунә көстәрдиләр. Нәтичәдә классикләримиз фарс вә әрәбчә јазмагда аз гала бир-бирләрилә јарышмаға башладылар. Вә Тәһмасибдән сонра кәлән Сәфәвиләр, Гачарлар вә башгалары да бу әнʼәнәјә мане олмагдансa, ону даһа да тәшвиг етдиләр. Вә беләликлә, 70 иллик социализм дөврүндә рәсмиләшән, бу күн дә давам едән мәддаһлыг поезијасы формалашды.

Әкәр Шаһ Исмајыл Хәтаи Азәрбајчан түрк дилини дөвләт дилинә, дипломатија дилинә чевирмәсәјди, өз гошма, гәзәл вә поемаларыны бу дилдә јаратмасајды, ким билир, үмумијјәтлә, Азәрбајчан әдәби дили нә гәдәр јохсул бир ирсә вә аз тәчрүбәјә малик олачагды. Мәһз Хәтаинин нәтичәсиндә фарсча јазмаг әнʼәнәси лахлады вә поезијада чанлы халг дилинин тәнтәнәси олан ашыг поезијасы тәшәккүл тапды.

Әлиса НИЧАТ,
јазычы.

«ӘЛИФБА» ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА МҮЛАҺИЗӘЛӘРИМ

Артыг бир нечә илдир ки, һәјатымызын һәртәрәфли јениләшмәси, мүстәгиллик газанмағымыз үмумтәһсил мәктәбләриндә тәһсил системинин дә јенидән гурулмасыны зәрури етмишдир. Бу мәгсәдјөнлү иши һәјата кечирмәкдә дәрсликләрин мисилсиз әһәмијјәти вардыр. Јахшы, кејфијјәтли дәрслик педагожи просеси јүксәлтмәк үчүн мүтләг шәртдир.

Биринчи илдир ки, педагожи фәалијјәтә башлајараг Дағлы кәнд орта мәктәбинин I синфиндә дәрс дејирәм. Одур ки, «Әлифба» дәрслијинин сон — 5-чи нәшри һаггында өз мүлаһизәләрими билдирмәк истәјирәм.

Дәрслик ушагларын көнлүнү ачан, онлара көзәл овгат бәхш едән, кимин нә етдијини, нәјин нә олдуғуну ајдын көстәрән, онларын јашына ујғун бир шәкилдә башланыр. Бу шәклә бахан һәр бир ушағын ана вәтәнинә, онун тәбиәтинә, ата-анаја, илк гәдәм гојдуғу мәктәбә мәһәббәти артыр. Китабын 6, 7, 18, 30-чу сәһифәләриндәки бә'зи шәкилләри нәзәрә алмасаг, галан бүтүн шәкилләр әввәлки нәшр илә мүгајисәдә чох ајдын, реал һәјатла һәмаһәнк, 6 јашлы биринчиләрин ушаг тәхәјјүлү илә ујушан формада чәкилмишдир. Әввәлки нәшрин илк 15 вәрәгини карикатуралар топлусу адландырсаг, сәһв етмәрик. Ону вәрәгләјән һәр бир биринчи һеч чүр күлмәјини сахлаја билмир. Бу да онлара һәмин шәкилләри мә'наландырмаға, бурада тәсвир олунан мә'нәви дәјәрләри, тәрбијәви чәһәтләри дәрк етмәјә имкан вермир. Лакин сонунчу нәшрдә јенидән ишләмиш бүтүн бу шәкилләр күлүш објектиндән фикирләшмәк, дәрк етмәк, һәјаты анламаг објектинә чеврилмишдир. Фикримчә, «Әлифба» дәрслијинин мәзмунунда миллиликдән үмумбәшәри наилијјәтләрә доғру принсипинә үстүнлүк верилмишдир.

Дәрслик һаггында олдугча хошакәлән сөзләр демәк олар. Лакин мән кәләчәк нәшрләрдә јол верилмәмәси үчүн бә'зи ирадларымы демәји үстүн билирәм.

«Nn» һәрфинә аид 32-чи сәһифәдә верилмиш шәкил мөвзуја гәтијјән ујғун кәлмир. **Ана/Ана** сөзләри, **ан, на** һечалары һара, ушағын бир ајағыны ағачын көвдәсинә дирәјәрәк вар күчү илә будағы әјиб сындырмаг истәмәси һара? Бу, «дәлинин јадына даш салмаг» кими бир шеј дејилми? Мәнә белә кәлир ки, бу чүр шәкилләр кичикјашлы ушагларын тәрбијәсинә мәнфи тә'сир көстәрир. Гәлби, бејни тәмиз «тәзәтәр чичәкләр» артыг шәкилдә көрүрләр ки, ағачын будағыны сындырмаг да олар. Шәкилләрдә тәбиәтә, вәтәнә, доғма торпағына, ата-анаја, мүәллимләрә гаршы ушагларын давранышынын мүсбәт мотивләри верилсә, даһа јахшы олар. Мәнфи һәрәкәтләри мүәллим шифаһи дә писләјә биләр.

Сәһифә 42-дә a, пә, Рә, u, пu, ta, tu, ru, to кими һәрф вә һечалар ајры-ајры дамаларда гарышдырылараг верилиб. Лап елә кроссворда бәнзәјир. Бурада мәгсәд «Rr» һәрфини өјрәтмәк, ушагларын јаддашында мөһкәмләндирмәкдирсә, онлары садә сүтун шәклиндә јазмаг оларды.

«Ll» һәрфинә аид 44-чү сәһифәдәки:

—Ата, Турала тар ал!

— Лалә, отур, ата алар.

чүмләләри, верилмиш шәкиллә ујушмур. Шәкилдә шакирдләр көрүрләр ки, Туралын әлиндә тар вар. Ја шәкилдә дүзәлиш едилмәли, ја да шәкилә ујғун чүмләләр гурулмалыдыр.

«Dd» һәрфинә аид 50-чи сәһифәдәки мәтндә сөһбәт данадан кедирсә, һәмин мәтнин сағ тәрәфиндәки шәкилдәки һејван да данаја аз-чох охшамалыдыр. Әкәр синифдәки шакирдләрдән һеч бири шәкилдәкинин нә олдуғуну, һансы һејвана охшадығыны дејә билмирсә, китабын рәссамлары нөвбәти нәшрдә буну нәзәрә алмалыдырлар.

Бундан башга, «Әлифба» дәрслији кағыз форматы вә елмилик чәһәтдән дә мүасир тәләбләрә чаваб вермир, һәчми дә чох бөјүкдүр. Дәрслик нисбәтән галын вә аздавамлы кағызда чап олунуб. Мәнчә, вәрәгләр галын кағыздан олмагданса, назик вә давамлы кағыздан олса, даһа мәгсәдәујғундур.

Дәрслијин шәрһ үслубунда, материалларын јерләшдирилмәсиндә, тәрбијәнин тә'лимлә әлагәләндирилмәсиндә вә сәчијјәләндирилмәсиндә дә мүәјјән чатышмазлыглар вардыр.

Дәрслијин назик чилддә бурахылмасы да нараһатлыг доғурур. Биринчиләрин бүтүн ил боју истифадә едәчәји дәрслик сонракы илләрдә јарарлы олачагмы?

Китаб чапы, полиграфија ишиндә јаранмыш чәтинликләри нәзәрә алсаг, бу ирадларымыз чох хырда көрүнәр. Лакин һәр һалда кәләчәк нәшрләрдә онларын нәзәрә алынмасы фајдалы оларды.

Әминәм ки, мәһсулдар јарадычылыға малик мүәллиф Ј. Кәримов, еләчә дә китабын рәссамлары, корректору вә редактору кәләчәк нәшрләрдә бунлары нәзәрә алачаглар. Дәрслик мүәллифи олмаг илк бахышдан адама садә көрүнсә дә, һамы билир ки, бу, чох чәтин вә мәс'улијјәтли, һәмчинин чох шәрәфли бир ишдир.

1950-чи илин чошгун тәләбәлик илләрини мүвәффәгијјәтлә баша чатдырараг Губа мүәллимләр институтуна баш мүәллим тә'јин олунмуш, һәмин институтда Азәрбајҹан дилчилијинин әсаслары вә педагожикадан мүһазирәләр охумуш, инди исә әсл ибтидаи мәктәб мүтәхәссиси, көзәл инсан, көзәл тәдгигатчы алим кими јетишмиш профессор Ј. Кәримова узун өмүр, Азәрбајчан педагожи елминин инкишафы јолларында јени-јени наилијјәтләр, «Әлифба» дәрслијинин даһа да тәкмилләшдирилмәси јолунда үрәјинә мөһкәм чансағлығы, көзләринә даһа кур ишыг арзулајырам.

Света СЕЈИДМӘММӘДОВА,
Губа рајону, Дағлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

ЧАВИДШҮНАСЛЫҒА ДӘЈӘРЛИ ТӨҺФӘ

Бөјүк әдиб вә философ Һүсејн Чавидин бәнзәрсиз јарадычылығы узун илләрдән бәри әдәбијјатшүнаслығымызын диггәт мәркәзиндә дурмагдадыр. Бир чох арашдырычылар Һ. Чавид сәнәтинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини мүхтәлиф јөнләрдән ишыгландырмагла јени-јени тәдгигат әсәрләри јарадырлар.

Филолокија елмләри доктору Чәлал Абдуллајев вә Алгыш Һәсәноғлунун биркә ишләдикләри «Һүсејн Чавид» монографијасы даһи сәнәткарын јарадычылығынын индијәдәк гаранлыг галан бир сыра чәһәтләринин ајдынлашдырылмасы бахымындан диггәтәлајигдир. «Сәда» әдәби нәшријјат мәркәзи тәрәфиндән профессор Тејмур Әһмәдовун редакторлуғу илә бурахылмыш бу тәдгигат әсәри Чавидшүнаслығымыза дәјәрли төһфә кими сәчијјәләндирилә биләр.

«Һүсејн Чавид» монографијасы «Өн сөз»дән вә үч фәсилдән ибарәтдир. «Һ. Чавидин һәјат вә фәалијјәтинә даир бә'зи гејдләр» адлы биринчи фәсилдә бөјүк сәнәткарын јарадычылыг јолунун әсас мәрһәләләри нәзәрдән кечирилир. Чавид поезијасынын тачы сајылан «Азәр» поемасы кениш шәкилдә тәһлил едилир, бу әсәрин орижинал бәдии мәзијјәтләри ачыгланыр. «Драматуркијанын илк нүмунәләри» адланан икинчи фәсил «Пејғәмбәр», «Иблис», «Афәт», «Топал Тејмур» пјесләринә һәср олунмушдур. Тәдгигатчылар бу бөлүмдә һәмин драм әсәрләринин идеја-фәлсәфи вә бәдии-естетик хүсусијјәтләрини арашдырмаға чәһд етмишләр. Китабын «Сон драм әсәрләри—зирвәјә кедән јол» адлы үчүнчү фәслиндә даһи драматургун «Књаз», «Сәјавуш», «Хәјјам» вә «Иблисин интигамы» фачиәләриндән сөз ачылыр.

Јарадычы сурәтдә гәләмә алынмыш «Һүсејн Чавид» монографијасы бөјүк әдибин зәнкин ирсинин јенидән дәјәрләндирилмәси јолунда мүһүм аддымдыр. Шүбһә етмирик ки, бу тәдгигат әсәри Чавидшүнаслыгда лајигли јер тутачагдыр.

БУ НӨМРӘДӘ

ДИЛИМИЗ-ГЕЈРӘТИМИЗ

Н. ЧӘФӘРОВ — Ана дилим, варлыг мөһүрүм 2

АЛИ МӘКТӘБЛӘРДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ: ДҮНӘН ВӘ БУ КҮН

Х. МӘММӘДОВ — Әдәби метод, јахуд јазычынын көрмә бучағы 9

МЕТОДИКА—ИШ ТӘЧРҮБӘСИ

Н. АҒАЈЕВ — Фе'л дүзәлдән шәкилчиләр вә онларын тәдриси һаггында 17
С. ӘЛӘСКӘРОВА — М. Ә. Мөчүз вә вәтән 20
С. АББАСОВА — Тәһсил рус дилиндә олан мәктәбләрдә имла вә ифадә јазыларын апарылмасы вә гијмәтләндирилмәси тәчрүбәсиндән 23
Ә. БӘДӘЛОВА — Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә милли әдәбијјатын тәдриси вәзијјәти 25

ПРОГРАМДА ЈЕНИ МӨВЗУ

Е. ШҮКҮРОВА — «һејдәрбабаја салам» халг һәјатынын ин'икасыдыр 27

ИЧМАЛ МӨВЗУЛАРЫНЫН ТӘДРИСИНӘ КӨМӘК

Алхан БАЈРАМОҒЛУ — Азәрбајчан ичтимаи-бәдии фикрин инкишафында «Әкинчи» гәзетинин ролу 31

МАРАГ ДӘРСЛӘРИ

В. НӘСИРОВ, Н. СӘФИЈЕВ — Н. В. Гогол вә Азәрбајчан әдәбијјаты 35

«ИЛИН ӘН ЈАХШЫ МҮӘЛЛИМИ» МҮСАБИГӘСИНИН НӘТИЧӘЛӘРИ

Р. МУСТАФАЈЕВА, Б. АББАСЛЫ — Шам әкәр јанырса, јашајыр демәк 38

ПЕДАГОЖИ МҮҺАЗИРӘЛӘР

Ә. СӘФӘРОВА — Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәси просесиндә шакирдләрә сәрбәст тәһлил вәрдишләринин ашыланмасы 41
А. ГУЛИЈЕВА — Шакирдләрин һуманист тәрбијәсиндә бәдии әсәрләрин ролу (Н. Кәнчәвинин јарадычылығы үзрә) 45

РӘ'ЈЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

А. МӘММӘДОВ — Гошма идарә едирми? 49

ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИ

А. ҺӘСӘНОВ — Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты вә кичик јашлы мәктәблиләрин әхлаг тәрбијәси 52

ЕЛМ ХАДИМЛӘРИ

А. МӘММӘДОВ, Ш. ГАРАЛОВ, С. МИКАЈЫЛОВА — «Мәним орденим мәктублардыр» 57

АҒӘЛИ БӘДӘЛОВ—85

Б. ЈУНУСОВ — Ишыглы адам 63

ТАРИХӘ БИР НӘЗӘР

ӘЛИСА НИЧАТ — Азәрбајчан дили, Азәрбајчан шаирләри вә Шаһ Хәтаи 68

КИТАБЛАР, РӘ'ЈЛӘР

С. СЕЈИДМӘММӘДОВА — Әлифба дәрслији һаггында мүлаһизәләрим 70

Баш редактор
Б. Н. ЈУНУСОВ.

ҮНВАНЫМЫЗ:
Бакы—10.
Низами 117.
III мәртәбә.
Тел: 93-06-09.

Тә'сисчи: Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлији.

Јығылмаға верилмиш 15.V.97. Чапа имзаланмыш 3.VII.97. Кағыз форматы 70X108/16. Гәзет кағызы Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Учот нәшр вәрәги. 6,0. Шәрти чап вәрәги 6,1.
Сифариш 2360
Сајы 1500.
Гијмәти 5000 ман.
Шәһадәтнамә 190.

«Азәрбајчан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiymәti 5.000 man.
İndeks 1012